

Průzkum studentů medicíny Karlovy university v r. 1962—1963

LUBOMÍR BROKL—ZDENĚK ŠAFÁŘ

Katedra DHM fakulty všeobecného lékařství K. U.,
Praha

Myšlenka průzkumu studentů medicíny vznikla u pracovníků katedry dialektického a historického materialismu fakulty všeobecného lékařství začátkem roku 1962. Jejich původní představou bylo provedení rozsáhlého průzkumu vlivů, které formují studenta medicíny v budoucího lékaře. Výzkum se měl zabývat studijními předpoklady studentů prvního ročníku, účinností výuky i faktory, které ovlivňují studenta mimo výuku (zájmy, bydlení apod.) v průběhu všech ročníků. Perspektivně měl být napojen i výzkum absolventů. V roce 1962 vznikl dotazník určený studentům prvního ročníku. Rozdán byl na podzim 1962. Od celkového počtu 654 studujících v letním semestru (mimo zahraniční studenty) se vrátilo 397 vyplněných dotazníků, tj. 60 %. Zpracovávání údajů těchto dotazníků trvalo celé školní období 1962—63 a protáhlo se do konce roku 1963. O způsobech manipulace s materiálem se může čtenář dočíst v článku Zdenka Šafáře *K technice začínajících sociologických výzkumů* ve Filosofickém časopisu č. 1, 1965.

Počátkem roku 1963 byla upřesňována koncepce průzkumu; zpracovávání údajů z roku 1962 bylo chápáno jako předvýzkum. Byl vypracován zpřesněný a rozšířený dotazník určený pro následující ročník. Součástí průzkumu bylo sledování studijních předpokladů studentů. Proto se pracovníci katedry účastnili vypracování projektu přijímacího řízení.

Již při zpracování dotazníků z roku 1962 se ukázala neúnosnost šíře záběru průzkumu. Dotazník z roku 1963 však počtem otázek třikrát převyšoval dotazník předchozí etapy. Jeho zpracování dosavadní metodou (převádění na analyzátorové karty, ruční třídění a výpočty) bylo časově nemožné. Zpracování bylo proto programováno pro samočinný počítač Minsk II. I přes značnou redukci otázek v dotazníku, nutnou vzhledem ke kapacitě paměti počítače, se tato cesta zpracování sociologických dat ukazuje velmi výhodnou,

ne-li jediné možnou pro takto koncipované průzkumy. (O technických problémech tohoto způsobu zpracování viz článek J. Laubera a Z. Šafáře, *Filosofický časopis* číslo 2, 1965.)

V současné době jsou interpretovány výpočty samočinného počítače pro studijní ročníky 1963—64 a 1964—65. Z hlediska celkové koncepce výzkumu bylo upuštěno od dalšího rozšiřování výzkumného cíle. Vzhledem k rozlehlosti problematiky bude spíše nutné zaměřit se na některý z problémů, který je součástí široké koncepce (např. účinnost přednášek, vliv bydlení v koleji nebo problematiky vlivu praxe). Ostatní údaje by pak byly studovány jako nutný doplněk k řešení základního cíle a jako odrazový můstek při řešení dalších úkolů, např. různých potřeb pedagogické komise fakulty. Standardizace dotazníku a programu pro počítač pak umožňuje velmi efektivní zpracování i srovnávání jednotlivých studijních ročníků. Tato standardizace také umožnila stanovení takového perspektivního cíle, jako je přesun sledování základních dat na studijní oddělení, což ovšem předpokládá i jiný způsob úřední evidence, jaký již zavádějí některé fakulty.

Materiál zde předkládaný nese s sebou jistou problematičnost jak výchozího materiálu, tak i metod zpracování. Přesto se však domníváme, že představuje konkrétní sociologický materiál zpracováváný z hlediska vztahové analýzy. V současné době, kdy většina průzkumů je zpracovávána převážně deskriptivním způsobem, může přispět k zahájení diskusí o metodických problémech zpracovávání a interpretace sociologických dat. Domníváme se, že v tom je možnost přínosu materiálu námi uváděného. Co se týče faktických závěrů z hlediska konkrétní problematiky života studentů I. ročníku medicíny, je nutné většinu závěrů ověřit na dalších ročnících. To, jak doufáme, umožní další analýza již sebraného materiálu.

A. Metodické problémy

1. Formulace výzkumného cíle

Hlavním nedostatkem průzkumu z r. 1962 až 1963 je příliš obecná formulace cíle výzkumu, tj. zjistit vlivy, které tvoří studijní předpoklady posluchače medicíny a vlivy, které formují budoucího lékaře. Tohoto široce formulovaného cíle nebylo možno dosáhnout na základě dat jediného sociologického dotazníku. To znamená, že dotazník tvořící jádro výzkumu nám podává pouze určitý výsek z celkového počtu možných vlivů, a to ještě ve formě značně nesystematické a nediferencující materiál podle stupně obecnosti. Přitom ovšem informace z jednotlivých oblastí nemají stejnou váhu a jsou značně rozdílné i co do stupně obecnosti a reprezentativnosti. V dotazníku byly velmi konkrétní alternativní otázky i otázky dávající možnost výběru a kombinace řady odpovědí. Výzkumný cíl byl posunut na sledování vlivů, které přispívají k dobrým či špatným studijním výsledkům, a to jak předpokladů, které si student přináší na fakultu, tak i vlivu samotné fakulty nebo života na vysoké škole.

2. Projekt výzkumu

Hlavním nedostatkem projektu byla jeho značná nekonkrétnost. Nebylo rozhodnuto, o jaký typ výzkumu se jedná, nebyly formulovány základní hypotézy a při stavbě dotazníku a kategorizaci otázek nebylo vždy pamatováno na způsob statistického zpracování získaných dat. Tím se stalo, že dotazník obsahoval různorodý materiál, který pro univerzální zpracování nebyl nejvhodnější. Mnohé hypotézy, s jejichž ověřováním se začalo později, se projeví jako neprokazatelné právě pro mezerovitost sebraného materiálu. Sama širší sebraného materiálu se ukázala těžko zvládnutelná. Pro interpretaci bylo sestaveno asi 350 tabulek s výpočty, ale pracovníci odhadují, že by bylo vhodné a možné z materiálu vyčerpát ještě 500 až 600 tabulek.

3. Metody získávání dat

Základní metodou získávání dat byl dotazník, který měl být vyplňován ročníkovými asistenty na základě pohovoru se studenty. Jelikož však nebyla dostatečně zvládnuta organizace vyplňování dotazní-

ků, byla většina dotazníků vyplněna pouze studenty bez kontroly. Dotazník obsahoval zhruba tři typy údajů: a) Základní, „adresní“ údaje o studentovi (původ, prospěch na střední škole, prospěch v prvním semestru apod.). b) Údaje o způsobu studia (doba přípravy, návštěva přednášek, seminářů, režim dne). c) Postoje a názory studenta na studium. Dotazník je nejvýhodnější pro získání údajů třetí skupiny. Pro údaje první skupiny je vhodnější materiál studijního oddělení či evidenční záznamy o studentovi. U druhé skupiny je nutno ověřit, do jaké míry jsou údaje zkresleny neanonymností dotazníku, subjektivností údajů apod.

4. Spolehlivost dat

Možnosti zkreslení získaných dat vyplývají z následujících skutečností:

a) Nestandardizovaná situace při vyplňování dotazníků. Někde se projevuje vliv ročníkového asistenta, jindy dotazník vyplňují studenti v nestandardizovaných situacích, vzájemně se v kroužku ovlivňují apod.

b) Nestejná motivace při vyplňování. Všem studentům nebyl vysvětlen smysl výzkumu, jeho cíl. Proto mnozí studenti vyplňovali údaje povrchně a stereotypně.

c) Zkreslení vyplývající z toho, že dotazník byl neanonymní. To mělo sice tu výhodu, že bylo později možno v dotazníku doplňovat údaje o prospěchu či propadnutí, ale na druhé straně tím byla v různém stupni zkreslena řada údajů. Například průměrná účast na přednáškách vychází nad 90 %, což zdaleka neodpovídá skutečnosti. V otázce „Proč vám činí tyto předměty obtížné?“ se téměř nevyskytují stížnosti na špatné přednášky či semináře.

d) Zkreslení vyplývající z formulace otázek:

— Nejasná formulace otázek. Například otázka „Přináší ti nejvíce: 1. přednášky, 2. semináře, 3. individuální studium?“ nepočítá se vzájemnou kombinací možností; je zřejmé, že odpovědi se mohou lišit i podle předmětů; a není jasný ani pojem „nejvíce“.

— Sugestivní otázky. Například v otázce „Co považuješ za nejlepší podmínku studia?“ má student volit z těchto možností: 1. dosavadní stav, 2. redukovat počet přednášek, 3. redukovat počet semi-

nářů, 4. vypracovat skripta, 5. více odborné literatury. V odpovědích byla nejčastěji volena odpověď „vypracovat skripta“. Je značně problematické, vyskytla-li by se tato odpověď v takovém množství tehdy, kdyby posluchač mohl volně napsat svůj názor. Sem patří i údaje vyžadující časové určení, například počet hodin věnovaných studiu, četbě, zápravě apod.

— Přílišná obecnost otázek a otázky žádající od respondenta příliš mnoho, jako jsou časové odhady vyžadující počítání, otázky vyžadující hledat v materiálech (např. známky na vysvědčení), které nejsou vždycky seřazeny tak, aby jejich zodpovídání nebylo ovlivněno únavou způsobenou vyplňováním dotazníku.

— Chyba multiplikace. Vyžaduje se, aby odpověď na otázku byla stěsnána do alternativy, která otázku nevyčerpává. Odpověď na otázku „Co ti nejvíce překáží ve studiu?“ s výčtem překážek se stává zdrojem různých nepřesností a její poznávací hodnota je problematická.

e) Zkreslení vyplývající ze zpracovávání údajů:

— Nesprávná kategorizace otázek se vyskytla již ve formulacích v dotazníku, ale také při pozdějším zpracovávání, neboť pracovníci neměli ještě potřebné zkušenosti s kategorizací pro statistickou manipulaci.

— Možnost chyb při převádění na děrovací karty, při třídění údajů a při výpočtech není sice velká, ale musí se s ní počítat, neboť nebyl čas na důsledné přepočty a kontrolu.

f) Zkreslení při interpretaci:

— Hlavním nedostatkem interpretace je, že i když si byli pracovníci vědomi nepřesností, které nerušovaly spolehlivost dat, byli nuceni pracovat s údaji jako s pravdivými, protože nebylo možno odlišit míru zkreslení. Proto byl učiněn pokus pracovat s údaji, které měly navenek „objektivní“ charakter, jako s údaji vyjadřujícími spíše postoj tázaného při vyplňování dotazníku.

— Množství relací, které bylo možno v dotazníku sledovat, je tak rozsáhlé, že musela být vybrána jen část. Tento výběr zůstal zcela na vůli pracovníků, kteří zpracovávali průzkum. To mohlo vést k opomenutí důležitých relací a k vybrání

nesprávných proporcí zpracovávaného materiálu.

— Vlivy, které v dotazníku sledovány nebyly, mohou vždy narušit platnost či sřetězení získaných poznatků.

— Interpretace se opírá o tabulky s výpočty χ^2 hodnot a kontingenčních koeficientů. Sama pětiprocentní hladina významnosti v sobě implicitně zahrnuje nepřesnost a jistou problematičnost.

5. Zobecnitelnost získaných dat

a) Vzniká otázka, je-li vůbec možné na základě těchto dat činit nějaká zobecnění, když pravděpodobnost zkreslení je tak vysoká. Musíme si uvědomit, že získání vůbec nezkraslených sociologických dat je postulát čistě teoretický. Prakticky se budeme vždy opírat o data nějakým způsobem „nepatříčně“ ovlivněná. I zkreslená data nám něco vypovídají a jsou hodnotitelná. Domníváme se proto, že údaje získané naším průzkumem mohou být předmětem interpretace a mohou z nich být dělány závěry, i když není vyloučena možnost závěrů chybných.

b) Je možno považovat výběr 400 studentů z celkového počtu 654 posluchačů v prvním ročníku za reprezentativní pro celý ročník? Domníváme se, že ano. Při porovnávání známých údajů o celém ročníku s údaji o sledovaném vzorku (polhlaví, počet propadlých apod.) se ukazuje, že náš výběr není v těchto údajích zkreslen.

c) Je možno považovat studijní ročník 1962–63 za reprezentativní i pro další studijní ročníky? Odpověď na tuto otázku mohou dát teprve výzkumy dalších studijních ročníků.

d) Lze považovat tento materiál za platný i pro vyšší studijní ročníky nebo jiné školy? Zde se musíme varovat přílišných generalizací našich závěrů, které je nutno ověřit dalšími výzkumy.

B. Statistické hodnocení a interpretace

1. Postup práce

Údaje dotazníku byly převedeny podle vypracovaného klíče na analyzátorové karty. Potom byly údaje tříděny do tabulek a tabulky byly propočítávány a hodnoceny. Základním problémem všech těchto poměrně jednoduchých operací je

jejich značná pracnost a časová náročnost.

Časový rozpis těchto operací je následující:

1. převedení dotazníků na analyzátorové karty — 70 hodin, 2. rozřídění karet a sestavení tabulek — 240 hodin, 3. výpočty χ^2 hodnot pro všechny tabulky — 250 hodin, 4. výpočty koeficientů korelace, případně další výpočty — asi 160 hodin, 5. nutné práce spojené s rýsováním tabulek a grafů — asi 30 hodin.

Zde uváděné údaje ovšem představují optimální organizaci práce a nezahrnují nižší výkon v době zapracovávání. Skutečná práce vložená do předchozích operací našeho výzkumu byla dvojnásobná.

2. Statistické operace použité při zpracování

a) Z hlediska statistického vyhodnocování jsou v dotazníku data 1. stupnice nominální, jako původ, pohlaví apod., 2. ordinální, jako výsledek přijímacího pohovoru, vzdělání, klasifikační stupnice, 3. stupnice intervalové, například údaje o počtu hodin týdně věnovaných studiu. Způsob vyhodnocení získaných dat nespočívá jen na deskripci či použití induktivních statistických metod, ale je podniknut pokus o vztahovou analýzu, ve kterém spočívá těžiště práce. Je zřejmé, že k vyhodnocení takto různorodých dat by bylo zapotřebí široké palety statistických operací, počínaje použitím výpočtů průměrů, směrodatných odchylek nebo procent, až po použití metod pro operaci s nominálními stupnicemi, jako je test χ^2 a koeficienty asociace. Pro některé pro nás potřebné operace, např. asociace či korelace mezi více daty ordinální stupnice, ještě nejsou vyvinuty vhodné testy. Z praktických výpočetních důvodů byla celá paleta vhodných statistických operací redukována hlavně na použití testů χ^2 a koeficientů kontingence, i když jsme si vědomi, že v řadě konkrétních případů je jejich použití problematické nebo nevhodné.

Vzhledem k naší současné sociologické praxi používající převážně deskriptivní statistiky, a to v její redukci na použití procentuálních údajů, je náš přístup do jisté míry opačným extrémem. Domníváme se ovšem, že v současné době má svou oprávněnost.

b) Z poměrně velkého počtu použitelných statistických metod zjišťování stupně statistické významnosti je v našem materiálu

použito výpočtů hodnot χ^2 . Za mez statistické významnosti považujeme obecně uznávanou hladinu 5 %. Tímto postupem můžeme rozřídít sledované vlivy z hlediska obsahu na statisticky významné (podle kritéria propadání, prospěchu apod.) a na statisticky nevýznamné. Jde například o zjištění, zda propadají významně více studenti s praxí oproti studentům bez praxe, zda mají lepší nebo horší studijní výsledky studenti udávající menší nebo větší dobu přípravy, bez ohledu na to, zda skutečně věnují uvedenou dobu studiu. O směru závislosti nás informují tzv. očekávané četnosti (O_1 , O_2) v tabulkách.

Některé otázky však zůstávají otevřeny. Hladina statistické významnosti vypočtená z tabulky nám sice dává právo k zamítnutí nulové hypotézy, i když s jistou pravděpodobností chyby, ale nemusí být podkladem pro usuzování na příčinné souvislosti. Například zjištění, že studenti dělnického původu propadají významně více než ostatní studenti, nás nemusí opravňovat k tvrzení, že dělnický původ je příčinou propadávání studentů. Může se dokonce stát, že právě v naší sledovaném ročníku se studenti dělnického původu skládají ze skupin, které mají horší prospěch na střední škole, že je zde méně studentů s praxí a více studentů mimopražských, více vdáných či ženatých, a že horší výsledky skupiny dělnického původu jsou způsobeny náhodným nepříznivým sřetězením těchto vlivů nebo vlivů, které nám ještě nejsou známy, nebo o kterých nás materiál neinformuje.

Úlohou analýzy všech faktorů, které jsou „ve hře“, je právě vyloučit takto nepředvídané sřetězení a snažit se o zjištění co možná nejméně labilní. V další analýze proto upozorňujeme na ty okolnosti, které uvádějí v pochybnost statisticky významná zjištění testovaná za předpokladu nezávislosti faktorů, kdy bylo známo, že tato nezávislost je předem porušena.

c) Charakterizujeme-li určitý jev jako existující, například že studenti s lepším prospěchem na střední škole propadají méně než studenti s horším prospěchem, můžeme se ptát na sílu či velikost tohoto vlivu vzhledem k jinému významnému či nevýznamnému vlivu. K vyčíslení této síly je použito výpočtu koeficientu kontingence C nebo výpočtu asocičního koeficientu Y. Čím je získaný koeficient bližší 1,0, tím je síla sledovaného vztahu větší. Koeficient kontingence sám není příliš vhodný pro charakteristiku síly

vztahu faktorů. Jeho velikost závisí v podstatě na rozdílech mezi očekávanými a skutečnými četnostmi bez ohledu na jejich umístění v tabulce. Převedení kontingenčních tabulek na čtyřpolní pak opět přináší další problémy v oblasti kategorizace.

d) V zájmu co největší jasnosti textu i pro technické obtíže není možné uvádět všechny tabulky, které byly v průběhu výzkumu zhotoveny. Bylo proto rozhodnuto tam, kde to nebude na závalu srozumitelnosti, nahradit tabulky jednoduchými schémata a formami jakýchsi šachovnicových tabulek. Někdy tato snaha povede k formální nepřesnosti a může vést i k nejasnostem, protože všude nejsou přesně formulovány nulové či alternativní hypotézy.

Znaménko + (plus) v tabulce znamená kladný vliv v logickém smyslu.

Například + v rubrice „propadání“ znamená, že ze skupiny propadá významně více studentů.

Znaménko — (minus) v tabulce znamená záporný vliv nebo vztah.

Například — u skupiny studentů s praxí vzhledem k výsledkům přijímacích pohovorů znamená, že tato skupina dělala pohovory významně hůře než jiné skupiny.

Znaménko 0 (nula) znamená, že vliv příslušného faktoru není statisticky významný.

Podobně 0 (+) nebo 0 (—) znamená, že faktor není sice statisticky významný, ale existuje zřetelná tendence k + nebo —.

V každé tabulce jsou, pokud je to možné, uváděny koeficienty kontingence. Graficky jsou odlišeny statisticky významné od nevýznamných. Tam, kde tabulka ani koeficient nebyly z časových nebo logických důvodů počítány, je příslušné políčko proškrtnuto.

Tabulka 1.

Prospěch I. semestr	—		
Původ	0,342	Návštěva seminářů	—
Prospěch na střední škole	0,317	Funkce	—
Stav	(0,274)	Praxe	(0,167)
Předměty činící obtíže	0,299	(Pohlaví)	—
Bydlení	0,237	(Zdravotní stav)	—
Dojíždění	0,187	... další sledované	
Přijímací pohovor	0,179	vlivy...	
Doba studia	0,178		

(V závorce jsou vlivy statisticky nevýznamné).

C. Výsledky výzkumu

Klasifikace sledovaných vlivů

Nejdůležitějším výsledkem zpracování průzkumu 1962—63 je získání technicko-manipulační zkušenosti se sociologickými daty a základní orientace v problematice faktorů, které mohou ovlivňovat výsledky studia posluchačů medicíny v prvním ročníku.

1. Studijní předpoklady (fakt. „Základ I.“)

(Faktory vytištěné proložení můžeme sledovat již v průzkumu 1962—63, o vytištěné faktory kurzívou byl doplněn průzkum 1963—64, ostatní faktory zatím nejsou sledovány.)

Rodinné prostředí a jeho vliv: *původ*, — *vzdělání rodičů*, — *současné zaměstnání rodičů*, — *struktura rodiny*, — *typ rodiny*, — *způsob výchovy*, — *kdo převážně vychovával*, — *kontrola studia rodinou*, — *možnost studijní pomoci*, — *pohlaví*, — *zdravotní stav* (jen základní klasifikace), — *volní a charakterové vlastnosti posluchače*, — *typ osobnosti*.

2. Studijní předpoklady (fakt. „Základ II.“)

Praxe, — *typ praxe*, — *délka*, — *prospěch na střední škole*, — *nadání a vědomosti studenta (IQ)*, — *v ý-*

sledek přijímacího pohovoru, *typ střední školy*, — místo absolvování, — *vliv prostředí: venkov, město, velkoměsto*, — předchozí zájem o obor.

3. Faktory působící na vysoké škole.

Materiální podmínky: materiální zajištění (vyhovuje nevyhovuje, druh příjmu, *výše finančního zajiš-*

tech), — délka spánku, — délka dopravy a jídla, — čas věnovaný pracím pro rodinu, — stav, — zábava (*způsob zábavy, sport*), — specifčnost zkouškového období, — způsob přípravy na zkoušky, — poslední den před zkouškou, — prázdninová činnost, — problematika stáží a praktik, — účast, intenzita účasti.

Tabulka 2.

+ faktory	0 faktory	— faktory
Původ inteligence	Původ zaměstnanec	Původ dělnický a rolnický
Prospěch střední školy průměr 1,0	Průměr 1,1—1,5	Průměr nad 1,5
Zkouška z fyziky 1 první semestr	Zkouška z fyziky 2 první semestr	Zkouška z fyziky 3 první semestr
Svobodný		Vdaná
Bydlí doma	Bydlení vyhovuje — nevyhovuje	Bydlí v koleji
Přijímací pohovor „A“	Přijímací pohovor „B“	Přijímací pohovor „C“
	Činí obtíže biologie	Činí obtíže anatomie a chemie
Větší návštěva na seminářích	Návštěva přednášek	Menší návštěva na seminářích
	Materiální zajištění	
Praxe mimo lékařský obor	Jiná praxe, nebo bez praxe	
	Zatížení funkcemi	Zatížení funkcemi nad 5 hod. týdně
Doba věnovaná studiu menší		Větší doba věnovaná studiu
	Dojíždění jako nevadící studiu	Dojíždění vadící studiu
	Pohlaví	
	Zdravotní stav	

tění), — bydlení (kolej, bydlení vyhovuje nevyhovuje, počet spolubydlících), — *vybavení učebními pomůckami*, — *vybavení studovny* apod.

Způsob studia, denní režim: čas věnovaný studiu (*v jednotlivých předmětech*), — soustavnost studia, — účast na přednáškách (*v jednotlivých předmětech*), — účast na seminářích (*v jednotlivých předmě-*

Osobní život studenta nebyl zvláště sledován.

4. Názory studenta na výuku a pedagogický proces.

Co nejvíce překáží studiu, — nejlepší podmínky studia, — obtížnost předmětů, — *studijní pomoc*, — názory na účinnost přednášek a seminářů, — *názory na ne-*

dostatky výuky v jednotlivých předmětech, — názory na přesnost klasifikace při zkouškách.

bude možno nalézt baterii otázek, která by celkem spolehlivě mohla diferencovat studenty línivé, lehkomyšlné, až po zřej-

Sachovnicová tabulka

Původ	Původ	Zdravotní stav	Pohlaví	Praxe	Prospěch střední školy	Přijímací pohovor	Materiální zajištění	Bydlení	Stav	Propadl 2. semestr	Propadl 1. semestr	Návštěvnost seminářů	Návštěvnost přednášek	Funkce	Délka studia	Dojždění	Předměty činí obtíže	Bydlení vyhovuje
Zdravotní stav	○																	
Pohlaví	+	+																
Praxe	Q297																	
Prospěch na střed. škole	Q174		+	○														
Přijímací pohovor	Q293			Q238	Q241													
Materiální zajištění	○	○	+															
Bydlení	Q415	○	○	Q290	○	○	○											
Stav			+	+														
Propadl 2. sem.	Q342	Q115/Q222	Q167	Q317	Q179	○	Q237	Q274										
Prospěch 1. sem.	Q298	Q157/Q127	Q253	Q393	Q129	○	○	+	+									
Návštěvnost seminářů	Q189	+	○					○	+	+	Q229							
Návštěvnost přednášek	Q225	○	○		Q296			○	+	○	○							
Funkce	Q323		+							+	○							
Délka studia	○	○	○		Q179			+		Q178	○	+						
Dojždění										Q187	○							
Předměty činí obtíže										Q299	+							
Bydlení vyhovuje	+	○	+					+		○	○							

0,362 — normalizovaný koeficient kontingence;

(0,112) — nedosahuje hladiny statistické významnosti;

— — statisticky významný vliv, chybí výpočet;

○ — nevýznamný vliv;

□ — vztah nebyl sledován.

5. Účinnost a efektivnost pedagogického působení.

Vztah teorie a praxe, podíl na výuce, — účinnost přednášek a seminářů, — účinnost stáží a praktik, — účinnost prázdninové praxe a jiné problémy, které nebyly sledovány a uvádíme je jen pro orientaci.

Rada otázek slouží jako indikátor postojů studenta ke studiu. Je ovšem těžké a složité přesně specifikovat „poměr studenta ke studiu“, ale v budoucnosti snad

mé talenty studující cílevědomě a s největším úsilím.

Seřazení sledovaných vlivů podle účinnosti

Sledované faktory můžeme seřadit podle jejich účinnosti, a to tak, jak se projevují v konečných výsledcích studia (propadnutí ve druhém semestru (bez ohledu na to, zda přispívají k lepším či horším studijním výsledkům. (Viz tab. 1.)

Faktory můžeme seřadit také podle je-

Tabulka 3: Vliv původu studenta

Původ	Propadl ve 2. semestru	Prospěch v 1. semestru	Prospěch na střední škole	Výsledek přijímacího pohovoru	Praxe	Bydlení v koleji	Hodnocení materiál. zajištění	Návštěvnost přednášek	Koloz vyhovuje	Návštěvnost seminářů	Funkce	Doba studia
Dělnicko-rolnický 40 %	+	—	0 (—)	—	—	+	0	—	+	—	—	0
Zaměstnanecko-maloburžoazní 13 %	0	0	0 (0)	0	+	0	0	0	0	0	0	0
Inteligence-lékařský 47 %	—	+	0 (+)	+	+	—	0	+	—	+	+	0
Koeficient kontingence	0,342	0,286	(0,174)	0,293	0,297	0,415		0,225		0,189	0,323	

Poznámky k tabulce:

Pro snadnější způsob statistického hodnocení byly sloučeny kategorie původu dělnického a rolnického, původu inteligence a lékařského, a původu zaměstnaneckého a maloburžoazního. Přitom studenti původu rolnického propadají častěji než studenti původu dělnického, a lepší studijních výsledků dosahují posluchači původu lékařského než původu dělnického — i když nejde o rozdíly statisticky významné.

Ze studentů původu dělnického propadá 36,4 % posluchačů, původu zaměstnaneckého 17,3 %, původu inteligence 12,3 %. V průměru propadá 24 % posluchačů. V prospěchu prvního semestru jsou výkyvy méně výrazné.

Významnost vlivu původu na výsledky u přijímacích pohovorů je poněkud zkreslena tím, že ve skupině „C“ (skupina s nejlabsšími výsledky, z níž byli přijímáni jen někteří studenti) bylo v důsledku kádrového řízení přijato nenáhodně o 20 % více studentů dělnického původu než z ostatních kategorií.

Fakt, že studenti dělnického původu přicházejí na vysokou školu ihned ze střední školy, tj. bez praxe, v daleko větší míře než studenti jiných kategorií původu, je zřejmě opět způsoben vlivem kádrového řízení. V procentuálním vyjádření je bez praxe 60 % posluchačů původu dělnického, 29 % původu zaměstnaneckého a 37 % původu inteligence.

Daleko více studentů dělnického původu je v kategorii posluchačů mimopražských.

O tom, že studenti diferencováni podle původu se liší také svými postoji a názory,

nás například informuje zjištění, že studenti dělnického původu hodnotí ubytování v koleji významně častěji jako „vyhovující“, oproti studentům původu inteligence, kteří častěji hodnotí toto ubytování jako „nevyhovující“.

Podobné zjištění vyplývá i z hodnocení materiálního zajištění studentů, i když zde jsou výsledky pravděpodobně zkresleny nepřesností položených otázek. Studenti hodnotí své materiální zajištění stejně, i když, jak vidíme z otázky o druzích příjmů, studenti původu dělnického uvádějí daleko častěji stipendium, což by mohl být nepřímý důkaz objektivně nižšího materiálního zajištění posluchačů této kategorie.

Zajímavé by bylo vysvětlení motivací společenské aktivity příslušníků jednotlivých kategorií. Ve funkcích pracuje 17 % posluchačů dělnického původu, 21 % zaměstnaneckého původu, a 38,5 % původu inteligence.

Poslední otázkou, než uzavřeme tuto část, je problém, jak chápat kategorii původu: projevuje-li se „původ studenta“ vzhledem ke studijním výsledkům jako příčinný faktor, nebo jsou-li prokázány horší studijní výsledky posluchačů dělnického původu důsledkem ještě jiných faktorů, z nichž některý by mohl být určující. Například: 1. Skutečnost zřejmě menšího výběru v kategorii dělnického původu, protože bylo více studentů přijímáno z kategorie „C“, tedy s menšími předpoklady pro studium, a protože již k přijímacím pohovorům byli přednostně povoláváni studenti dělnického původu.

2. Je-li nenáhodně více studentů mimopražských, bydlících v koleji, původu dělnického,

jich účinnosti na + faktory, které přispívají k lepším studijním výsledkům, na - faktory, které přispívají k horším studijním výsledkům, a na 0 faktory, které se ve výsledcích studia neprojevují. (Viz tab. 2.)

Na základě takto roztržiděného materiálu je možné řešit některé úlohy. Například: jak narůstá nebo klesá počet propadlých u skupin studentů s více nebo méně + či - faktory? Nebo: kombinace kterých dvou nebo více faktorů dává největší nebo nejmenší počet propadlých? Jaká kombinace dvou faktorů vede k nejvyššímu koeficientu kontingence?

(Pokus o řešení jedné z úloh - viz Z. Šafář: *K technice začínajících sociologických průzkumů*, Filosofický časopis č. 1, 1965, grafová příloha.)

Možnost řešit další naznačené úlohy omezuje především malý rozsah základního souboru a velká pracnost, která při použití ručního způsobu třídění vylučuje plnění tak časově náročných úkolů. Teprve další fáze, kde využíváme možností zpracování samočinným počítačem, otevírá nové možnosti.

Další způsob znázornění vzájemných vztahů ukazuje šachovnicová tabulka. Opět je vidět, že i když používáme jen výběru ze sledovaného rozsahu otázek, a to ještě výběru opírajícího se o třídění jen druhého stupně, je v tabulce řada mezer. Ale i tak můžeme tabulky použít jako základní orientační pomůcky pro celý materiál.

pak kdybychom prokázali platnost hypotézy, že existuje negativní vliv bydlení v koleji na výsledky studia, nebo že studenti mimopražští mají horší studijní předpoklady než studenti z Prahy, byly by jistě horší studijní výsledky skupiny dělnického původu ovlivněny těmito faktory. 3. Podobně, kdyby se prokázal vliv praxe jako kladný, pak by se tento vliv projevval daleko méně u studentů původu dělnického a mohl by být příčinou horších výsledků této skupiny. 4. Mohou existovat jiné, námi nesledované vlivy, které působí na výsledky skupiny studentů dělnického původu.

Námítka uvedená pod 1. je oprávněná, ale náš problém neosvětluje. Hypotéza sub 2. se z našeho materiálu nepotvrzuje. Testováním hypotézy o rozdílu mezi studijními výsledky

1. STUDIJNÍ PŘEDPOKLADY POSLUCHAČE (FAKTORY „ZÁKLAD I.“)

1.1 Původ studenta

V dotazníku se měl student zařadit do jedné z těchto kategorií původu: - dělnický (zařadilo se 37,2 % posluchačů), - rolnický (2,8 %), - zaměstnanecký (11,1 %), - inteligence (35 %), - lékařský (12,4 %), maloburžoazní (2,1 %). Bylo zcela ponecháno na vůli studenta, do jaké kategorie se zařadí. Nebyly vymezeny hranice mezi původem dělnickým a zaměstnaneckým, nebo zaměstnaneckým a původem inteligence. Proto zřejmě v těchto kategoriích docházelo často k záměnám. Podobně nebyl specifikován vztah mezi původem a současným zaměstnáním rodičů. Vyskytly se i námitky proti položení takovéto otázky jako mlhavé a nepřesné, a v dalším dotazníku byla snaha nahradit „původ“ kritérii jako „vzdělání rodičů“ nebo „současné zaměstnání“. Nakolik je tato snaha oprávněná, ukáže až zpracování dalšího studijního ročníku.

Závěrem bychom mohli říci, že studenti se podle původu dělí - jak je patrné z tabulky - na tři skupiny, které se v řadě ukazatelů chovají rozdílně. To znamená, že otázka po původu studenta je zcela opodstatněná a z hlediska informací, které podává, je užitečná. Můžeme předpokládat, že nás původ studenta v jisté míře informuje o typu rodinného prostředí a o jeho důsledcích na formování profilu studenta, který se projevuje i na vysoké škole v přístupu ke studiu a ve studijních výsledcích. V kategorii původu studenta se také odrážejí vlivy plynoucí z кадровé politiky, to je z pohledu diferencujícího

skupiny posluchačů dělnického původu bydlících v koleji, tj. mimopražských, a skupiny studentů nebydlících v koleji, se ukazuje, že lepší výsledky druhé skupiny nedosahují hladiny statistické významnosti. Ani vliv praxe, uvedený sub 3., se z našeho materiálu nepotvrzuje. Lepší výsledky studentů s praxí nejsou u žádné skupiny studentů podle původu. Otázka nesledovaných vlivů 4. souvisí s celým metodickým přístupem vůbec. Nemůžeme ji zcela vyloučit, což ostatně platí i pro předchozí body, můžeme pouze na základě materiálu důvodně předpokládat, že se nějaké vedlejší vlivy neprojevují. Původ studenta chápeme v této souvislosti nikoliv mechanicky jako „příčinu“, ale jako sběratele faktorů, komplex příčin.

studenty podle původu na různé skupiny, a z jednání s těmito skupinami jako s různými.

Na tom by nemuselo být nic nesprávného, protože tím, že jsme odstranili materiální diskriminaci poskytnutím rovné možnosti ke studiu všem, nebyla odstraněna nerovnost ve studijních předpokladech, které se různě utvářejí v rodině lékaře, dělníka nebo rolníka. A právě horší studijní výsledky posluchačů původu dělnického vedou k zamyšlení nad problémem diskriminace spočívající v rozdílných výchovných předpokladech různých kategorií rodin a funkcí veřejných výchovných institucí, které, jak patrně, tuto a priori danou diskriminaci překonávají velmi problematicky. Jednotvárně pojatá kadrová politika vykazovala pouze počty studentů podle původu, ale nezamýšlela se, kolik studentů opravdu dostuduje. Výběr podle znalostí a schopností, který probíhá během studia a vylučuje ty studenty, kteří nestačí, by měl být aplikován i na přijímací řízení.

1.2 Pohlaví studenta

V našem výběru propadají více ženy než muži. Ze všech mužů propadlo 18,5 %, z žen 25,5 %. Tato pozorovaná tendence však nedosahuje statistické významnosti.

V prospěchu se projevuje tendence k lepšímu prospěchu mužů, která opět nedosahuje hladiny statistické významnosti. Prospěchu o průměru 1 dosahuje 33 % všech mužů a 23 % žen, průměru 1,5 dosahuje 5,8 % mužů a 9,3 % žen, průměru 2 dosahuje 37,8 % mužů a 33,7 % žen, průměru od 2 do 3 dosahuje 23,4 % mužů a 34 % žen.

Materiální zajištění jako velmi dobré udává celkem 20,3 % všech posluchačů. Z toho je 16,5 % mužů a 21,8 % žen. V kategorii materiální zajištění „dostatečné“ je stejný počet mužů jako žen, a z 1,7 % posluchačů, kteří označují své materiální zajištění jako nedostatečné, je 4,6 % mužů a 3,4 % žen. Projevuje se tedy nevýrazná tendence k horšímu materiálnímu zajištění mužů. Srovnáme-li předchozí zjištění s udávaným druhem příjmů, zjistíme, že stipendium jako druh vlastního příjmu udává významně více žen než mužů (těch jen 5 %).

V koleji bydlí nepatrně více mužů (52,5 %) než žen (49,8 %). Tedy nepatrně více mužů je mimopražských a nepatrně více žen (50,2 %) je pražských. V hodnocení kolejního ubytování se však obě skupiny podstatně liší. 63 % mužů bydlících v koleji uvádí studijní podmínky jako vyhovující, 37 % mužů jako nevyhovující, zatímco 38,6 % žen bydlících v koleji uvádí podmínky ke studiu jako vyhovující a 61,4 % žen jako nevyhovující. Hodnocení studijních podmínek mužů a žen bydlících v podnájmu se neliší.

V docházce na přednášky se projevuje statisticky nevýznamná výchylka ve směru lepší docházky žen. Podobná tendence se v poněkud menší míře projevuje i v účasti na seminářích.

Procenta účasti je třeba brát spíše jako vyjádření postoje dotazovaného k vyplňování údaje, než jako vyjádření skutečné účasti studentů na přednáškách či seminářích. Blíže analýzu ovšem materiál nedovoluje.

Srovnáme-li prospěch, kterého dosáhli příslušníci obou skupin našeho výběru na střední škole, vidíme statisticky významně horší prospěch skupiny mužů a významně lepší prospěch skupiny žen. Hladina statistické významnosti příslušné kontingenční tabulky je menší než 0,1 %. Bylo by zajímavé sledovat faktory, jejichž působením se tento poměr v prvním ročníku vysoké školy obrací.

V údajích o počtu hodin věnovaných mimostudijní činnosti (rodina, děti apod.) se

Tabulka 4: Vliv pohlaví na prospěch

Pohlaví	Propadání	Prospěch v 1. semestru	Původ dělnický	Praxe	Přijímací pohovor	Materiální zajištění	Bydlení	Bydlení vyhovuje	Průběh studia	Prospěch na střední škole	Účast na seminářích	Účast na přednáškách
Muž	0 (—)	0 (+)	—	—	+	0	0	+	0	—	0	0 (—)
Žena	0 (+)	0 (—)	+	+	—	0	0	—	0	+	0	0 (+)
Koeficient kontingence												

ukazuje významná statistická závislost. Zatížení 0 hodin uvádí 17,4 % mužů a 65 % žen, zatížení do 10 hodin týdně uvádí 71,5 % mužů a 19,3 % žen. Zatížení nad 10 hodin týdně uvádí 11,1 % mužů a 15,7 % žen. Další analýza těchto zjištění ukazuje, že tyto relace platí pouze pro posluchače bydlící v koleji. Ti vůbec uvádějí větší počet hodin věnovaných nějaké mimostudijní činnosti. U studentů, kteří nebydlí v koleji, je poměr opačný. Větší počet hodin věnovaný mimostudijní činnosti udávají ženy než muži. Pro vysvětlení těchto zjištění neposkytuje materiál dostatek podkladů. Vysvětlení můžeme vidět spíše v různých subjektivních postojích mužů a žen k vyplňovaným otázkám než ve skutečném rozdílu v počtu hodin věnovaných mimostudijní činnosti.

Zatížení politickou a veřejnou činností uvádějí statisticky nevýznamně více muži. V této skupině pak významně větší zatížení uvádějí muži bydlící v koleji.

Závěrem bychom chtěli zdůraznit, že v našem výběru převládají ženy — 72,5 % proti 27,5 % mužů. Tato značná feminizace se jistě musí projevat v mnoha směrech. Materiál, který máme k dispozici, však nedovoluje odloučit důsledky této feminizace, neboť nemáme srovnávací skupiny, ve kterých by byl poměr mužů a žen opačný nebo alespoň stejný. Jako nejdůležitější zjištění se opět ukazuje vliv původu: 1. Ve skupině mužů je významně více zastoupena skupina původu inteligence než skupina původu dělnického a rolnického, 2. ve skupině žen je významně více zastoupena skupina původu dělnického a méně skupina původu inteligence. Závěry, které se zde nabízejí, je nutno prokázat u dalších studijních ročníků. Je možno usuzovat na vliv kádrové politiky nebo na změny postojů, které se projeví u mužů některých společenských vrstev v otázkách volby povolání. To bychom se ovšem již dostali k otázkám spojeným se změnami prestiže lékařského povolání, které by vyžadovaly speciální studii.

1.3 Vliv zdravotního stavu studenta

Otázka byla v dotazníku položena značně nepřesně. Posluchač se měl zařadit do jedné ze tří kategorií: 1. Zdravotní stav dobrý — do této kategorie se zařadilo 86 % studentů. 2. Nemoc nevadící studiu, kam se zařadilo 12 % posluchačů, a 3. Nemoc vadící studiu, kam se zařadilo 2,1 % studentů. Je zřejmé, že se do odpovědí promítají subjektivní názory, neboť nebyly specifikovány rozdíly mezi jednotlivými kategoriemi. Dotazník nás ne-

informuje ani o vlivu krátkodobých onemocnění studenta na výsledky zkoušek.

Tabulka 5: Vliv zdravotního stavu studenta

	Propadl	Prospěch v 1. semestru	Návštěvnost seminářů	Účast na přednáškách	Pohlaví --- muži
Zdravotní stav lepší	0 (—)	0 (+)	+	0	—
Zdravotní stav horší	0 (+)	0 (—)	—	0	+

Protože četnosti v kategorii 3. — „nemoc vadící studiu“ byly nepatrné, byla tato kategorie sloučena s kategorií 2. — „nemoc nevadící studiu“ a s oběma bylo dále pracováno jako s kategorií „horší zdravotní stav“. Jak vidíme z tabulky, projevují se jen malé, statisticky nevýznamné rozdíly mezi skupinami „lepší zdravotní stav“ a „horší zdravotní stav“. Tendence k horším studijním výsledkům a k menší účasti na přednáškách u skupiny s horším zdravotním stavem může být zcela náhodná.

2. STUDIJNÍ PŘEDPOKLADY POSLUCHAČE (FAKTORY „ZÁKLAD“ II.)

2.1 Vliv praxe

Otázka nás informuje o tom, kolik studentů absolvovalo nějakou praxi mimo obor zdravotnictví (17,8 % posluchačů), kolik jich přišlo na vysokou školu s praxí ve zdravotnictví (37,2 %) a kolik ihned ze střední školy (45 % studentů). Nedo- vídáme se nic o délce praxe a o jejím charakteru, nic o přesném typu střední školy, kterou posluchač navštěvoval.

Skutečnost, že je významně více studentů dělnického původu bez praxe, zřejmě vlivem kádrové politiky, by se mělo projevit horšími studijními výsledky skupiny bez praxe. Jak ale vidíme z tabulky, horší nebo lepší výsledky (počet propadlých) se neprojevují. Zajímavé je, že lepší výsledky se ukazují u skupiny s praxí mimo lékařský obor. U zkoušky z fyziky v I. semestru, protože jde o teoretický předmět, bychom očekávali lepší výsledky u studentů bez praxe, kteří přišli ihned ze školy. To se však neprokázalo.

Tabulka 6: Vliv praxe

	Propadl	Prospěch v 1. semestru	Prospěch na střední škole	Přijímací pohovor	Bydlení v koleji
Studenti bez praxe	0	0 (—)	0	+	+
Studenti s praxí v oboru zdravotnictví	0	0	0	—	—
Studenti s praxí mimo obor zdravotnictví	—	0 (+)	0	0	—
Koeficient kontingence	0,167	0,253		0,238	0,290

Zajímavé jsou i výsledky přijímacího pohovoru, kde významně horší jsou výsledky uchazečů s praxí v oboru. Je-li to způsobeno podceněním přijímacích pohovorů těmito studenty, nebo tím, že přijímací komise braly na tyto studenty ohled a přijímaly z této skupiny i uchazeče slabší, nemůžeme rozhodnout.

Tabulka 7: Prospěch na střední škole

Průměrný prospěch na střední škole	Propadl	Prospěch v 1. semestru	Přijímací pohovor	Praxo	Bydlení doma	Doba studia větší	Návštěvnost přednášek (více)
1,0 (16,7 %)	—	+	+	0	0	+	+
1,1—1,5 (59 %)	0	—	0	0	0	0	0
nad 1,5 (25 %)	+	—	—	0	0	0	—
Koeficient kontingence	0,317	0,393	0,241			0,179	0,296

Nenáhodně více studentů mimopražských je bez praxe. Hypotézy, že mimopražští posluchači bez praxe nebo s praxí se učí lépe nebo hůře než studenti s praxí nebo bez praxe z Prahy, se nepotvrzují.

V prospěchu na střední škole není mezi studenty s praxí a bez praxe rozdíl. Očekávaný horší prospěch na střední škole u skupiny s praxí (nedostali se na vysokou školu hned) se nepotvrzuje. Ani hypotéza, že studenti původu inteligence se na vysokou školu nedostali hned ze střední školy z kádrových důvodů (měli by tedy mít středoškolský prospěch stejný jako studenti přijati), kdežto studenti dělnického původu nebyli hned přijati právě z důvodů prospěchových (měli by tedy mít prospěch na střední škole horší), se nepotvrzuje.

Vliv praxe se na studijních výsledcích prvního ročníku neprojevuje.

2.2 Prospěch na střední škole.

Posluchači se měli zařadit do jedné z následujících kategorií prospěchu: 1. průměr 1,0 — zařadilo se 16,7 % posluchačů, 2. průměr 1,1 až 1,5 — 59 %, 3. průměr 1,6 až 2,0 — 20,4 %, 4. průměr 2,0 a více — 4,6 % posluchačů.

Bylo ponecháno zcela na vůli studentů, bez kontroly vysvědčení, aby se zařadili do některé kategorie. Domníváme se, že záměny mohly nastat, ale spíše tím, že si studenti nemuseli přesně pamatovat průměr, než tím, že by údaje vědomě zkreslovali.

Rozdíly se projevují hlavně mezi kategoriemi prospěchu 1. a 3., 1. a 2., méně

již mezi 2. a 3., a prakticky vůbec ne mezi kategoriemi 3. a 4. Malé rozdíly mezi posledními kategoriemi jsou zřejmě způsobeny tím, že se jedná o studenty přijaté. Ze studentů s horším prospěchem na střední škole byli přijati jen někteří, a to zřejmě ti, u kterých prospěch na střední škole neodpovídal jejich skutečným znalostem a schopnostem. Protože v kategorii 4. byly malé četnosti, byla sloučena s kategorií 3.

Vliv středoškolského prospěchu na výsledek přijímacího pohovoru a na studijní výsledky je očekáván. Méně je již očekáváno zjištění, že studenti s lepším prospěchem na střední škole chodí i více na přednášky a věnují více hodin studiu než studenti s horším prospěchem na střední škole.

Potvrzuje se známá, ale někdy zapomínaná a podceňovaná skutečnost, že studenti, kteří mají lepší prospěch na střední škole, mají v průměru i lepší studijní výsledky na vysoké škole. To, že ve výsledcích studia na střední škole jsou zahrnuty i studentovy vlastnosti (píle, vytrvalost, houževnatost), nám dokazuje zjištění, že studenti s lepším prospěchem na střední škole chodí více na přednášky a věnují studiu větší počet hodin než studenti s horším středoškolským prospěchem. Otevřenou otázkou zůstává, zda by prospěch na střední škole neměl daleko významněji korelovat se studijními výsledky na vysoké škole, a hlavně s výsledkem přijímacího pohovoru.

Tabulka 8: Přijímací pohovor

Přijímací pohovor	Propadl	Prospěch v 1. semestru	Bydlení doma (Praha)
Stupeň „A“	—	0 (+)	0
Stupeň „B“	0	0 (—)	0
Stupeň „C“	+	0	0
Koeficient kontingence	0,179	0,129	

2.3 Přijímací pohovor

Na základě výsledků ústních přijímacích pohovorů z odborných předmětů (v roce 1962) byli studenti rozděleni do čtyř skupin a, b, c, d. Skupina a), 29,5 % studentů, byla přijata celá, skupina b), 57 % studentů, také celá. Ze skupiny c), 14 % celkového počtu přijatých studentů, byla přijata jen část studentů. Zde hodnocení zahrnovalo ve velké míře i hlediska původu, pohlaví, krajských směrných čísel. Skupina d) přijímána nebyla.

V tabulce pozorovaná tendence, že studenti skupiny a) dělají v prvním semestru lépe zkoušku z fyziky, nedosahuje pro tabulku hladiny statistické významnosti.

Ukazuje se, že přijímací komise dokázaly otýpovat studenta i úroveň jeho znalostí. Nakolik by to mohlo být ještě přesnější, ukáží závěry z přijímacích pohovorů r. 1964, kdy bylo použito přesnějších metod výběru studentů.

2.4 Předchozí zájem o obor

O tom nás měla informovat otázka: „O obor měl zájem již před studiem a četl literaturu: ano — ne“. Pouze 4 % záporných odpovědí nás nutí k zamyšlení nad správností formulace otázky. Otázka je formulována sugestivně a nedovoluje nám diferencovat studenty podle jejich předchozího zájmu o obor. Proto nebyly odpovědi na tuto otázku dále interpretovány.

3. FAKTORY PŮSOBÍCÍ NA VYSOKÉ ŠKOLE

3.1 Materiální podmínky studia

Do této oblasti bychom měli zahrnout širokou škálu vlivů, jako jsou finanční prostředky, kterými posluchač disponuje, bydlení, dojíždění, stravování, prostředí studia, vybavení učebními pomůckami, zaneprázdnění prací pro rodinu apod. Na základě našeho materiálu se můžeme doznout jen některých.

3.11 Finanční zajištění

O finančním zajištění studenta se dovídáme ze dvou otázek. „Materiální zajištění“ 1. velmi dobré uvedlo 18,5 % posluchačů, 2. postačující — 80 %, 3. nedostatečné — 1,5 %. Druhou otázkou je „příjem“: 1. jen stipendium — 14,2 %, 2. pod-

pora rodičů — 85 % a 3. vlastní výdělek — 0,8 % posluchačů. Druhá otázka je, jak patrně, nesprávně formulovaná, neboť nerozlišuje kombinaci „podpora rodičů a stipendium“, ani „příjem a prospěchové stipendium“. Proto je nutné brát data se značnou rezervou.

Tabulku neuvádíme, neboť vliv materiálního zajištění dobrého či špatného se na studijních výsledcích neprojevuje. Zajímavé je již uvedené zjištění o vlivu původu na subjektivní hodnocení materiálního zajištění. Žádný student, který uvedl jako svůj příjem stipendium, nehodnotí své materiální zajištění jako velmi dobré.

3.12 Vliv bydlení

Z dotazníku jsme informováni o tom, zda student bydlí doma (49,3 %), v koleji (47,5 %) nebo v podnájmu (3,3 %), a zda mu bydlení zajišťuje podmínky ke studiu nebo ne. U studentů, kteří bydlí v koleji, nejsme informováni o počtu spolubydlících, ani o eventuálních problémech shody či neshody se spolubydlícími. Prokázat bezprostřední vliv bydlení na studijní výsledky je úkol příliš složitý.

středně. Posluchači dělnického původu bydlící v koleji nemají významně horší studijní výsledky než studenti téhož původu bydlící doma. Horší studijní výsledky mají však posluchači původu inteligence bydlící v koleji. Jelikož bylo prokázáno, že studenti původu inteligence hodnotí ubytování v koleji hůře než ostatní studenti, můžeme usuzovat, že vliv bydlení v koleji se může negativně projevovat pouze na studijních výsledcích některých skupin studentů. Upřesnění těchto poznatků umožní další průzkum.

Srovnání prospěchu na střední škole a výsledků přijímacích pohovorů u studentů bydlících v koleji a studentů nebydlících v koleji je vlastně srovnáním studijních předpokladů pražských a mimopražských posluchačů. Rozdíly mezi nimi jsou neprokazatelné.

Z materiálu se nepotvrzuje hypotéza, že studenti bydlící v koleji navštěvují přednášky méně než ostatní posluchači. Studenti bydlící v koleji uvádějí, že studiu věnují daleko více hodin než studenti bydlící doma.

Posluchači bydlící v koleji udávají v 67,7 %, že jim ubytování nevyhovuje, zatímco ti, kteří bydlí doma, pouze v 19,7 %. Přitom ubytování nevyhovuje ženám daleko více než mužům.

Samo propadání studentů není závislé na tom, hodnotí-li student bydlení jako „umožňující klidné studium“ nebo „neumožňující klidné studium“, ať v koleji nebo doma; není závislé ani na počtu hodin věnovaných studiu.

Tabulka 9: Vliv bydlení

	Propadl v 2. semestru	Prospěch v 1. semestru	Prospěch na střední škole	Přijímací pohovor	Praxe	Doba studia (větší)	Bydlení vyhovuje
Kolej (47,5 %)	+	0	0	0	—	+	—
Doma (49 %)	—	0	0	0	+	—	+
Podnájem (3,3 %)	+	0	0	0	0	—	0
Koeficient kontingence	0,237				0,290		

Skutečnost, že propadá významně více studentů bydlících v koleji a méně studentů v koleji nebydlících, musíme brát s rezervou, neboť víme, že v koleji bydlí daleko více studentů původu dělnického, u nichž se ukázala větší pravděpodobnost propadání. Další analýza ukázala, že vliv bydlení posluchačů se na studijních výsledcích s největší pravděpodobností neprojevuje bezpro-

Prokázat vliv bydlení na studijní výsledky není jednoduché. Setkáváme se zde s potížemi při odlišování vlivu prostředí pražského a mimopražského, a s tím, že při hodnocení vlivu bydlení nelze vycházet z jednoznačného působení prostředí ubytování na všechny typy nebo skupiny

studentů (rozdělené třeba podle původu nebo podle studijního stereotypu). Prokázala-li další analýza negativní vliv ubytování na studenty, kteří potřebují delší přípravu, mohlo by to vést k cenným praktickým opatřením. Vliv charakteru ubytování studenta by mohl být předmětem samostatného výzkumu.

3.13 Vliv dalších faktorů

Jde zejména o vliv dojíždění, mimostudijního zatížení, o to, zda je posluchač svobodný nebo ženatý, posluchačka svobodná nebo vdaná. O této oblasti jsme v dotazníku informování několika otázkami: „Zdržuje tě dlouhé dojíždění do školy?“ „Ano“ uvádí 8,8 % posluchačů, „ne“ 91,2 %. Ve snímku denního režimu je otázka: „Doprava na fakultu — počet hodin“, otázka: „Veškeré zatížení mimostudijní činností (rodina, děti apod.) — počet hodin týdně“, otázka: „Práce mimo školu“ a otázka: „Jsi časově zaneprázdněn mimostudijní činností tak, že ti to vadí ve studiu?“ „Ano“ zde uvedlo 4,6 % studentů.

Bezprostřední vliv na propadání studentů zjišťujeme pouze u provdaných posluchaček. Je jich ovšem jen čtrnáct z celého ročníku, což snižuje hodnotu statistické významnosti. Tyto posluchačky se učí hůře a propadají více než ostatní posluchači. Významně více také propadají studenti, kteří uvádějí, že jim činí obtíže dlouhé dojíždění.

3.2 Kulturní a společenské zájmy, veřejná činnost

O těchto problémech jsme informování otázkou: „Kulturní a společenské zájmy — 1. kultura, 2. sport, 3. společenský život, 4. žádný“. Otázka je formulována špatně. Její poznávací hodnota je minimální a její interpretace téměř bezcenná. Studenti většinou uvádějí kombinace „zájmů“.

Z dotazníku jsme informování o členství v politických stranách a organizacích a o funkcích v těchto organizacích. Podrobněji nás informuje otázka „Zatížení týdně veřejnými funkcemi“. Zatížení 1. nad 10 hodin uvádí 2 % posluchačů, 2. od 5 do 10 hodin uvádí 4,6 %, 3. od 3 do 5 hodin 29,5 %, a 4. zatížení 0 hodin uvádí 63 % posluchačů.

V našem výběru je pouze 19 členů KSC

(zřejmě členů i kandidátů). Ze studentů, kteří uvádějí, že veřejným funkcím věnují čas do 5 hodin týdně, propadá významně méně studentů než z těch, kteří uvádějí 0 hodin nebo více než 5 hodin. Nabízí se tu možnost hledat souvislosti s postojem větší aktivity vůbec, ale i s původem skupiny posluchačů, která pracuje ve funkcích. Tvoří ji většinou studenti původu inteligence.

Ze studentů, kteří v bodě „kulturní a společenské zájmy“ uvádějí jen kulturu, nikoliv kombinaci zájmů, propadá více studentů než ze skupin, které uvádějí kombinace „kultura a společenský život“ nebo „kultura a sport“.

3.3 Způsob studia

Z hlediska cílů výzkumu je tento oddíl nejdůležitější. Je zde ovšem jistý rozpor mezi významem, který je tomuto oddílu připisován po upřesnění cíle průzkumu (viz Metodické problémy), a skutečnými proporcemi oddílu v kontextu tohoto průzkumu, které jsou pochopitelně dány materiálem sebraným před tímto upřesněním.

3.31 Účast na přednáškách

Účast na přednáškách byla v dotazníku diferencována v pěti možných kategoriích: 1. účast 100 % — uvedlo 26 % posluchačů, 2. účast nad 90 % — uvedlo 7 % posluchačů, 3. účast od 80 do 90 % — uvedlo 35 %, 4. účast od 60 do 80 % — uvedlo 30 %, a 5. účast pod 60 % uvedlo 2 % posluchačů.

Údaje jsou pravděpodobně velice nadsazené. Je téměř jisté, že kdybychom zvolili kategorizaci odpovědí jinak, dostali bychom i jinou průměrnou účast na přednáškách i jiné rozložení kategorií. Údaje uváděné studenty však přesto nemůžeme považovat za bezcenné. Jsme oprávněni se domnívat, že student, který se zařadil do kategorie 1., s jistou pravděpodobností navštěvuje přednášky skutečně více než ten, který se zařadil do kategorie 2. Tato pravděpodobnost vzrůstá ve vztahu ke studentovi, který se zařadil do kategorie 3. nebo 4. Následující tabulka ukazuje vztah mezi návštěvností přednášek a některými dalšími faktory.

Vliv účasti na přednáškách na propadání se neprojevuje. Nemůžeme zatím rozhodnout, v jaké míře je v odpovědích „zašifro-

Tabulka 10: Návštěvnost přednášek ve vztahu k ně-
kterým faktorům

Návštěvnost přednášek	Původ dělnický	Prospěch v 1. semestru	Propadl	Bydlení	Prospěch na střed. škole = lepší
100 %	—	0 (+)	0 (—)	0	+
nad 90 %	—	0	0	0	0
80—90 %	0	0	0	0	0
60—80 %	+	0	0 (+)	0	—
Koeficient kontingence	0,171				0,296

ván“ subjektivní postoj studentův, a v jaké míře vyjadřují skutečnou účast na přednáškách.

V dotazníku je účast ještě specifikována podle jednotlivých předmětů. Následující tabulka ukazuje vztah účasti na jednotlivých přednáškách podle předmětů (u tělesné výchovy jde o cvičení) k prospěchu v prvním semestru a k propadání studentů.

Uvedená tabulka nepostihuje zvláštnosti jednotlivých kontingenčních tabulek, na jejichž základě je sestrojena. Pro ně je typické, že téměř u každého předmětu vykryštovala „elita“ studentů, kteří uvádějí významně vyšší účast na přednáškách a kteří mají lepší prospěch v prvním semestru, i méně propadají. Překvapivá je statistická významnost účasti na cvičeních tělesné výchovy. Pochopitelná je naopak význam-

nost účasti na přednáškách z fyziky vzhledem k prospěchu v prvním semestru, neboť ten tvoří vlastně jen známka z fyziky. To přispívá i k částečné validizaci údajů. Metodické problémy plynoucí z nutně různé kategorizace účasti na jednotlivých přednáškách, procentuální porovnání účasti na těchto přednáškách, ani vztah celkového údaje o účasti k jednotlivým údajům nebyly pro nedostatek času řešeny a čekají ještě na propracování.

3.32 Účast na seminářích

Otázka je kategorizována jako účast na přednáškách. Problematika této kategorizace je obdobná.

Tabulka 12: Účast na seminářích

Účast na seminářích	Původ dělnický	Prospěch v 1. semestru	Propadání	Bydlení
Lepší	—	+	—	0
Horší	+	—	+	0
Koeficient kontingence	0,189	0,229		

Odpovědi na tuto otázku studenty daleko více diferencují vzhledem ke studijním výsledkům než otázky předchozí. Vycházíme-li z důležitosti seminářů či stáží ve studiu na lékařské fakultě, vidíme, že tyto odpovědi validizují hodnotu údajů v dotazníku.

Tabulka 11: Účast na přednáškách podle předmětů

Účast na jednotlivých přednáškách	Histologie	Pěče o nemocné	Latina	Tělocvik	Chemie	Fyzika	Biologie
Propadl	—	0	0 (—)	+	0	+	0
Prospěch v 1. semestru	0	0	0 (+)	0 (—)	0	—	0

3.33 Průběžnost studia

Otázka v dotazníku zněla: „studuješ průběžně 1. všechny předměty, 2. hlavní předměty, 3. některé předměty, 4. žádný předmět“. Nebudeme opět hovořit o vágnosti takto postavené otázky a uvedeme tabulku.

Tabulka 13: Průběžnost studia

Studuješ průběžně:	Původ	Propadl	Prospěch v 1. semestru
Všechny předměty	0	0	0
Hlavní předměty	0	—	+
Některé předměty			

Interpretace statisticky významného zjištění, že méně propadají ti studenti, kteří uvedli, že průběžně studují „hlavní“ předměty, je nám zatím na základě našeho materiálu nedostupná.

3.34 Délka studia

O době, kterou posluchač věnuje studiu, jsme informováni ze dvou otázek: „Kolik hodin týdně zabere studium? Vypsat počet hodin“. Pro zpracování byla otázka kategorizována takto: 1. 0 až 20 hodin,

Tabulka 14: Délka studia

Počet hodin denně (z režimu dne)					
Počet hodin týdně		1	2	3	cel.
	1	32	8	0	40
	2	51	211	8	270
	3	4	53	30	87
Celkem		87	272	38	397

2. 20 až 35 hodin, 3. více než 35 hodin. Druhá otázka je v údajích režimu dne. Byla kategorizována následovně: 1. méně než 4 hodiny denně, 2. od 4 do 6 hodin denně, 3. více než 4 hodiny denně. Vzájemný vztah těchto dvou otázek ukazuje kontingenční tabulka.

V tabulce je vidět stírání rozdílů mezi sousedními kategoriemi, způsobené buď nepřesností odhadů samotných posluchačů nebo pozdější kategorizací.

V následující tabulce je patrný vztah údajů o době studia k ostatním faktorům. (Údaje „R“ a znaménko „+“ či „—“ znamenají tytéž údaje pro režim dne.)

Tabulka 15: Vztah údajů o době studia k ostatním faktorům

	Původ	Propadání	Prospěch v 1. semestru	Prospěch na střední škole = lépe	Býdlení: kolej
Studuje více	0	R+ ₀	R+ ₋	0	—
Studuje středně	0	R— ₀	R+ ₀	0	—
Studuje méně	0	0	R— ₀	0	+
Koeficient kontingence			R 0,200	0,146	

Skutečnost, že z těch posluchačů, kteří uvádějí delší dobu přípravy, propadá také více posluchačů, je možno vysvětlit poukázáním na to, že se zřejmě jedná o slabší studenty, nebo na tendenci pozorovanou u bystřejších studentů podceňovat dobu věnovanou studiu, a naopak u méně schopných nebo u studentů, kteří se méně připravují, tuto dobu nadšazovat.

4. NÁZORY STUDENTA NA VÝUKU A PEDAGOGICKÝ PROCES

V této oblasti kráčíme na daleko labilnější půdě než při hodnocení odpovědí na předešlé otázky. Sledujeme zde totiž převážně postoje, názory a mínění studentů, které jsou daleko méně jasné a přesné

vyjádřitelné než řada údajů předešlých. V této oblasti navíc ještě přistupují metodické problémy vycházející ze způsobu položení těchto otázek v dotazníku. Proto celou tuto část musíme chápat jako první krok v této problematice. Je to právě tato oblast, která by se mohla stát předmětem plodných výzkumů.

4.1 „Které předměty činí největší obtíže?“

Po této stránce v dotazníku následuje výčet předmětů: 1. fyzika, 2. lékařská biologie, 3. lékařská chemie, 4. anatomie, 5. histologie a embryologie, 6. úvod do péče o nemocné, 7. latina, 8. ruština, 9. úvod do společenských věd.

Při hodnocení odpovědí na tuto otázku se vyskytly obtíže interpretační i metodologické. Hlavní problém spočíval ve způsobu počítání četností uvedených odpovědí. Student mohl odpovědět zaškrtnutím jednoho, několika nebo všech devíti uvedených předmětů. Teoreticky bylo možné, aby se vyskytlo 125 různých typů odpovědí, což znamená, že pro zjištění, zda z některé takto vyříděné kategorie odpovědí propadá významně více studentů než z ostatních kategorií, by bylo třeba vyřadit kontingenční tabulku o 125 řádků. Časová a technická neúnosnost takového postupu nás donutila vybrat jen nejvíce se vyskytující typy odpovědí, které jsou pak porovnávány v rámci čtyřpolní tabulky vždy se zbytkem všech ostatních odpovědí. (Vzniklé problémy statistického charakteru zde diskutovány nejsou.) Z takto vyříděných tabulek pak byly testovány ty hypotézy, o kterých nás informuje schéma uvedené v tabulce 16.

Problémem je interpretace předchozích zjištění. Je student, který uvádí, že mu dělá obtíže chemie, skutečně z nějakých důvodů v chemii slabší než student, kteří tento předmět jako obtížný neuvádějí? Nebo se z odpovědí na tuto otázku dovídáme spíše něco o celkovém postoji studenta ke studiu? Ti studenti, kteří uvádějí, že jim činí potíže anatomie, propadají ještě více než ti, kteří uvádějí chemii — i když v letním semestru, kdy opustili z prospěchových důvodů fakultu, nedělali zkoušku z anatomie, ale z chemie. Zdálo by se vůbec, že odpověď na tuto otázku byla záležitostí impulzivního jednání a subjektivního hlediska studenta; je o to překvapivější, že přináší statisticky významné výsledky. Musíme předpokládat, že se v odpovědích projevují jak rysy osobnosti studenta, sebevědomí, jistota, sebekritičnost, podceňování schopností, tak přístup ke studiu, rozladěnost, že nestačí zvládnout sumu látky, elán apod., a také faktická znalost látky a předchozí znalosti. Samotná formulace otázky vzhledem k jejímu původnímu cíli — zjistit, které předměty činí studentům obtíže a pokusit se pak o nějaké zlepšení — je nevhodná. Je zřejmé, že někomu může předmět „činít obtíže“, ale přesto v něm může mít vědomosti průměrné nebo i nadprůměrné, a na druhé straně může někdo považovat předmět za lehký proto, že vůbec nepronikl do jeho problematiky.

4.11 „Proč tomu tak je?“

Tato otázka doplňuje předešlou řadou alternativ: 1. obtížnost látky (tuto možnost uvedlo 76 % posluchačů), 2. špatné přednášky, 3. špatné semináře, 4. nedostatek literatury, 5. jiné příčiny (11 % studentů). Formulace a neanonymnost dotazníku zde pravděpodobně velmi zkreslily odpovědi. Téměř se nevyskytují stížnosti na kvalitu přednášek a seminářů. Nedostatek literatury jako důvod je uváděn významně více u histologie a významně méně u anatomie. Rozdíly v počtu

Tabulka 16: Předměty činící obtíže

Činí obtíže	Biologie (7,1 %)	Chemie (69,5 %)	Anatomie (34 %)	Histologie (13,2 %)	Anatomie + chemie (21,6 % studentů)	Anatomie + chemie + histologie (5,3 %)	Více než 3 předměty bez anat. a chemie	Více než 3 předměty	Žádný předmět (6,6 %)	Jeden předmět (41,5 %)	2 předměty (37,2 %)
Propadl	0	+	+	+	+	0 (+)	0 (+)	+	0	0	0
Prospěch v 1. semestru	0	0	0	—	0 (—)	0 (—)	0 (—)	0			
Koeficient kontingence	0,22	0,120	0,192	0,118	0,299	0,178	0,039				

propadlých podle uvedené obtížnosti předmětů se neprojevují.

4.2 „Co ti přináší nejvíce?“

Otázka s alternativami: 1. přednášky, 2. semináře, 3. individuální studium, je opět formulována značně nepřesně. Není jasné, co znamená termín „nejvíce“; je zřejmé, že by se odpovědi měly diferencovat podle předmětů, neboť v chemii mohou být důležitější semináře, v biologii samostatné studium. Studentům nebylo jasné, mají-li uvést jen jednu z předepsaných odpovědí nebo i jejich kombinace. Posluchači většinou uváděli kombinace. 1. Jen individuální studium uvedlo 69 % posluchačů, 2. semináře a individuální studium — 10 %, 3. přednášky a individuální studium — 10 %, 4. semináře — 6 %, 5. přednášky, semináře a individuální studium — 2,5 %, 6. jen přednášky — 2 %, 7. přednášky a semináře — 0,5 % posluchačů. Posluchači prvního ročníku příkladem největší váhu individuálnímu studiu, přednášky se objevují jen u 15 % studentů. Třebaže jde o dílčí hledisko, mohl by tento názor vést pracovníky školství k zamyšlení nad systémem výuky.

Rozdíly v propadání studentů mezi jednotlivými kategoriemi se neprojevují. Sledujeme-li skupinu studentů, kteří vůbec uvedli ve své odpovědi přednášky, zjišťujeme opravdu, že tato skupina navštěvuje přednášky významně více než ostatní studenti.

4.3 „Jaká literatura ti nejlépe pomáhá při studiu?“

Možné odpovědi byly: 1. odborná literatura, 2. skripta, 3. záznamy přednášek. Formulace otázky a problémy s tím spojené jsou obdobné jako u minulé otázky. Rozložení odpovědí vypadá takto: 1. jen skripta uvádí 56 % posluchačů, 2. skripta a zápisy z přednášek 25 %, 3. jen odbornou literaturu — 6 %, 4. odbornou literaturu a skripta — 6 %, 5. odbornou literaturu, skripta a zápisy z přednášek — 3 %, 6. jen poznámky z přednášek — 2 %, 7. odbornou literaturu a poznámky z přednášek — 1 % posluchačů. Z odpovědí vyplývá velká úloha skript. Rozdíly v jednotlivých kategoriích podle propadání studentů nejsou statisticky významné. Nevýznamně více propadají studenti, kteří uvedli jen skripta.

V otázce „Co považuješ za nejlepší podmínku dobrého studia?“ byly možné odpovědi: 1. dosavadní stav — uvedlo 4,6 % studentů, 2. redukovat počet přednášek — 23,3 %, 3. redukovat počet seminářů — 4 %, 4. vypracovat skripta — 45 %, 5. více odborné literatury — 6,7 %, 6. kombinace redukování přednášek s vypracováním skript — 16,7 %. Důraz na skripta a podcenění přednášek koresponduje s předchozími odpověďmi. i když musíme počítat se zkreslením pramenícím ze sugestivní formulace. Ze studentů, kteří odpověděli „redukovat počet přednášek“, propadá významně méně studentů. Tendence k většímu počtu propadlých je ve skupině odpovědi „vypracovat skripta“.

4.4 „Co ti nejvíce překáží ve zdárném studiu?“

V alternativách otázky se odpovědi studentů rozložily následovně: 1. mimoškolní činnost uvedlo 14 % posluchačů, 2. schůze a jiné akce — 6 %, 3. přetížení studiem — 25 %, 4. nedostatek skript — 45 % posluchačů. Asi 10 % posluchačů neuvedlo žádnou odpověď. Vztah mezi skupinami studentů diferencovaných podle odpovědi a propadáním se neprojevuje.

Je zřejmé, že odpovědi na otázky sledující postoje studentů ke studiu přinášejí zajímavý, ale zatím těžko interpretovatelný materiál. Prokazuje se tendence studentů zdůrazňovat individuální studium na základě skript a ústup od tradičních forem vyučování. V části odpovědí se projevují vlivy nesprávně formulovaných otázek. Ale i při velice pečlivé formulaci otázek se může ukázat, že odpovědi jsou relativní a mohou sloužit spíše jako informace o osobě studenta. Vnitřní analýza odpovědí na tyto otázky nebyla provedena do konce. Další postup by byl již vstupem do problematiky sestavování a používání škál.

Čtenář mohl pozorovat, že výsledky a interpretace údajů nejsou ve stejné úrovni. Část těchto nedostatků padá zcela na vrub pracovní skupiny a jejich časových možnostech. Nebylo možné věnovat všem problémům stejnou pozornost a analyzovat je do stejné hloubky. Tím by se již tak dost nepřehledný počet získaných tabulek jen znásoboval. Podobně bylo těžko zvládnutelné vypočítání všech potřeb-

ných koeficientů kontingence, a také volná místa v šachovnicové tabulce ukazují, kde ještě byly interpretační možnosti.

Celý materiál má proto studijní vý-

znam, skupina pracovníků se na něm mnoho naučila. Může však sloužit i jako faktický výchozí bod pro výzkumy dalších studijních ročníků.

Úvod

V březnu 1947 podnikla autorka v semináři filosofické fakulty Karlovy university výzkum o četbě učňovské mládeže pražské a venkovské, a to v učňovské škole v Praze-Žižkově a v učňovské škole v Táboře. Protože by mohlo být zajímavé srovnat výsledky výzkumu před osmnácti lety s dnešním stavem, provedla autorka stejný výzkum v říjnu 1965. K tomuto srovnávacímu výzkumu dalo popud valné shromáždění Čs. sociologické společnosti dne 2. 6. 1965, kde byla zdůrazněna užitečnost srovnávacích výzkumů ve stejném prostředí po určitém časovém odstupu.

Cíl a metody výzkumu

Výzkum měl zjistit v r. 1947 i v r. 1965, co učňové čtou, jak mnoho čtou, jak si svou četbu opatřují, jaký je postoj okolí k jejich četbě, jak je četba umístěna mezi jejich zájmy a mezi jejich činnostmi ve volném čase; dále, zda a jaká změna nastala za osmnáct let, které uplynuly mezi oběma výzkumy.

Autorka postupovala v obou výzkumech stejnou metodou a na vzorku stejného složení. Výzkum byl prováděn dotazníky o dvaceti otázkách (šestnácti zavřených a čtyřech otevřených), které žáci vyplňovali s autorkou ve škole během vyučování za přítomnosti vyučujícího; byly doplněny rozhovory s ředitelem školy, s učiteli i s žáky samými. Každou otázku probírala autorka se žáky zvlášť, zodpověděla jejich dotazy a při odevzdávání dotazníků se přesvědčila, jsou-li všechny otázky zodpověděny. Návratnost tak byla 100 %. Žáci byli předem několikrát ujištěni o anonymitě vyplněných dotazníků; přesto je možné, že byli při odpovídání přece jen poněkud ovlivněni školním prostředím –

tj. možná poněkud, třeba podvědomě, mohli zkreslovat svoje odpovědi ve smyslu hodnot kladně oceňovaných školou. Autorita školy mohla tedy mít kromě kladného vlivu (snaha o úplné a správné vyplnění) i aspekt záporný (možné zkreslení).

Výběr byl náhodný – roku 1947 byla náhodně vybrána jedna učňovská škola pražská a jedna mimopražská. Rovněž výběr učňů podle věku a povolání, na které se připravují, byl náhodný – dotazníky dostaly vyplnit ty třídy, které měly vyučování v den, kdy autorka školu navštívila. (Roku 1965 se pak výzkum konal ve školách ve stejném místě a na vzorku stejného složení jako roku 1947.)

R. 1947 i r. 1965 bylo vyšetřeno po stu učňů, a to 50 % dívek a 50 % hochů, 50 % z Prahy a 50 % z Tábora. (Rozlišují se v tomto referátu na „pražské“ a „venkovské“, podle místa školy.)¹ Podle povolání bylo: 12 % automechaniků, 11 % elektrotechniků, 11 % švadlen, 9 % kuchařek, 8 % čalounic a čalouníků, 7 % truhlářů, 6 % podlahářů, 6 % krejčích, 6 % kadeřnic, 5 % sklenářek a sklenářů, 5 % zámečníků, 3 % lakýrnic a lakýrníků, 3 % zedníků, 2 % číšníků, 2 % sedlářů, 1 % řezníků, 1 % obuvníků, 1 % knihařek a 1 % dřevosoustružnic. Zkoumaní učňové byli ve věku 15 až 20 let, z toho:

patnáctiletých	1 %
šestnáctiletých	29 %
sedmnáctiletých	56 %
osmnáctiletých	11 %
devatenáctiletých	2 %
dvacetiletých	1 %

Nejvíce zkoumaných učňů bylo tedy ve věku sedmnácti let.

Omezený rozsah cíle výzkumu i vzorku vysvětlujeme pracovními podmínkami (autorka provedla celý výzkum sama), které nejsou souměřitelné s nynějšími ne-

¹ Učňové z pražské školy bydleli totiž většinou v Praze, táborští žáci pocházeli většinou z venkova.

srovnatelně lepšími možnostmi týmové práce. Tento srovnávací výzkum by se mohl označit spíše jako sondáž.

Výsledky

Napřed si všimneme náplně volného času učňů — a to konfrontace skutečného využití volného času s přáními, která učňové vzhledem k náplni volného času mají.²

V náplni volného času můžeme sledovat určité rozdíly a) podle pohlaví, b) podle povolání [v tabulce není specifikováno ani a) ani b)], ale hlavně rozdíly c) mezi Prahou a venkovem, d) mezi rokem 1947 a 1965.

Tabulka 1.

Co dělají učňové ve volném čase

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Čtení	13	31	44	Sport	27	28	55
Sport	15	15	30	Čtení	24	14	38
Pomoc doma	9	12	21	Pomoc doma	20	15	35
Kino	11	7	18	Kino	19	9	28
Procházky	—	14	14	Motorismus a opr. motocyklu	—	13	13
Šití	5	9	14	Hra na hudeb. nástroje	2	7	9
Mechanické konstrukce	2	5	7	Turistika, chata	8	1	9
Divadlo	3	3	6	Divadlo	5	3	8
Hra na hudební nástroje	—	4	4	Televize	6	2	8
Přírodopisná činnost	—	2	2	Kamarádi	1	2	3
Různé (branná výchova aj.)	2	3	5	Radiotechnika	—	3	3
				Radio	1	1	2
				Šachy	2	—	2
				Různé	4	4	8

Poznámka:

Někteří učňové uváděli i několik žádoucích činností.

a) Jako čistě dívčí činnost jsme zjistili jediné šití (šily si pouze dívky, a to jen švadleny; hoši, i když to byli krejčí, nikoli). Je zajímavé, že r. 1965 tuto činnost, která byla r. 1947 poměrně častá (14 případů), dívky již vůbec neuvádějí. Tradiční způsob zhotovování šatů doma zřejmě dnešní mladá generace opouští (vliv má jistě např. i levné a rozmanité konfekční oblečení). Můžeme pozorovat, jak stále více činností obstarávaných dříve v rodině (pečení nejen chleba, ale i pečiva, prádlo, velký úklid atd.), je postupně přenášeno na instituce (Osvobozená do-

² V tabulkách č. 1, 2, 6, 10, 20 byly řazeny výsledky sestupně podle součtu výsledků z Prahy a Tábora ve sloupci „celkem“, a to zvláště pro rok 1947 i pro rok 1965.

domácnost, pekárny, výrobní polotovary atd.).

Činnost zastoupená pouze chlapci je motorismus, radiotechnika a šachy. Na ostatních činnostech se podílejí dívky i hoši stejně, a to jak na zábavě, sportu, čtení atd., tak i na pomoci v domácnosti. Zdá se, že i zde se postupně stírá dichotomie naší kultury, určující jiné činnosti mužům a jiné ženám.

b) Podle povolání se liší činnost učňů poměrně málo. Šitím doma se zabývaly, jak jsme se již zmínili, jen švadleny, a to pouze r. 1947, motorismem a opravou motocyklů jen automechanici r. 1965, radio-technikou jen elektrotechnici r. 1965. Zaměstnání zde částečně ovlivnilo náplň volného času, a to tam, kde je řemeslo vedle výdělečné činnosti i koníčkem (např. motorismus).

c), d) V r. 1947 se učňové nejčastěji zabývali čtením (44 případy), sportem (30), pomáhali doma (21), chodili do kina (18) atd. V Praze se učňové nejčastěji zabývali sportem (15), četbou (13), chodili do kina (11), pomáhali doma (9). V Táboře daleko více četli (31), stejně sportovali (15), mnohem více chodili na procházky (14) i pomáhali doma (12). Tento rozdíl si můžeme vysvětlit tak, že v Praze byla četba potlačována možností intenzivnější sportovat (větší počet hřišť, tělocvičen atd.) a větší možností jiného kulturního vyžití (divadla, kina atd.). Z tábořských učňů většina bydlela na venkově. R. 1947 nebylo na venkově zdaleka tolik různých možností kulturního vyžití jako v Praze, proto se mladí lidé soustřeďovali hlavně na četbu. Ostatní jejich činnosti — sport, procházky a pomoc doma — se zaměřovaly spíše na tělesný pohyb. (R. 1947 byly oblíbeny procházky, r. 1965 je nahradil pobyt na chatě a turistika.)

V r. 1965 nastal značný přesun: v Praze se učňové zabývají sice stále nejvíce sportem (27), četbou (24), pomocí doma (20) a chozením do kina (19), v Táboře však nyní nejvíce sportují (28), pomáhají doma (15), čtou však mnohem méně (14), a přibyl motorismus se stavbou a opravami motocyklů (13). Vidíme nejen, že značně stoupl celkový počet sportujících učňů (ze 44 na 55), ale že stoupl dokonce na venkově o něco více než v Praze. Vysvětlujeme si to lepšími možnostmi

sportovat, a to hlavně na venkově, a rovněž zvýšeným prestižem sportu v naší společnosti. Zároveň se zvýšil počet učňů pomáhajících doma, a to hlavně v Praze (z 9 na 20 v Praze, z 12 na 15 v Táboře). Příčinou je asi mnohem vyšší zaměstnanost matek než v r. 1947, která nutí větší děti — a to jak dívky, tak i chlapce — účastnit se prací v domácnosti.

Počet čtoucích na venkově značně klesl (z 31 na 14), kdežto v Praze naopak stoupl (z 13 na 24). Zmenšený zájem o čtení na venkově můžeme snad vyložit jednak zvýšenou činností sportovní a zvýšenou pomocí doma — což oboje ubírá čas věnovaný dříve čtení — ale rovněž nově přibylými činnostmi, které se dříve nevyskytovaly vůbec (motorismus se stavbou a opravou motocyklů — 13 případů, dříve žádný), nebo které se vyskytovaly dříve méně — kino (9, dříve 7), hra na hudební nástroje (7, dříve 4) atd. Vliv televize, která se r. 1947 v našem kulturním životě nevyskytovala, není asi u učňovské mládeže tak veliký, jak by se mohlo předpokládat — na venkově ji uvádějí jen 2 učňové, v Praze 6. Ostatní činnosti se vyskytují přibližně stejně často (např. divadlo na venkově r. 1947 — 3 případy, r. 1965 — také 3). Celkově snad můžeme říci, že přibývání kulturních příležitostí i na venkově působí asi zmenšování zájmu o četbu, která byla dříve jednou z mála možností, jak využít volného času jak pro sebevzdělání, tak pro zábavu.

V Praze je vývoj opačný — počet čtoucích učňů se r. 1965 oproti r. 1947 zvýšil. Jak si vysvětlíme toto zvýšení? Snad tím, že v Praze již nenastala oproti r. 1947 v rozmanitosti kulturního života žádná změna, která by jako nový činitel odváděla zájem od četby (jako tomu je na venkově). Hlavní příčina je však asi ta, že — jak si všimneme později — jsou nejoblíbenější četbou učňů, a to především pražských, detektivky a dobrodružná literatura, nikoli tedy četba poučná nebo těžší díla krásné prózy. Napínavost četby, obliba, ba módnost těchto literárních druhů ve veřejnosti a hlavně mezi mládeží vede pravděpodobně pražské učně k tomu, že se jejich zájem o četbu zvýšil. Je to ovšem spíše asi jen zájem o četbu tohoto druhu než o četbu vůbec.

Potud rozbor skutečného využití volného času u učňovské mládeže. Nyní zjis-

time, jaká náplň volného času se zdá učňům nejvhodnější, tj. co by si přáli dělat ve svém volném čase.

rodiče, nikoli jejich vlastní zájem; c) r. 1965 je mezi skutečnými činnostmi kino až za četbou, kdežto mezi zájmy četbu

Tabulka 2.

Co si učňové přejí dělat ve volném čase

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Čtení	8	31	39	Sport	23	21	44
Sport	7	15	22	Kino	17	7	24
Divadlo	16	3	19	Četba	12	8	20
Procházky	9	9	18	Motorismus a opr. motocyklů	—	16	16
Šití	2	10	12	Turistika, chata	7	6	13
Kino	6	1	7	Hra na hudeb. nástroje	3	8	11
Hra na hudeb. nástroje	—	3	3	Divadlo	4	1	5
Přírodopisná činnost	1	2	3	Šachy	3	—	3
Pomoc doma	—	2	2	Radiotechnika	—	3	3
Tanec	2	—	2	Radio	1	1	2
Různé	1	2	3	Televize	1	1	2
				Pomoc doma	2	—	2
				Různé	6	4	10

Poznámka: Někteří učňové uváděli i několik žádoucích činností.

Z tabulky vidíme, že vcelku se pořadí zájmů shoduje s pořadím činností jak v r. 1947, tak v r. 1965. Jsou tu ovšem určité přesuny, např. a) v r. 1947 byla skutečná návštěva divadla na sedmém místě, kdežto jako žádoucí činnost na místě třetím. Vysvětlujeme si to tak, že zřejmě neměli všichni zájemci o divadlo možnost se skutečně divadelních představení zúčastnit, zvláště na venkově; b) pomoc v domácnosti je v pořadí skutečných činností na třetím místě v r. 1947 i v r. 1965, kdežto jakožto činnost žádoucí je odsunuta daleko dozadu, na místo desáté nebo jedenácté. Zřejmý je tu nátlak společnosti — mladistvé k této činnosti nutí

předčí, i když ne o mnoho. Rozhodující je tu možná kromě jiného otázka finanční — kniha vypůjčená z knihovny nebo od kamaráda zatíží rozpočet méně než lístek do kina. Také rodiče možná kladněji hodnotí četbu doma než návštěvu kina s kamarády, což ovšem právě možná vede mladistvé k hodnocení odlišnému od názorů rodičů.

Vcelku se však udržuje pořadí skutečných činností a zájmů stejné: *skutečné činnosti r. 1947* — 1. čtení, 2. sport, r. 1965 — 1. sport, 2. čtení; *žádoucí činnosti r. 1947* — 1. čtení, 2. sport, 3. divadlo, r. 1965 — 1. sport, 2. kino, 3. četba.

Z toho můžeme usoudit, že činnost

učňovské mládeže ve volném čase je značně ve shodě s jejími zájmy, že tedy většinou učňové využívají volného času skutečně tak, jak si jej sami přejí, využít. Četba je přitom na jednom z předních míst, avšak v r. 1965 již nikoli na místě prvním.

Přesunutí zájmu o četbu na 2. místo potvrzuje i další tabulka — postoj učňů k četbě.

než 3 knihy za měsíc: 26 %, tj. přibližně čtvrtina, četlo i 4 až 6 knih měsíčně, 9 % četlo 7 až 10 knih a dokonce 5 % četlo více než 10 knih měsíčně. Naproti tomu r. 1965 většina učňů, 74 %, tj. téměř tři čtvrtiny, čte jen 1 až 3 knihy měsíčně; čtenářů většího počtu knih ubývá — 4 až 6 knih čte jen 17 %, 7 až 10 knih již jen 3 %, více než 10 knih jen 1 % učňů. Zřejmě brání celkově rušnější život a větší počet

Tabulka 3.

Postoj učňů k četbě

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Čto rád	49	48	97	Čto rád	46	40	86
Lhostejné	1	2	3	Lhostejné	3	9	12
Čto nerad	—	—	—	Čto nerad	1	1	2
Celkem	50	50	100	Celkem	50	50	100

V r. 1947 převážná většina učňů (97 %) četla ráda, třem to bylo jedno, nerad nečetl nikdo; v r. 1965 čte rádo již jen 86 %, 12 % nemá postoj k četbě vyhraněný, je jim celkem lhostejná, a dokonce 2 % se přiznávají, že čtou neradi. Klesá i počet knih přečtených za měsíc.

jiných zájmů (a tím snad i méně volného času) delšímu soustředění nad knihou. To dokazuje i objem přečtených knih — nastává přesun od objemnějších knih k tenčím.

Jsou to ovšem zjištění jen přibližná, závisí jednak na přesnosti odhadu učňů,

Tabulka 4.

Počet knih přečtených za měsíc

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Žádná kniha	4	2	6	Žádná kniha	4	1	5
1—3 knihy	25	29	54	1—3 knihy	34	40	74
4—6 knih	14	12	26	4—6 knih	9	8	17
7—10 knih	6	3	9	7—10 knih	2	1	3
Více než 10 knih	1	4	5	Více než 10 knih	1	—	1
Celkem	50	50	100	Celkem	50	50	100

V r. 1947 bylo rozložení plynulejší — 1 až 3 knihy četlo 54 %, tj. něco přes polovinu učňů; větší počet učňů četl i více

jednak na formátu knihy, síle papíru a velikosti tisku.

Zjistili jsme již, kolik učňové čtou, všim-

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
0—20 stran	4	8	12	0—20 stran	4	6	10
21—150 stran	10	12	22	21—150 stran	13	25	38
151—300 stran	24	24	48	151—300 stran	24	17	41
300 stran a více	12	6	18	300 stran a více	9	2	11
Celkem	50	50	100	Celkem	50	50	100

něme si nyní, co čtou — tedy obsahové stránky. Při volbě názvu pro různé literární druhy jsou určité potíže terminologické. Kromě jasných, jednoznačných pojmů, jako básně, divadelní hry, technické knihy, kterých se užívá celkem jednotně, jsou tu někdy pojmy méně jednoznačné, např. cestopisy (jakožto popisy cestovních zážitků a života v té které krajině) a knihy z cizích zemí (obsahující většinou vymyšlený děj, často dobrodružný, odehrávající se v cizině). Respondenti byli v tomto smyslu instruováni, aby bylo dosaženo jednotnosti ve vyplňování. Někdy lze zvolit pro jednu knihu podle jejích námětových okruhů několik různých zařazení (např. román z všedního života na české vesnici za druhé světové války). U těchto případů by se těžko dosáhlo jednotnosti v pojetí a ve vyplňování. Zvolili jsme pro tyto případy toto kritérium: rozhodující je subjektivní dojem čtenáře, tj. za jakou knihu přečtený spis považuje. Vycházíme z předpokladu, že člověk vyzdvihuje u knihy tu složku, která na něho nejvíce zapůsobila, ze které měl největší požitek a pro kterou bude vyhledávat knihy podobného druhu. Toto třídění podle osobní záliby se uplatní zvláště u knih obsahujících množství různých motivických složek. Z jejich různorodosti vyzdvihuje čtenář tu problematiku, která ho nejvíce zajímá a uspokojuje jeho osobní potřeby (např. romány Dumasovy pokládá někdo za historické, jiný za dobrodružné, jiný za romány o lásce).

Ve stupnici pozorujeme značné přesuny v oblíbenosti literárních druhů, ačkoliv můžeme říci, že na prvních místech jsou stále knihy vzbuzující napětí. Mládež je

čte asi ráda proto, že jaksi kompenzuji všední život, poskytují množství různorodých stimulů, dávají možnost vcítit se do jednoznačných hrdinů. V r. 1947 byly na prvním místě knihy z našich dějin. V době těsně po válce byl zájem o naši národní minulost velmi silný, v důsledku 1. čerstvého vlivu válečných událostí, jejichž svědky učňové sami byli, 2. reakce proti potlačování českého jazyka a literatury a proti zkreslování našich dějin. Ožily tehdy tradice buditelské, které soustavnou dlouhotrvající propagací již od druhé poloviny minulého století učinily příběhy z našich dějin rozšířenou lidovou četbou. Proto byly také hojně zastoupeny ve veřejných knihovnách jako lidové vzdělávací četba a doporučovány učiteli i knihovníky. Mládež při četbě těchto knih měla asi pocit, že kromě své zábavy dělá i svou sebevzdělávací povinnost.

Další místa ve stupnici z r. 1947 zaujímají v těsném sledu knihy dobrodružné — 37 případů, s válečnou problematikou — 35, z venkova — 34, z cizích zemí — 28. Jsou to knihy, které svým zajímavým prostředím a různorodými složkami života mládež upoutávají. Poměrně hodně je zastoupena i literatura odborná — 28 případů, dokonce před knihami o lásce — 27, historickými romány, detektivkami a cestopisy.

V r. 1965 se obraz oblíbenosti literárních druhů u učňovské mládeže značně změnil. Knihy z našich dějin klesly z prvního místa (48 případů) až na čtrnácté až sedmácté místo (3 případy), a jejich místo zaujaly detektivky, které byly dříve na devátém místě (22 případů), a to celými 73 případy! Druhé místo si zachovaly

Tabulka 6.

Jaké knihy čtou učňové nejraději

1947	Praha	Tábor	Colkem	1965	Praha	Tábor	Colkem
Z čs. dějin	18	30	48	Detektivky	44	29	73
Dobrodružné	14	23	37	Dobrodružné	33	24	57
Z války	11	24	35	O lásce	19	14	33
Z venkova	10	24	34	Odborné	5	20	25
Z cizích zemí	11	19	30	Cestopisy	15	9	24
Odborné	10	18	28	Z války	12	11	23
O lásce	12	15	27	Historické	11	2	13
Historické	8	18	26	Fant.-utopist.	7	6	13
Detektivky	12	10	22	Technické	2	7	9
Cestopisy	6	9	15	Z cizích zemí	4	4	8
Z všed. života	3	12	15	Z všed. života	3	4	7
Politické	2	12	14	Básně	6	1	7
Fant.-utopist.	2	12	14	Divadelní hry	5	1	6
Pohádky	3	11	14	Z čs. dějin	1	2	3
Básně	3	9	12	Z venkova	1	2	3
Divadelní hry	4	7	11	O zvířatech	1	2	3
O zvířatech	1	9	10	Pohádky	1	2	3
Technické	—	8	8	Politické	1	1	2
Filosofické	—	—	—	Filosofické	—	—	—
Čte cokoli	2	1	3	Čte cokoli	—	—	—

Poznámka: Někteří učňové uváděli několik oblíbených literárních druhů.

knihy dobrodružné, počet případů však stoupl z 37 na 57. Třetí místo zaujaly proti knihám s válečnou tematikou (z r. 1947) knihy o lásce (33 případů), oblíbené stejně u hochů i u děvčat (stejně jako detektivky). Odborná literatura dosáhla čtvrtého místa s 25 případy. Zájem klesl nejen o knihy z československých dějin, nýbrž i o knihy z válečných let — klesly z třetího místa na šesté, dále o knihy z venkovského prostředí — sestoupily ze čtvrtého místa na čtrnácté až sedmnácté,

a o knihy politické — klesly z dvanáctého až čtrnáctého místa na osmnácté. Zájem se naopak zvýšil o literaturu technickou — postoupila z osmnáctého místa na deváté.

Pozorujeme tedy i zde dnes již všeobecně známý odklon mládeže od témat z našich dějin a z minulé války. Pro dnešní mládež nejsou zřejmě tyto události již nic aktuálního, sama je nezažila a jejich stálým opakováním ve škole, v rozhlasu a v televizi, ve filmu atd. je jimi již

pravděpodobně trochu přesycena, takže si v četbě hledá náměty jiné. Malý zájem mládeže o problémy venkova (dokumentovaný v oblasti mimoliterární zejména obtížným nábořem mládeže do zemědělství) se jeví i v četbě poklesem zájmu o náměty z venkovského prostředí. Hojnější četba odborné a technické literatury je naopak snad příznakem vzrůstajícího zájmu o vlastní obor a technická odvětví. Učňové čtou: 1. odborné knihy ze svého oboru, a to hlavně z těch oborů, které jsou vedle povolání i jejich soukromým zájmem. Převažují tu podle povolání automechanici zajímající se o motorismus, stavbu a opravu motocyklů, a elektrotechnici, zajímající se o radiotechniku a elektrotechniku; 2. poučné knihy mimo svůj obor, a to tehdy, mají-li nějaký silný speciální zájem — např. šachy, divadelní kroužek, sport, výcvik psa atd., o němž se chtějí víc dovědět.

Daleko nejčastěji — v 73 případech — čtou mladí lidé detektivky. Jejich obliba v naší veřejnosti skutečně vzrůstá, setkáváme se s nimi v edičních programech nakladatelství, ve filmu, v divadle, v rozhlasových a televizních pořadech. Jsou tedy detektivky nejen snadněji dosažitelné než dříve, ale s jejich všeobecnou oblibou mizí i trochu pejorativní hodnocení a výhrady, které kdysi proti nim měla například škola. Možná, že tím padají i zábrany přiznat se k jejich četbě, které snad mohly existovat u učňů při vyplňování dotazníku v r. 1947. Stejný důvod může platit i pro častější četbu knih o lásce; tento fakt si můžeme kromě toho vyloučit i časnější tělesnou i duševní vyspělostí dnešní mládeže — v četbě ji dokazuje i např. pokles zájmu o pohádky (z 13. až 14. místa na 17. místo). Častější

četbu utopisticko-fantastických knih (postup z 12. až 13. místa na 8.) si vyloučíme zájmem veřejnosti o kosmické lety, a proto i hojnějším vydáváním knih s těmito náměty. Stupnici uzavírají knihy filosofické, které nebyly oblíbeny u učňovské mládeže ani v r. 1947, ani v r. 1965 — zřejmě jejich problematika je pro učně příliš vzdálená a odtažitá. Vyhraňující se zájmy a výběr četby dokazuje, že r. 1947 bylo třem případům jedno, co čtou, kdežto r. 1965 to nebylo jedno nikomu, každý měl svůj oblíbený literární druh, kterému dával přednost.

V souvislosti s neoslabenou, ba vzrůstající oblibou dobrodružné četby si všimneme nejen četby knih, nýbrž i sešitů, které kdysi byly, a jak uvidíme, i nyní ještě stále jsou, zdrojem napínavé četby pro mládež, i když jejich literární hodnota je pochybná. Jde o Rodokapsy, které, jak jsme zjistili, mládež dosud ve velké míře čte, i když již dávno nejsou vydávány, jsou příkře odsuzovány, např. školou i tiskem, a jsou parodovány, např. filmem. Možná, že tento postoj dospělých přispívá k tomu, že je mládež hodnotí jakožto těžko dosažitelné „zakázané ovoce“ velmi vysoko. Tyto dobrodružné „romány do kapsy“ v sešitovém vydání (zkratka Rodokaps) obsahují totiž jakoby výtažek všeho toho, co mládež v knihách vzrušuje — napětí, dobrodružství, lásku, jednoznačné hrdiny, jednoduché a jednoznačné rozdělení na dobro a zlo atd.

Jak vidíme z tabulky, klesl počet těch, kteří Rodokapsy nikdy nečetli, a vzrostl počet jejich čtenářů, a to v Praze i na venkově, mezi hochy i dívkami.

Hoši i dívky čtou stejně nejen Rodokapsy, které bývaly četbou určenou pro mladíky, ale i Večery pod lampou, jež

Tabulka 7.

Četba Rodokapsů

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Často	12	6	18	Často	10	7	17
Někdy	23	19	42	Někdy	31	29	60
Nikdy	15	25	40	Nikdy	9	14	23
Celkem	50	50	100	Celkem	50	50	100

bývaly dříve „konzumovány“ jen dívkami. Dichotomie naší kultury se tedy asi i zde postupně stírá. Obliba Večerů pod lampou (sešitového vydání „sladkých milostných románeků pro paní a dívky“) však proti Rodokapsům značně klesla.

Tabulka 8.

Četba Večerů pod lampou

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Často	6	8	14	Často	—	2	2
Někdy	25	26	51	Někdy	7	8	15
Nikdy	19	16	35	Nikdy	43	40	83
Celkem	50	50	100	Celkem	50	50	100

Jméno Večery pod lampou již většinou dnešní mládeži nic neříká — v mnoha případech se učňové při vyplňování dotazníku ptali, co vlastně Večery pod lampou jsou. Tato otázka se u Rodokapsů nevyskytla ani jednou, o jejich obsahu byli zřejmě dobře informováni i ti, kteří je sami nikdy nečetli.

Povšimněme si ještě, jak učňovská mládež čte noviny a časopisy.

r. 1947 bylo více čtenářů deníků, v r. 1965 více čtenářů týdeníků. Co se týče oblíbenosti určitých novin a časopisů, byla r. 1947 záliba učňů roztržena, žádný titul nedosáhl většího počtu hlasů. R. 1965 se naopak zájem učňů soustřeďuje na některé tituly, které dosahují velké oblíbenosti a většího celkového počtu čtenářů. R. 1965 byla z novin u učňů nejoblíbenější Mladá fronta (28 čtenářů), z časopisů Zápisník

Tabulka 9.

Četba novin a časopisů

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Čte deník i týdeník	25	15	40	Čte deník i týdeník	33	19	52
Čte deník, nečte týdeník	13	16	29	Čte deník, nečte týdeník	6	6	12
Čte týdeník, nečte deník	10	7	17	Čte týdeník, nečte deník	8	21	29
Nečte ani deník, ani týdeník	2	12	14	Nečte ani deník, ani týdeník	3	4	7
Celkem	50	50	100	Celkem	50	50	100

Celkově je vidět, že učňové čtou v r. 1965 periodické tiskoviny častěji než v r. 1947. Jednak stoupl počet těch, kteří čtou

(24 čtenářů), Mladý svět (23), Svět motorů (10), Vlasta (7). Převládají tedy noviny a časopisy s tematikou blízkou mlá-

deží a jejím zájmům. Na venkově je oblíben i tisk krajový — táborští učni uvádějí Jihočeskou Pravdu a Palcát. Je zajímavé, že proti poklesu četby knih má četba časopisů naopak tendenci stoupající.

Dá se očekávat, že při stoupajícím počtu čtenářů periodických tiskovin je učňovská mládež těmito masově komunikačními prostředky více ovlivňována než byla dříve a že soustředění zájmu na určité noviny a časopisy působí možná větší konformitu jejich zájmů, názorů a postojů.

Probrali jsme již, co učňové čtou. Všimněme si teď, jakou mají možnost přístupu ke knize — jak si nejčastěji četbu obstarávají a jak si ji vybírají.

veřejné knihovně, na třetím koupě knihy. Překvapuje, jak poměrně málo učňové využívají školních a podnikových knihoven. (V tomto bodě je však možno předpokládat určité zkreslení, způsobené formulací otázky — školní a podnikové knihovny byly totiž umístěny právě uprostřed mezi vyjmenovanými možnostmi obstarávání četby a poutaly tak na sebe zřejmě nejmenší pozornost. Podle rozhovorů s členy učitelského sboru, kterým byla školní knihovna svěřena, vypůjčovali si z ní jen někteří žáci.)

Zájem o četbu dokumentuje i to, zda a kolik učňů a kolik rodičů učňů má svou vlastní knihovnu.

Z tabulky vidíme, že poměrně velké

Tabulka 10.

Jak si učňové obstarávají knihy

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Výpůjčka od kamaráda	28	34	62	Výpůjčka od kamaráda	36	33	69
Výpůjčka z veřejné knihovny	12	16	28	Výpůjčka z veřejné knihovny	24	12	36
Koupě	12	13	25	Koupě	11	14	25
Výpůjčka z podnikové knihovny	—	1	1	Výpůjčka z podnikové knihovny	—	2	2
Výpůjčka ze školní knihovny	1	—	1	Výpůjčka ze školní knihovny	—	—	—

(Poznámka: Někteří učňové uváděli více než jeden způsob nejčastějšího obstarávání knih).

Jak vidíme z tabulky, způsob obstarávání knih se za osmnáct let celkem nezměnil — na prvním místě je výpůjčka od kamarádů, na druhém výpůjčka ve

procento učňů má svou vlastní knihovnu, že však vývoj nejde kupředu. (Pokles nastal u učňů venkovských, u pražských učňů se počet knihoven zvýšil. Tento vý-

Tabulka: 11.

Má učeň svou vlastní knihovnu?

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Ano	31	36	67	Ano	37	25	62
Ne	19	14	33	Ne	13	25	38
Celkem	5	50	100	Celkem	50	50	100

voj odpovídá snížené oblibě četby u venkovských učňů a zvýšené její oblibě u učňů pražských.)

úsudek, že je tedy jaksi samostatnější. Proti r. 1947, kdy jako rádci byli jmenováni jen příbuzní (rodiče, sourozenci atd.)

Tabulka 12.

Mají rodiče učně knihovnu?

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Ano	21	19	40	Ano	42	31	73
Ne	29	31	60	Ne	8	19	27
Celkem	50	50	100	Celkem	50	50	100

Také u rodičů učňů jsou v r. 1965 mnohem vyšší čísla v počtu knihoven u pražských učňů než u venkovských. Rozdíl je nápadnější oproti r. 1947, kdy byla situace celkem vyrovnaná. U rodičů učňů nastalo velké zvýšení počtu knihoven — ze 40 na 73, tj. téměř na dvojnásobek³.

Přicházíme k otázkám, jak společenská interakce ovlivňuje četbu učňovské mládeže. Zahrnujeme sem otázky, zda a kdo učňům radí při výběru četby (tj. otázku vztahu k autoritě, většinou věkově starší) a mluví-li o své četbě se svými přáteli a partnery (tj. otázka vztahu k sobě rovným věkem a sociálním postavením), a jaký postoj k četbě u nich nacházejí.

ve 23 případech a kamarádi ve 12 případech, se r. 1965 rozrostl okruh rádců i mimo primární skupiny, v nichž učňové participují, tj. mimo okruh rodiny a kamarádů. R. 1965 uváděli učňové tyto osoby, s nimiž se o své četbě radí: s příbuznými v 16 případech, s kamarády v 7 případech, s knihovníkem ve 3 případech, s učiteli ve 2 případech, se spolupracovníky ve 2 případech, s majitelem knihy v 1 případě. (Učňové uváděli i několik rádců současně.)

Z uvedeného seznamu vidíme, že učňové získávají nyní rádce i ze svého zařazení v institucích — jakožto vypůjčovateli v knihovně radí učňovi knihovník,

Tabulka 13.

Rady při výběru četby

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Učňové se radí o četbě	15	18	33	Učňové se radí o četbě	13	8	21
Neradí se	35	32	67	Neradí se	37	42	79
Celkem	50	50	100	Celkem	50	50	100

Z tabulky vidíme, že se učňové r. 1947 spíše radili o své četbě (ve 33 případech) než učňové r. 1965 (v 21 případech). Můžeme snad usuzovat, že nynější mládež méně spoléhá na autoritu než na vlastní

jako žákovi učitelé, jako zaměstnanci spolupracovníci. Jejich zastoupení není sice příliš početné (ačkoli součtem dosahuje stejného čísla jako kamarádi: $3+2+2=7$), ale proti r. 1947 je nově přistoupiťším

³ Změna může být způsobena kromě jiných faktorů (vzrůst zájmu o kulturu, zvyšování životní úrovně aj.) i sociálním původem učňů, který asi

je r. 1965 jiný než r. 1947. Protože r. 1947 nebyl v tomto výzkumu sociální původ učňů zjišťován, nebyly r. 1965 podklady pro srovnání.

činitelem. Zdá se, že institucionální vazby moderního člověka početně vzrůstají.

Jaké postoje očekávají čtenáře ve společnosti jemu věkově a sociálně nejbližší, tj. u kamarádů a partnerů?

Postoj kamarádů k čtenáři se za osmáct let dosti změnil. V obou případech kamarádi nejčastěji zaujímali postoj nevyhrocený ani příliš kladně, ani záporně. Počet této celkem lhostejné, chladné a nic

Tabulka 14.

Rozhovory učňů o četbě s kamarády

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Hovoří o četbě s kamarády	24	42;	66	Hovoří o četbě s kamarády	23	33	56
Nehovoří	26	8	34	Nehovoří	27	17	44
Celkem	50	50	100	Celkem	50	50	100

Rozhovory o četbě, vyprávění obsahu, hodnocení, svěřování se s dojmy, byly častější r. 1947 než r. 1965. V obou případech je to častěji na venkově než v Praze, kde je zřejmě rozmanitější tematika rozhovorů vlivem rušnějšího a na dojmy bohatšího městského života.

neříkající reakce se však velmi rozrostl, z 55 na 85, tj. na převážnou většinu reakcí. Kladné hodnocení, kdy si kamarádi učně pro četbu vážili, silně klesl, ze 42 na 8, a přibýlo záporného hodnocení, kdy kamarádi učněm pro četbu pohrdají (z 0 na 5). Pražští učňové mají v r. 1947

Tabulka 15.

Postoj přátel k četbě

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Čtenářů si váží	29	13	42	Čtenářů si váží	7	1	8
Jsou jim lhostejní	20	35	55	Jsou jim lhostejní	39	46	85
Smějí se jim	1	2	3	Smějí se jim	1	1	2
Pohrdají jimi	—	—	—	Pohrdají jimi	3	2	5
Celkem	50	50	100	Celkem	50	50	100

Tabulka 16.

Kolik učňů má svou dívku nebo chlapce

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Mají partnera	22	34	56	Mají partnera	22	38	60
Nemají partnera	28	16	44	Nemají partnera	28	12	40
Celkem	50	50	100	Celkem	50	50	100

i 1965 kamarády s kladnějším postojem k četbě než učňové venkovští.

Svou dívku nebo chlapce mělo v r. 1947 56 % učňovské mládeže, r. 1965 60 %.

(Jsou ovšem i zde ojedinělé případy opačné — např. r. 1965 uvádí jeden hoch z Tábora, že „vděčí své dívce za to, že ho naučila číst básně“. Sám je nyní čle-

Tabulka 17.

Kolik partnerů povzbuzuje k četbě

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Povzbuzují	20	25	45	Povzbuzují	13	7	20
Nepovzbuzují	2	9	11	Nepovzbuzují	9	31	40
Celkem	22	34	56	Celkem	22	38	60

Tabulka 18.

Srovnání četby obou partnerů

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Čte více než partner	5	5	10	Čte více než partner	5	2	7
Čte méně	7	7	14	Čte méně	6	4	10
Neví	10	22	32	Neví	11	32	43
Celkem	22	34	56	Celkem	22	38	60

I u partnerů vidíme stejnou tendenci jako u kamarádů — zájem o četbu a hovory o ní klesá. R. 1947 povzbuzovalo k četbě z 56 partnerů celých 45, r. 1965 ze 60 partnerů jen 20. Že četba asi není příliš častým námětem hovorů mezi chlapcem a děvčetem, ukazují rozpaky, má-li dotazovaný určit, kdo z nich dvou čte více; většina dotazovaných uvádí „nevím“.

nem Klubu přátel poezie, jeho sestra odběratelkou knižnice „Máj“. Mělo tedy vliv jistě i rodinné prostředí a výchova na tento případ, mezi uční celkem netypický.)

Přicházíme k poslední otázce dotazníku, zda učňové připisují četbě nějaký vliv na svůj život, a v čem. Tato otázka měla určit, zda učňové chápou četbu jen povrchně jako prostředek k ukrácení dlouhé

Tabulka 19.

Vliv četby na život učňů

1947	Praha	Tábor	Celkem	1965	Praha	Tábor	Celkem
Četba ovlivnila život	11	23	34	Četba ovlivnila život	10	18	28
Neovlivnila život	39	27	66	Neovlivnila život	40	32	72
Celkem	50	50	100	Celkem	50	50	100

chvíle, k vzrušení, k zapomenutí všedního života, nebo zda ji sami pokládají za činitele, který nějak obohatil jejich život prožitkem krásy, poučením, stanovením životních cílů, uvědomením si problémů atd.

Tabulka 20.

V čem učňové připsují četbě vliv na svůj život

1947	Praha	Tábor	Celkem
V poučení a vzdělání	1	6	7
Ve volbě povolání	1	3	4
V charakteru a chování	1	3	4
V praktickém použití	1	3	4
V kvalifikaci v povolání	1	1	2
Vznik přání	1	1	2
Neuvedli v čem	5	6	11
Celkem	11	23	34

vliv jen 2 učňové. Zato uvedli r. 1947 dokonce 4 dotazovaní vliv četby i na tak důležité rozhodnutí, jako je volba povolání. (Např.: „Chtěla jsem být učitelkou. ale po přečtení krásné knihy jsem se rozhodla jít na švadlenu.“)

1965	Praha	Tábor	Celkem
V charakteru a chování	3	6	9
V kvalifikaci v povolání	3	4	7
V poučení a vzdělání	1	4	5
Vznik přání	1	1	2
V praktickém použití	1	1	2
Ve volbě povolání	—	—	—
Neuvedli v čem	1	2	3
Celkem	10	18	28

Počet případů, v nichž učňové připsují četbě vliv na svůj život, poněkud klesl (z 34 na 28). Táborští učňové jsou častěji zastoupeni než pražští — četba asi silněji ovlivňuje v prostředí venkovském, kde není jinak tolik stimulů jako v Praze. Oblasti, v nichž byli učňové ovlivněni, jsou celkem vyjádřeny obdobně r. 1947 i r. 1965. Roku 1965 učňové častěji uváděli, v čem četba ovlivnila jejich život (r. 1947 neuvedlo 11 učňů, r. 1965 jen 3 učňové z těch, kteří připsují četbě nějaký vliv na svůj život); zdá se tedy, že dnešní učňové mají některé problémy ujasněnější a že se umějí také lépe vyjadřovat. Roku 1947 převažovalo zdůraznění vlivu poučujícího a vzdělávacího (7 případů), r. 1965 dotazovaní spíše uváděli vliv na chování a charakter (9) a na kvalifikaci v povolání (7); tento názor byl zřejmě ovlivněn stálou propagací zvyšování kvalifikace. Roku 1947 uváděli tento

R. 1965 tento závažný vliv neuvedl nikdo z dotazovaných. Uvedeme i u dalších bodů několik odpovědí.

Kvalifikace v povolání: „Přeji si, abych dovedla dobře vařit, abych docílila v povolání úspěch.“ „Něco znám; zvyšují své vědomosti.“ „Znám své řemeslo lépe.“ „Mám rozhled po vývoji v oboru.“

Poučení, vzdělání: „Získávám přehled o cizích zemích a lidech.“ „Vím, jak to asi dříve vypadalo ve světě a jak to vypadá dnes.“ „Mám svůj názor na věci, o kterých bych jinak nevěděl.“

Charakter, chování: „Stal jsem se lepším hochem.“ „Četba měla vliv na moje vystupování.“ „Získal jsem zkušenosti a sebezářez.“ „Naučila jsem se jednat s lidmi.“

Vznik přání: „Chtěl bych s kamarádem postavit »nebeskou blechu.«“ „Chtěla bych se podívat do ciziny, o které jsem četla v knize.“

Praktické použití: „Kniha mi byla vždy dobrou pomůckou ve škole i v životě.“ „Četba mne varovala před chybami.“ „Zhotovuji si podle návodu v knize předměty, kterými okrašluji svůj pokoj.“

Závěr

Z uvedených dat a jejich rozboru vidíme, že se za osmnáct let, která dělí oba výzkumy, a ve kterých se hluboce změnila celá naše společnost, změnila i učňovská mládež, náplň jejího volného času, její postoj k četbě, volba literárních druhů, sociální interakce vížící se k četbě.

Dodejme k tomu, aby byl obraz úplnější, že učňovská mládež z r. 1947 měla v mnohém zcela odlišné podmínky oproti učňovské mládeži z r. 1965. Prošla ve svém dětství a mládí léty okupace, revolucí a osvobozením; byla zaměstnána vě-

tšinou u soukromých podnikatelů nebo řemeslníků; v učňovských školách se učila jen předmětům odborným, nepokračovala tedy ve svém všeobecném vzdělání, atd. Pocházela asi též, alespoň částečně, z jiného sociálního prostředí než učňovská mládež dnešní.

Po osmnácti letech — tedy s odstupem vlastně celé jedné „učňovské generace“⁴ — žije učňovská mládež roku 1965 v jiných politických a společenských poměrech, má jiné hmotné zabezpečení, jiný sociální původ; pracuje v podnicích státních, komunálních nebo družstevních; pokračuje ve všeobecně vzdělávacích předmětech i na učňovských školách, atd. atd. Tento rozbor však již přesahuje rámec této srovnávací studie, která by chtěla alespoň v tomto jednom malém dílčím úseku přispět k poznání sociální skutečnosti minulé a přítomné.

⁴ V tomto výzkumu bylo nejvíce učňů sedmnáctiletých.

Lékařská sociologie je nejmladším odvětvím empirické sociologie. V zemích, kde je nejpokročilejší, je stará asi 14 let, ale rychle se rozvíjí. Zprávy o sociálně medicínských pracích se nyní pravidelně objevují v sociologických časopisech a rostoucí měrou v lékařských periodikách zabývajících se obory spřízněnými se sociologií nebo speciálními lékařskými problémy, jako jsou např. stárnutí, duševní zdraví, srdeční a cévní onemocnění, rakovina, tuberkulóza, rehabilitace invalidů. V posledních třech letech vychází speciální anglicky psaný časopis¹ a bylo publikováno několik knih na tato témata². V rámci Mezinárodní sociologické asociace působila od r. 1964 sekce lékařské sociologie, kterou založili zástupci z Kanady, Chile, Francie, Velké Británie, NSR, NDR, Jugoslávie, Mexika, Holandska, Polska, Sovětského svazu, Švédska a USA. Sociálně lékařská témata jsou pravidelně projednávána na konferencích a schůzích sociologů a stále častěji se o nich jedná na kongresech věnovaných různým odvětvím medicíny.

Tato práce je zaměřena na některé problémy lékařské sociologie, zvláště na ty, které se týkají Polska.

I. Rozvoj lékařské sociologie

Lékařská sociologie byla poprvé uznána za odvětví sociologie v padesátých letech v USA. Medicína projevila o ni zájem částečně proto, že se pátralo po měřitelných jevech: takové jevy lze ve zdravotnictví a v medicíně nalézt snadno. Vynikající sociologové jako Parsons, Merton,

Hall atd. značně obohatili svou teorii, když se začali zajímat o medicínu³.

Často vyvstává otázka, proč se sociologie tak pozdě začala zabývat medicínou. Sociologie věnovala velkou pozornost velmi různým institucím, jako rodině, výchově, náboženství atd., ale až do roku 1941 nebylo ani jediné důležité publikace, která by zkoumala chování lidí zdravých, nemocných nebo léčených, ani chování lékařů a zdravotních sester během jejich studia a v praxi. Tento typ chování byl uznáván jediné kulturními antropology a byl odkázán do domény náboženství a čarodějnictví. Výjimku mezi sociology představoval Bernard Stern (americký marxista), který se zabýval medicínou již ve dvacátých letech tohoto století. Teprve teď, více než dvanáct let po Sternově smrti, ho začali někteří američtí sociologové nazývat „otcem lékařské sociologie“.

V posledních letech se však lékařská sociologie začala vyvíjet rychleji než jiná sociologická odvětví. To lze pravděpodobně přičíst skutečnosti, že medicína představuje vhodnou půdu pro lepší znalost chování: naše kultura totiž přijímá cíle medicíny adekvátně, takže nevyvolávají vážné morální kontraverze, neboť nedávají důvod k námitkám. Zdraví je skutečně všeobecnou, nebo — jak je někdy zvané — technickou hodnotou.

Kromě toho si lékaři uvědomili, že sociální problémy v medicíně — právě tak jako problémy přírodních věd — vyžadují určité specialisty. Medicíně totiž dlouho pomáhali přírodovědci: fyzikové, chemikové a biologové. Ale kategorie přírodních věd, na nichž spočívá moderní medicína

¹ Journal of Health and Human Behavior
(vyd.): R. K. Merton, G. Reader, P. I. Kendall
(vyd.): *The Student-Physician*, 1957. — R. König, M. Tönniesman (vyd.): *Probleme der Medizin-Soziologie*, 1958. — E. Gartly Jaco (vyd.): *Patients, Physician's Illness*. — B. Smulewicz: *Kritika sovremennnoj buržuaznoj gigtijeny i medicínskoj sociologii*, 1960. — M. Pflanz: *Sozialer Wandel und Krankheit*, 1962. — M. W. Susser, W. Watson: *Sociology*

in Medicine, 1962. — E. Freidson (vyd.): *The Hospital in Modern Society*, 1963 — H. E. Freeman, S. Levine, L. G. Reeder (vyd.): *Handbook of Medical Sociology*, 1963 — A. Cartwright: *Human Relations and Hospital Care*, 1964

³ např. T. Parsons: *The Social System*, Chapter X, 1951. — R. K. Merton: *Theoretical and Historical Context of Sociology of Medical Education*, 1957. — O. Hall: *The Stages of a Medical Career*, 1948

i se svou sociální sférou, se nehodí k výzkumům a řešení některých ožehavých problémů naší doby.

Sociální obsah lékařství je tak starý jako lékařství samo. Byl institucionálně uznán v 19. století, existoval v sociální medicíně Virchowově, Neumannově a Leubuscherově, v ruské medicíně venkova, v sociální hygieně Erismanově, Chlopinově, Telekyově, Grotjahnově, Solovievově a Siemaszkově. Bylo by těžké mluvit o lékařské sociologii, aniž by se vzala v úvahu činnost Marcina Kacprzaka a Brunona Nowakowského v Polsku, B. J. Smulewicz v Sovětském svazu, Andrija Stampara v Jugoslávii, Henry Sigerista v USA, nebo mnohé jiné vynikající osobnosti lékařství nebo sociální hygieny.

Sociální hygienikové upozornili na pouto mezi sociálním prostředím a etologií, rozšířením, trváním, výskytem a průběhem různých nemocí atd. dlouho předtím, než se začala rozvíjet empirická sociologie. Avšak na rozdíl od biologických faktorů, které se lékaři naučili izolovat, měřit a analyzovat za pomoci přírodních věd, nebyl dosud nalezen vědecký přístup ke všem sociálním problémům. Výsledky vědeckého zkoumání, jež tvoří medicínský arzenál a jsou považovány za základní, se v této sféře projevy jako neadekvátní. Zde je totiž třeba nových metod a výzkumných technik. Dále, sociální prostředí bylo prohlášeno za „nezměřitelný komplex materiálních faktorů“ (tak je nazval Kacprzak) a jediné kauzální vzájemné vztahy mezi sociálními faktory a lidským zdravím jsou podle tohoto autora „korelace mezi úmrtností nebo nemocí a očividnou chudobou, nebo — v širším smyslu — blahobyt vyjádřený příjmy, velikostí obydlí atd.“

Dnes, s růstem empirické sociální vědy, je možné pověřit příslušné vědce lékařskými výzkumnými problémy. První praktickou koncepcí v tomto směru vypracovali sovětscí vědci, kteří pokládají sociální hygienu za složku marxistické sociologie.

II. Sociální potřeba lékařské sociologie

Rychlý rozvoj lékařské sociologie svědčí o její společenské potřebě, k níž je mnoho

důvodů. Uvažujme o dvou obzvlášť důležitých: o nepřipravenosti medicíny řešit některé ožehavé moderní problémy (Virchow), a o demografických i sociálních změnách v industrializovaných zemích, k nimž se pojí socializované lékařství.

Nepřipravenost medicíny řešit některé ožehavé moderní problémy

Pokrok přírodních věd v 19. a na počátku 20. století, který se projevil v terapii a v boji proti masovým onemocněním, přispěl k úžasnému rozvoji medicíny. Není proto nic divného na tom, že koncem 19. a v první polovině 20. století se medicína z hlediska společenského, i svého vlastního, ztotožňovala s organickými aspekty nemoci. Ale brzy se ukázalo, že toto stanovisko bylo nezralé. Dubos o tom píše: „Řešení problémů nemoci není totéž jako vytváření zdraví a štěstí. Tento úkol vyžaduje takovou moudrost a prozíravost, jaká přesahuje specializovanou znalost léčebných prostředků a metod a vidí za veškerou jejich komplexností a propracovaností vztah mezi živými bytostmi a celým jejich okolím.“⁴

V medicíně je disonance mezi technologickými vymoženostmi a lidskými potřebami. To je snad důvodem k všeobecné nespokojenosti s lékařskou službou v industrializovaných zemích na Východě i na Západě, ač nikdy dříve nevedla tak úspěšný boj proti nemoci. Zdá se, že je přímý vztah mezi aplikací techniky v medicíně i zdokonalením lékařské dovednosti, a nedostatkem senzitivnosti k potřebám nemocných. Sociologické průzkumy v nemocnicích ve Spojených státech zjistily, že v nejdražších, nejlépe vybavených nemocnicích s početným vysoce kvalifikovaným personálem neexistuje citlivost k člověku. Takové nemocnice jsou institucemi, které léčí nemoci a ne pacienty, nemocnicemi, které se věnují případům a ne lidem.

Jen s pomocí přirozených kategorií není medicína s to se zabývat hlavními problémy tíživými dnešního člověka. Zároveň je to právě lékař, který má vzácnou možnost zápasit s konflikty epochy řádicími v lidském vědomí. Pocity nejistoty, osamělosti, podkopávání dlouho uctívaných

⁴ R. Dubos: *Mirage of Health*, 1960, p. 50

hodnot, pocit beznadějnosti, narušují člověka častěji než organické „tělesné“ změny. A přece moderní lékař bez filosofické a sociologické výzbroje je bezmocný tváří v tvář skutečностям, jež mají pro člověka základní význam. Lidé přirozeně touží po zdraví a štěstí. Avšak pro některé z nich — a snad pro všechny — tato slova v sobě zahrnují aspekty přesahující obvyklé biologické pojmy. Zdraví, po němž lidé nejvíce touží, nemusí nutně znamenat stav, jenž jim dává fyzickou svěžest a pocit zdraví, ani stav, který jim umožňuje dlouhý život; ale je to stav, který je nejvýhodnější pro dosažení cílů, jež si každý jednotlivec pro sebe formuluje. Obvyčejně nemají tyto cíle žádný vztah k biologické nutnosti; někdy jsou de facto v rozporu s biologickým prospěchem⁵.

Také jiné funkce vyvěrají z postavení lékaře ve společnosti. Sociální problémy, jejichž význam v industrializovaných zemích stále vzrůstá, vyžadují jeho aktivní účast jakožto vůdce a rádce. Patří sem např. stárnoucí obyvatelstvo, automatizace, pracující žena, změny v rodině, volný čas, odpočinek a rekreace, zločinnost mládeže, rehabilitace neschopných práce a mnoho jiných problémů. Hlas medicíny je neúměrně slabý v mezioborové teoretické i praktické činnosti, jež se na celém světě věnuje těmto otázkám. Tento stav věci byl hlavně způsoben nedostatečnou sociální orientací moderní medicíny. Před více než 100 lety prohlásil Rudolf Virchow, který byl otcem, vynálezcem a průkopníkem sociálního lékařství: „Teď už nestačí léčit nemocné léky a předepisovat jim dietu, nebo se starat o to, jak bydlí a zda se správně oblékají. Lékařství bylo nenápadně zataženo do sociologie, která před ním staví ožehavé problémy současného života“⁶.

Demografické a sociální změny v industrializovaných zemích. Socializovaná medicína

Zvláště v industrializovaných zemích dochází ke značnému prodloužení délky života. To je hlavně důsledkem snížení dětské úmrtnosti (jen pokles úmrtnosti v prvním roce života prodloužil průměrnou

délku života asi o 10 let). V industrializovaných zemích se zvýšilo také procento starších lidí v celku obyvatelstva. To platí také o Polsku: lidé starší než 60 let tvořili v r. 1960 9,6 % obyvatelstva. Kolem r. 1975 bude toto číslo 12,2 %. Z toho vysvítá, že zvýšení se týká těch dvou skupin, které nejvíce potřebují lékařskou péči, totiž dětí a starých lidí; to staví medicínu před nové problémy.

Socialistická industrializace od základu změnila tvářnost medicíny. Výrazně se zvýšil počet pojištěnců, tj. těch, o něž pečují socialistické zdravotnictví. Dnes se obracejí na lékařské instituce všeho druhu také lidé, kteří dříve až do svého středního nebo vysokého věku nikdy nenavštívili lékaře. Nesmírně vzrostla potřeba lékařské péče a nároky na ni kladené, které často převyšují dané možnosti. Příkladem toho je mj. rozvoj nové formy ochrany zdraví v lidovém Polsku, totiž závodního lékařství. Tato nová lékařská služba zahrnuje průmyslové dělníky v masovém měřítku a vyvolala mezi pracujícím obyvatelstvem země nebývalé potřeby a požadavky na lékařské povolání. Tím, že se profesionální služby maximálně přiblížily k dělnictvu, naučili se dělníci jednak lékařských služeb používat, jednak si jasněji uvědomovat své potíže a fyzické nedostatky. Kde by před několika léty byla stačila zdravotní sestra, dnes je žádána služba lékařská. Kde nedávno bylo nejvyšším přáním být ošetřen jedním lékařem, tam jsou dnes žádáni všemožní specialisté.

Jiným jevem specifickým pro socialistické země je fakt, že lékařství se stalo ženským povoláním. Zároveň se snížil průměrný příjem lékaře. To pak zase snížilo přitažlivost tohoto povolání pro muže a posílilo jeho ženskou složku.

Velké procento lékařek mělo významný vliv na vytváření struktury, distribuce míst podle pohlaví a různých zvláštních lékařských oborů, a na vývoj lékařské vědy a techniky. Kromě toho se v posledních několika letech zmenšil jak počet uchazečů obojího pohlaví o studium na lékařských fakultách, tak zájem studentů škol druhého stupně o medicínu.

Spolu s tím, jak se instituce stávají

⁵ op. cit. P. 219

⁶ R. Virchow: *Upper Silesia*, 1848

komplexnějšími, mají sociální změny tendenci navozovat stále rostoucí správní byrokratizaci také v moderní medicíně na Východě i na Západě. Jejich možnosti a pole působnosti rostou se zaváděním nových systémů sociální organizace a technologických novot. Současně vzrůstají úkoly kladené na lékařství.

Vztah lékař — pacient se v základě mění. Dříve se oba setkávali v domově nemocného, pak častěji v lékařově ordinaci. Obě tato místa setkání podporovala osobní charakter vztahu, obzvláště proto, že obvykle týž lékař léčil nemocného a jeho rodinu po dlouhou dobu. Rodinný lékař — hlavní spojovací článek zdravotní služby — prošel krizí na Západě i na Východě. Ani středisko, zaměstnávající mnoho lékařů, ani nemocnice — kde pacient a lékař se dnes nejčastěji setkávají — neposkytují intimitu nebo čas, jichž je třeba pro správný kontakt. Nejčastěji několik lékařů a mnoho jiných osob je zahrnuto v novém systému vztahů mezi pacientem a lékařem. A to také platí o stále se měnícím personálu zdravotní služby: o zdravotních sestrách, technicích, laborantech, zaměstnancích v kancelářích, hygienicích atd. Tyto změny jsou nevyhnutelným důsledkem pokroku lékařské vědy. Ani pacientův domov, ani soukromá ordinace lékaře nemají zařízení a možnosti moderních středisek socializované medicíny k diagnóze a léčení nemoci. Kromě toho v socialistických (a částečně také v kapitalistických) zemích došlo k základní změně v sociálním statusu lékaře: z příslušníka svobodného povolání se stal úředník nebo zaměstnanec.

Všude dochází ke změně stanoviska k odpovědnosti za zdravotní stav lidí. Jsou různá stanoviska, počínaje těmi, která převládají zejména v USA a v ostatních kapitalistických zemích, že totiž zdraví člověka je jeho věcí a jeho zájmem, a konče stanoviskem všeobecně přijatým v socialistických zemích — a vzrůstající měrou v některých kapitalistických zemích —, že zdraví jednotlivce je věcí společnosti, která za ně odpovídá.

V socialistických zemích je právo pracujících na ochranu zdraví zaručeno a chráněno jejich ústavami. Odstranění hlavních ekonomických překážek, jež se stavěly v cestu možnosti využít lékařské péče, zpřístupnilo tuto péči širokým vrst-

vám. Ve všech typech lékařské služby došlo k integraci profylaktických opatření a terapie.

V kapitalistických zemích přetrvává rozdíl mezi vydáním za léčebnou péči a náklady na preventivní lékařství, které jsou úplně hrazeny ze státních nebo veřejných fondů. Přece však i zde zřejmě dochází ke změnám. Stále více je kritizována zásada oddělování preventivního lékařství od léčebné péče a stále častěji se projevuje mínění, že za všechny zdravotní záležitosti odpovídá společnost.

Technický pokrok a stále rostoucí potřeba vyhledávat lékařské ošetření způsobily pronikavý vzrůst nákladů na zdraví. V r. 1952 náklad na léčebnou péči tvořily 4,1 % rozpočtu americké rodiny a v r. 1962 5,7 %, tj. zvýšení o 36 %. Takové náklady na léčebnou péči převyšují finanční možnosti soukromníků a podíl státu na financování ochrany zdraví měl stoupající tendenci. V USA se podíl vládních úřadů na výdajích na zdravotnictví zvýšil z 13,1 % v r. 1928—29 na 23,5 % v r. 1959—60. Některé lékařské problémy se staly předmětem širokého veřejného zájmu a diskuse. Medicína už není takovou institucí jako dříve, kdy byla po celé dlouhé věky zahalena v tajemství, které bylo žárlivě stráženo úzkým kruhem zasvěcenců a nepodléhalo veřejnému mínění nebo kritice. Lidé dnes chtějí vědět, za co platí, a jak účinně zdravotní služba pracuje. Kdysi bylo známo o těchto věcech málo — a to nejen v Polsku. Metody hodnocení zdravotnické služby byly redukovány zejména na kvantitativní průměry, např. na počet pacientů ošetřených lékařem za určitou dobu, na průměrnou dobu hospitalizace jednoho případu, na počet nemocničních lůžek připadajících na jednoho lékaře, na počet specialistů, ambulancí, atd. Takovéto informace nijak neosvětlují nejdůležitější otázky:

— Které skupiny a kategorie používají státní, veřejné a soukromé léčebné péče?

— Které instituce ji poskytují a o jaký druh péče jde?

— Kolik je rodin a větších skupin, které platí náklady za poskytnutou lékařskou péči? Jakého jsou typu?

— Jak jsou tyto náklady vysoké?

— Jakými kritérii se řídí různé skupiny a kategorie lidí při volbě lékaře?

— Jaký lékař je pokládán za dobrého?

— Kdo ošetřuje lékaře samého?
— Proč lidé někdy nemají zájem o objektivně nejlepší lékařskou péči, jakou jen mohou mít (což lze např. pozorovat v Novém Yorku, kde pojištěnci vystoupili ze zdravotního pojištění, které sice zajišťuje nejlepší a nejlacinější lékařskou službu, ale nedovoluje svobodnou volbu lékaře?

— Proč někteří lidé vyhledávají lékařskou pomoc při nejprostší nemoci anebo hned po objevení prvního symptomu, zatímco jiní odmítají vyhledat lékaře, i když vážně onemocní?

— Proč někteří pacienti lékaře poslouchají a jiní ho neposlouchají?

— Na čem, kromě profesionální činnosti, spočívá úspěch zdravotnického opatření?

— Proč lékaři předepisují jedny léky a nepředepisují jiné?

— Proč pacienti žádají některé léky a jiné odmítají?

— Které farmaceutické prostředky jsou považovány za nejučinnější?

— Jak se různí lidé učí být nemocničními pacienty? (neboť být nemocný a ležet v nemocnici není totéž).

— Jak pacienti snášejí život v nemocnici, když se s cizími lidmi dostanou do nového světa, jemuž málo rozumějí?

— Jak se lidé v nemocnici všeobecně cítí, jak se tam chovají?

— Jak působí sociální systémy na léčebné instituce, pokud se týká terapie, uzdravování, rehabilitace atd?

Dokázat přednost socialismu, píše Smulewicz, vyžaduje stavět nikoli na všeobecných zásadách, negujících všechno, čeho dosáhla buržoazní zdravotnická služba, ale na hluboké analýze a vědeckém srovnání obou systémů ochrany zdraví⁷.

Jedině za socialismu se stává historicky možným zkoumat všechny jevy a sociální procesy ve zdravotnictví. Avšak zatímco svět se všemožně pokouší sbírat informace o stavu věcí v kapitalistických zemích, my nejčastěji mlčíme, vystavujeme kritice, odsuzujeme a pranýřujeme⁸. Ovšem kritika, není-li provázena opodstatněnými, na skutečnostech založenými protidůvody, si pravděpodobně nezíská přívržence. A za-

tím lékaři a sociologové na Západě netrpělivě očekávají studie o jediné zdravotní službě na světě, která nezná ekonomické překážky a v níž došlo k integraci prevalence a léčebné péče.

III. Sociálně lékařský výzkum

Budoucnost lékařské sociologie záleží na vzrůstu empirických vědomostí v souladu s kritérii platnými jak v medicíně, tak v sociologii. Jsou to: potvrzení výzkumných hypotéz empirickým vědeckým zkoumáním, tj. verifikace nebo vyvrácení, a vyvození teoretických generalizací pro sociologii a lékařství na tomto základě.

Sociálně lékařský výzkum se zabývá potvrzováním hypotéz o lidském chování, a to v oblasti, již nazývám léčebným chováním (ač si uvědomuji neadekvátnost tohoto názvu). Do tohoto termínu zahrnuji lidské chování při zdraví a nemoci, během léčení a rehabilitace, chování lékařů, zdravotních sester a jiného zdravotnického personálu k jejich práci, studiu atd. Aby se mohlo hovořit o nějakém daném chování jako o léčebném, je nutno věnovat pozornost vzájemným vztahům při chování vůbec a dále je rozvíjet vzhledem k specifickým, závislým nebo samostatným proměnným.

Sociálně lékařský výzkum je zaměřen na problémy, které mají své kořeny v medicíně i v sociologii. Výsledky bádání mohou v každém případě prospívat oběma. Např. Hollingsheadova a Redlichova studie o vztahu mezi sociální třídou a duševními nemocemi⁹ je užitečná jak pro psychiatry a epidemiology, tak pro sociology, kteří se zabývají sociální strukturou.

Američané dělí lékařskou sociologii na sociologii medicíny a sociologii v medicíně¹⁰. První pojednává o sociálních podmínkách, které ovlivňují činnost léčebných institucí; druhá se zaměřuje na sociální determinanty zdraví. S rozvojem sociálně lékařského výzkumu se stává stále obtížnějším rozeznávat mezi sociologií medicíny a sociologií v medicíně — kromě k laboratorním účelům. Vzájemný poměr

⁷ Smulewicz: op. cit.

⁸ M. Sokołowska: Recenze shora citované knihy Smulewiczovy, *Studia Socjologiczne*, 1963, 2

⁹ A. B. Hollingshead, F. C. Redlich: *Social Class and Mental Illness*, New York, 1958

¹⁰ R. Strauss: *The Nature and Status of Medical Sociology*, 1957

mezi sociální činností zdravotnických institucí a zdravím osob požívajících jejich služeb se stává stále jasnější. V socialistických zemích není překážky, která by oddělovala tato navzájem propojená odvětví.

Lze rozlišovat tři typy problémů v doméně sociálních podmínek ovlivňujících činnost zdravotnických institucí (tj. sociálních faktorů podmiňujících správu zdravotnictví a sociální organizaci medicíny), totiž sociální systém, personál, vybavení a služby.

Dosud byly systémy sociální organizace zdravotnictví zkoumány zejména z hlediska sociální struktury nebo vztahu mezi rolami ve zdravotnických institucích; v první řadě byly zkoumány role pacienta a tři typy vztahů: lékař — pacient, zdravotní sestra — pacient, lékař — zdravotní sestra. Dodnes bylo asi 90 % výzkumu prováděno v nemocnicích, nejčastěji v psychiatrických ústavech.

Výzkumy sociální organizace lékařských povolání byly dosud zaměřeny výlučně na neformální vztahy mezi lékaři. Tak je tomu v Hallově klasickém pojednání o stadiích lékařské kariéry¹¹, i v Colemanově, Katzově a Menzelově průzkumu mechanismu rozšíření nových léků v různých skupinách lékařů¹². Dále sem také patří klasické dílo Mertonovo a jeho spolupracovníků o vývoji profesionální orientace mezi mediky¹³. Kromě toho byla část průzkumu zaměřena na postoj zdravotnických zaměstnanců k různým jednotlivcům a na postoj různých skupin a kategorií lidí k zdravotnickým zaměstnancům. Také byly studovány faktory, jež se skrývají za volbou povolání, a zdroje lékařského a zdravotnického personálu.

Pokud se týká služeb a vybavení, byly studovány — mimo jiné — jejich druh a dispozice, jejich přístupnost, zdravotní potřeby různých skupin, stupeň vědomostí o zdravotním stavu v různých obcích, sociální, kulturní a psychologické rozdíly v používání zdravotní služby.

Nejčastěji se zkoumání vlivu sociálních podmínek na zdraví zabývá epidemiologií

(sociální etiologii a sociální ekologii); spojitostí mezi výskytem, rozšířením a průběhem různých nemocí a sociálními proměnnými, nejčastěji demografickými, např. stářím anebo pohlavím, také místem bydliště (v městě nebo na venkově), sociálním původem, zaměstnáním atd. Nebo se zabývá proměnnými, které se studují méně často, např. zločinností, vyhýbáním se práci, manželskými konflikty atd. Nechápu, jak je možno přesně rozlišovat čistě sociologický a epidemiologický výzkum, jak to měli po nějakou dobu ve zvyku evropští lékaři v rámci sociální hygieny a Američané v rámci veřejného zdravotnictví.

Zmíněný výzkum spojitosti mezi společenskou třídou a duševním zdravím přinesl mnoho nového. Jeho hodnota spočívá mezi jiným v pokusu stanovit pozitivní kritéria duševního zdraví. V jiných výzkumech, stejně jako v medicíně, se považuje pojem zdraví za negativní hodnotu, tj. za nepřítomnost nemoci. Podle Wellina se dvě třetiny výzkumů sociálních podmínek determinujících zdraví, které byly dosud prováděny, týkají těchto jednotlivých nemocí a skupin, procesů, poruch nebo stavů: duševních onemocnění, alkoholismu, různých všeobecných nemocí, lékařského aspektu stárnutí, kardiovaskulárních onemocnění, rakoviny, pracovní neschopnosti¹⁴. Charakteristickým znakem literatury bylo studium jednoho či druhého z vyjmenovaných problémů nebo pojednání o jednom či více aspektech jediného problému.

Donedávna bylo málo publikací pojednávajících o syntéze problémů dnes pokládanych za sociální ukazatele zdraví.

V poslední době vyšly tři knihy podávající stejné pojetí této komplexní oblasti. Snaží se věci uspořádat a pojednávat o komplexu problémů jako o jednom integrovaném celku. Jedná se o tyto knihy: B. Smulewicz: *Critique of Modern Bourgeois Social Hygiene and Medical Sociology*, vyd. v Sovětském svazu¹⁵, M. W. Susser—W. Watson: *Sociology of Medicine*¹⁶, M. Pflanz: *Sozialer Wandel*, vyd.

¹¹ O. Hall: op. cit.

¹² J. Coleman, E. Katz, H. Menzel: *The Diffusion of an Innovation among Physicians*, *Sociometry*, 20, 1957

¹³ R. K. Merton, G. Reader, P. L. Kendall: *The Student-Physician*, op. cit., New York

¹⁴ E. Wellin, M. S. Seacat: *Social Science in the Health Field — A Review of Research (1954–1959)*, *American Journal of Public Health*, 9, 1962

¹⁵ op. cit.

¹⁶ op. cit.

v Německu¹⁷. Je zajímavé, že všechny tři knihy vyšly v Evropě, ačkoli většina výzkumů na poli „sociologie v medicíně“ byla beze vší pochyby prováděna v Americe.

Smulewiczovo pionýrské dílo již bylo detailně recenzováno¹⁸. Autory zajímavé anglické knihy byli lékař - epidemiolog a sociolog - antropolog. Oba pracovali po řadu let v Anglii a v Jižní Africe. To jim umožnilo postupovat zajímavou výzkumnou metodou, která spočívá v objasňování sociologických pojmů (např. kultura, třída, sociální mobilita, byrokracie) pomocí výzkumů v terénu, doložených příklady ze sociologie a medicíny. Podávají komparativní materiál z Anglie a z Jižní Afriky, jenž jim umožňuje vidět rozdíly v zkoumaných jevech.

Kniha *Sociology and Medicine* podává dvojí přístup k výzkumnému problému: jeden vychází z medicínského pojetí a postupu (hlavně demografického a epidemiologického), druhý ze stanoviska sociální vědy (přístup sociologický, antropologický, sociálně psychologický). Problém se studuje ve vztahu ke společnosti (kultuře) i k jednotlivci, k primitivním kmenovým i rodinným skupinám — z hlediska psychologického, sociálně kulturního, biologického i lékařského. Tato mnohostranná koncepce a přístup k výzkumu rodiny a poznatky z něho získané se velmi hodí pro mnohé vědy, oblasti i obory. Výzkum rodiny je důrazným příkladem potřeby integrovat medicínu a sociální vědu¹⁹.

Uvedení britští autoři určili rozmezí „sociologie v medicíně“ podle toho, jaký obsah chtěli dát tomuto dosud nevymezenému odvětví. Na základě svých speciálních sociálních zájmů a profesionální kompetence mohou jiní výzkumníci navrhnout — a jistě také navrhnou — jiný obsah. To udělal např. zmíněný německý autor. Zdá se mi, že jistě uplyne mnoho let, než sociologie v medicíně bude mít jednotlý a pro všechny přijatelný obsah.

Několik studií se zaměřilo na reakci pacienta a jeho rodiny na nemoc a na

proces léčení. Klasický výzkum v této oblasti provedl Zborowski mezi americkými válečnými vysloužilci, kteří byli hospitalizováni v těžce nemocnici. Mezi židovskými, italskými a anglosaskými Američany zjistil různé reakce na bolest²⁰.

Určitá pozornost byla také věnována spojitosti mezi třídou, bohatstvím, výchovou, různými kulturními faktory a způsobem využívání zdravotnických služeb. Saunders např. zjistil, že mnozí Mexiko-američané v jihozápadních státech nepoužívají oficiálních léčebných zařízení, ani těch, která jsou levná a snadno přístupná. Pokládají je totiž za inferiorní a nepřijatelná²¹.

Nebyly také dostatečně zkoumány sociálně kulturní podmínky, které určují, zda různí jednotlivci a skupiny se pokládají za zdravé nebo nemocné na základě subjektivního pocitu, že jsou v dobrém nebo špatném stavu. Důležitost tohoto problému potvrzují mezi jiným rysy kultury, v níž se určité symptomy nemoci mohou objevovat tak často, že se začínou považovat za přirozené, a kde tak hrozné nemoci jako epilepsie a schizofrenie jsou pokládány za normální stavy.

Analýza dosud prováděného výzkumu determinant sociálního zdraví mne vede k mínění, že některé statisticky dokázané souvislosti mezi sociologickými faktory a nemocí proniknou do dalších studií, jejichž výsledky přímo prospějí medicíně. Ale takové výsledky jsou hubbou budoucnosti.

V sociální vědě jsou dvě cesty, jak sbírat výzkumný materiál: zajišťování nových dat např. pozorováním, experimenty, dotazníkovými akcemi, interviewy a projekční technikou, nebo používání dat, která jsou k dispozici (uveřejněných dokumentů, statistických kompilací). Sociologický výzkum dosud z největší části spočíval na nových datech. Podle mého názoru budou při zvýšené spolupráci s národohospodáří, historií a jinými sociálními vědci, kteří převážně používají dat již přístupných, taková data pro sociologii čím dále tím důležitější. Na každý

¹⁷ op. cit.

¹⁸ Sokolowska: op. cit.

¹⁹ M. Sokolowska: Recenze knihy: M. S. Susser, W. Watson: *Sociology in Medicine*, Kultura i Spo-
lečenství, 1964, 4

²⁰ M. Zborowski: *Cultural Components in Responses to Pain*, Journal of Social Issues, 8, 1952

²¹ L. Saunders: *Cultural Differences and Medical Care*, New York 1954

způsob, i bez takovéto spolupráce jsme došli k přesvědčení, že nashromážděné informace, jako jsou anamnézy pacientů v nemocnicích a klinikách, výsledky lékařských vyšetření, různé kompilace statistických dat sestavené v léčebných institucích, jsou pro sociology zajímavým materiálem.

Někdy, když zjišťujeme statistickou korelaci mezi některými sociálními a medicínskými proměnnými, máme tendenci zapomínat, že nemoc může být zapříčiněna

nejrůznějšími faktory²². Proto souvislosti, které opomeneme zkoumat, mohou být pro výskyt daných symptomů nemocí podstatnější než sociální spojitosti. Kromě toho statistické korelace nezjišťují kauzální svazky mezi zkoumanými fakty. V dnešní době disponuje lékařská sociologie chabou empirickou základnou. Tím důležitější je tedy postupovat s metodologickou přísností přesně určující rozsah dat a hodnotu indukci na nich založených.

²² M. Sokołowska: *Socjologia-medycyna*, Studia Socjologiczne, 1962, 3

Soudobé tendence rovnoměrnosti a koncentrace osídlení v kapitalistických a socialistických zemích (II. část)

VLADIMÍR MATOUŠEK

Výzkumný ústav výstavby a architektury, Brno

Tento příspěvek navazuje na předchozí článek, který se zabýval počátky řízeného rozvoje osídlení v období mezi světovými válkami a snahami o vyrovnání hospodářské potence různých částí státu v kapitalistických zemích v posledních dvaceti letech.

Socialistické země po r. 1945

Již v úvodu k předchozímu článku jsem se krátce zmínil o tom, že poválečný rozvoj sídlištní sítě v jednotlivých socialistických zemích byl dosti různý. Podmínky odlišného rozvoje byly dány samotnou různorodou strukturou osídlení, ekonomickými možnostmi států postupně přecházejících k budování socialistického hospodářství a konečně i různorodými problémy poválečné rekonstrukce, a také odlišnou problematikou celkových vnitřních národohospodářských poměrů.

SVAZ SOVĚTSKÝCH SOCIALISTICKÝCH REPUBLIK

Třetí pětiletý plán byl v SSSR — ještě v předvečer války — mohutným impulsem k dalšímu rozvoji osídlení zvláště ve východních oblastech země. Zákaz výstavby nových průmyslových podniků v největších městech a jejich decentralizace hlavně do východních hospodářských rajónů vyvolaly spolu s organizovanými přesuny obyvatelstva nebyvalý růst středních a malých měst a založení řady měst nových. Válka provedením evakuace četných průmyslových podniků ze západní části Sovětského svazu dovršila obrovský přesun hospodářského potenciálu na východ; současně s přemístěním začala ve východních oblastech i usilovná výstavba spojená s bouřlivým růstem průmyslových základen. (Průmyslová výroba vzrostla v letech války v Povolží 3,4krát, na Urale 3,6krát a na Sibiři 2,8krát.)

Asi v r. 1943, po usnesení ÚV VKSb

„... o neodkladných opatřeních týkajících se obnovy hospodářství v rajónech osvobozených od německé okupace...“, se uvolňuje tempo výstavby mimoevropských částí SSSR. Po padesátých letech, kdy byla v podstatě dokončena obnova válkou zničených území, nabývá znovu výstavba na Sibiři a ve střední Asii na intenzitě. Plánuje se výstavba třetí hutní základny v Kazachstánu, rozvoj hutnictví barevných kovů ve Střední Asii, na Urale a v Zabajkalsku, naftový a plynový průmysl v Uzbekistánu, rozvoj chemického průmyslu, těžba dříví a konečně zkvalitnění zemědělské výroby.

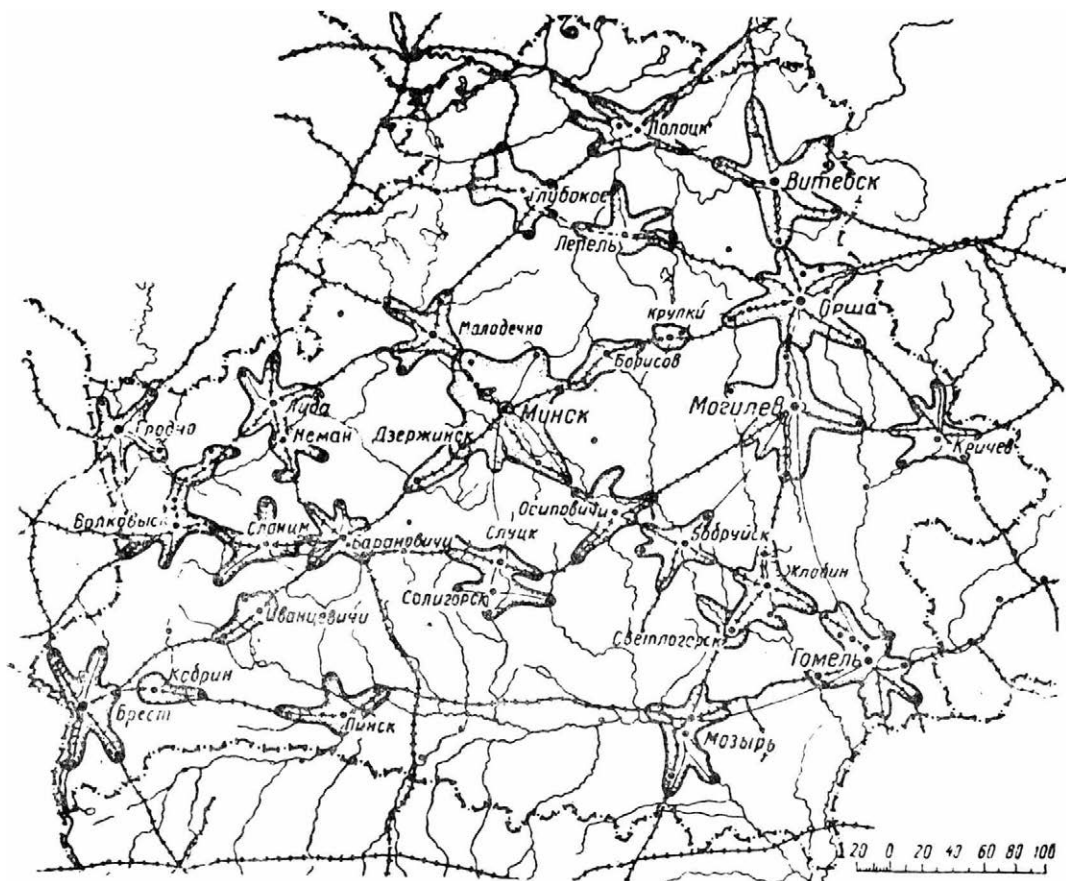
Zároveň dochází i k dalšímu rozvoji výrobních sil v evropské části země. Uvažuje se o využití surovinových základen železné rudy Kurské anomálie a Ukrajiny, dochází k založení nové těžby ropy v Povolží a na severním Kavkaze; v mnoha oblastech se urychluje rozvoj chemického průmyslu.

Všechny tyto vybudované, rozestavěné nebo plánované stavby zasahují přirozeně do struktury sítě sovětských sídlišť. V SSSR nadále platí předpoklad omezování růstu velkých měst. Řídká struktura osídlení má být doplněna a zvýrazněna na podkladě tzv. „dominujících bodů“, hospodářsko-organizačních a kulturně společenských středisek (hlavních měst svazových a autonomních republik, center krajů a oblastí), které mají vytvořit síť rovnoměrněji rozložených center se svými spádovými obvody.

Dosavadní přesuny ve struktuře osídlení jsou dokumentovány pozoruhodným růstem městského obyvatelstva. Sovětská města měla v r. 1926 18 % všech obyvatel, v r. 1963 již 52 % a výhledově má r. 1980 žít již 70 % všeho obyvatelstva ve městech. V letech 1926—1963 vzniklo 2 700 nových měst a sídlišť a v r. 1980 má SSSR dosáhnout cca 7 000 sídlišť městského typu.

V souvislosti s úpravou sítě měst bude

Obr. 1: SSSR — Územní působnost občanských zařízení výhledově navržených hlavních středisek Běloruské sovětské socialistické republiky

nutné nově organizovat i venkovské osídlení. V současných zemědělských oblastech bude venkovské osídlení (přesto, že je značně řidší než u nás) koncentrováno a některé nevhodně položené vesnice budou etapově likvidovány. Pokusně byla tato koncentrace na některých místech již provedena. Např. na území kolchozu „Rudý říjen“ v Kirovské oblasti (jeho hospodářský obvod je 47 000 ha, výměra orné půdy 27 000 ha) bylo v r. 1959 137 sídlišť. Správa kolchozu před šesti lety soustředila výrobu pouze do osmi středisek. Počátkem roku 1963 bylo na území kolchozu již jen 112 sídlišť, při čemž výhledově dojde ještě k další koncentraci.

V nově organizovaných zemědělských oblastech se budují již zvětšená, dobře vybavená sídliště městského typu a agrogorody. Příznivé podmínky pro tento vývoj se např. ukázaly v Celinném, v Al-

tajském kraji a v Povolží. Již na konci r. 1962 bylo zpracováno asi 900 schémat plánů hlavních zemědělských rajónů. Materiály schémat ukazují, že sídla zemědělských závodů by měla mít cca 1 200 a více obyvatel, sídliště s jednotlivými farmami 800–1 000 obyvatel. Lokální střediska, která by měla vytvářet opornou síť, by dosahovala 3 000–5 000 obyvatel.

POLSKO

Při osvětlování problematiky polské sídlištní sítě se dále zastavíme u popisu současného stavu. Struktura a rozmístění sídlišť i jejich velikost mají poměrně dosti společných problémů se sítí sídlišť v Československu. Západní kraje Polska se více podobají českým zemím a východní oblasti opět mají bližší vztah ke Slovensku.

Před druhou světovou válkou bylo

v Polsku celkem 611 měst s 29 % všeho obyvatelstva, a v r. 1960 již 745 měst s 45,3 % všech obyvatel. Růst obyvatelstva se v posledních letech projevil hlavně v největších městech; naproti tomu obyvatelstvo malých měst kleslo mnohde na polovinu (4 města mají méně než 1 000 obyvatel, 68 měst 1 000—2 000 obyvatel a 100 měst 2 000—3 000 obyvatel). Většina těchto obcí nemá dnes již — co do vybavení — městský charakter a za města jsou pokládána již jen z historických důvodů.

Venkovské osídlení bylo v r. 1946 organizováno do 3 006 venkovských obcí (gmin), které zahrnovaly kolem 40 000 vesnic. V polovině šedesátých let byly vesnice nově soustředěny do tzv. „gromad“, z nichž každá sdružovala 4—5 vesnic na území 15—50 km² a měla 1 000 až 3 000 obyvatel. V r. 1962 poklesl celkový

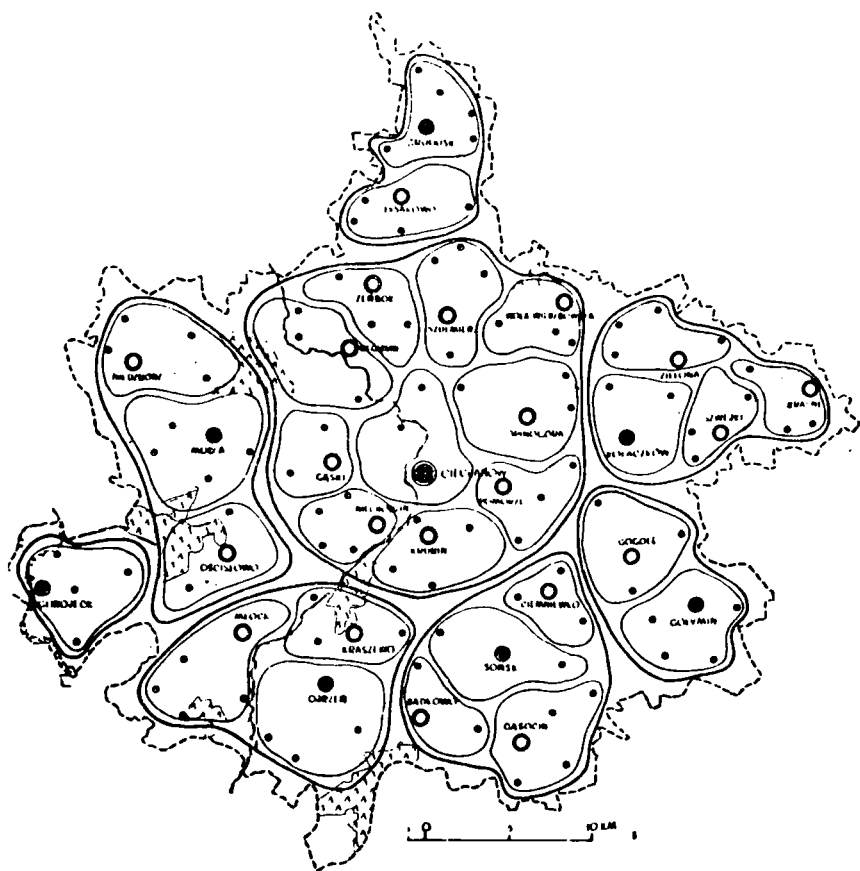
počet gromad na 5 245 a dnes připadá na jednu gromadu asi 8 vesnic s územím cca 40 km².

Mimo měst a vesnic existuje v Polsku ještě zvláštní kategorie sídlišť s převládajícími prvky městského života — tzv. dělnická sídliště u průmyslových závodů, rybářská sídliště a lázeňská místa. V r. 1960 bylo těchto dělnických sídlišť 129, rybářských 4 a lázeňských 15. Převážná velikost sídlišť byla mezi 3 000—10 000 obyvatel a bydlelo v nich 670 000 osob.

Velká sídlištní soustředění se vyskytují v Hornoslezské aglomeraci měst, kde bydlí přes 1,5 miliónu obyvatel, a v Gdaňské aglomeraci s cca 0,5 miliónu obyvatel. Ostatní soustředění obyvatelstva jsou vázána na velkoměsta, např. na Varšavu a Lodž.

V poválečném Polsku došlo několikrát k pokusům o vymezení oblastí a hierar-

Obr. 2: POLSKO — Příklad návrhu územní organizace vyšších a nižších středisek venkovského osídlení

chie sídlišť zejména podle stupně občanského vybavení širšího významu. Již v r. 1948 navrhl Hlavní úřad pro územní plánování rozčlenění sídlišť do devíti kategorií. Tento i další návrhy však zůstaly propracovány pouze teoreticky, neboť před polskou vládou stály a dosud ještě stojí nedokončené úkoly obnovy zničených velkých měst — zvláště hlavního města. Průmyslová výstavba byla proto až téměř do dnešní doby koncentrována především do velkých měst nebo do míst vázaných surovinovými zdroji. Teprve v posledních letech se investičně posilují i střední města. Polský urbanista B. Welpa také zdůrazňuje, že v polských ekonomických podmínkách bude nyní nejvýhodnější podporovat růst měst střední velikosti mezi 50 000—100 000 obyvateli.

Z celkových problémů sídlištní sítě zajímá polské ekonomy a urbanisty v současné době především otázka budoucí organizace venkovského osídlení. Na rozdíl od nás se socializace zemědělství dotkla polského venkova jen málo. Zemědělská velkovýroba zahrnuje dnes 18 % veškeré zemědělské půdy.

Ve srovnání s našimi poměry venkovské obyvatelstvo zaměstnané v průmyslové výrobě zatím velmi málo ovlivňuje formy života na vesnici. Poněvadž do r. 1980 se na vesnici předpokládají vysoké investice jak do zemědělské výroby, tak do bytové výstavby, bylo po r. 1962 přikročeno ke zpracování návrhu koncepce venkovské sídlištní sítě; návrh spočívá hlavně na propracování sítě vybavení a služeb a sepětí budoucí organizace zemědělské výroby s dosavadní sídlištní sítí. Novou organizaci venkovského osídlení se má pokud možno skoncovat s dosavadním rozptylováním zástavby a naopak má dojít k jejímu soustřeďování do vybraných sídlišť.

Nejnižší stupeň venkovských sídlišť mají tvořit vesnice do 500 obyvatel, které se mají stát pohotovostními sídlišti zaměstnanců jednotlivých farem, nebo mají být určeny k likvidaci. Sídla zemědělských závodů mají mít již základní občanské zařízení a v budoucnu dosáhnou 1 500—3 000 obyvatel. Sídla skupiny zemědělských závodů mají mít vyšší vybavení a budou také sídlem administrativy, tzv. „gromady“, zahrnující 3—5 sídlišť

předchozího stupně — tj. cca 8 000—15 000 obyvatel.

NĚMECKÁ DEMOKRATICKÁ REPUBLIKA

Stejně jako v Polsku, i v NDR si poválečná obnova vyžádala soustředění investic do vybraných měst. Zákon z r. 1950 uložil zařadit do hospodářského plánu obnovu hlavního města a nedůležitějších průmyslových středisek — Drážďan, Lipska, Magdeburku, Karl-Marx-Stadtu, Dessavy, Rostocku, Wismaru, Nardhausenu a jiných měst, která byla vládou NDR vybrána. I když investice byly později rozšířeny i na menší města (střediska krajů a okresů), trvá snaha o soustředění výstavby do vybraných, ponejvíce velkých měst dosud.

Je zajímavé, že i při investiční preferenci velkých měst se počet jejich obyvatel v posledních letech téměř ustálil a obyvatelstvo se hlavně koncentruje do skupiny středních měst v kategorii 20 000 až 100 000 obyvatel, která byla v menší míře rovněž posílena průmyslovou výstavbou. Nejsilnější úbytky obyvatel se projeví v obcích pod 10 000 obyvatel. V současné době je v NDR celkem 9 203 obcí, z nichž 4 338 má méně než 500 obyvatel, 2 475 má 500—1 000 obyvatel a 1 256 má 1 000—2 000 obyvatel.

Prozatím nebyly v NDR (mimo dílčí studie) prováděny větší oficiální práce, jejichž úkolem by bylo ovlivnit strukturu osídlení. Podle názoru odborníků (E. Kanow, K. Weinrich) by měl být zpracován celostátní plán územního rozvoje státu. Měl by vymezit specializované ekonomické oblasti a stát se podkladem pro rekonstrukci současného rozmístění průmyslu a také pro industrializaci méně rozvinutých území.

Při omezování růstu existujících velkoměst by mělo být využito městotvorné působnosti průmyslu k upevnění kostry sídlištní sítě a k jejímu vybavení centry dostatečné velikosti. Z velkého počtu malých a středních měst je nutno vybrat vývoje schopná střediska a rozvinout je do velikosti 40 000 obyvatel. Tato velikost je pokládána za minimální, vzhledem k soustředění průmyslu do účelných a dobře organizovaných souborů a také vzhledem k dosažení únosné úrovně občanských a technických zařízení. Pro na-

značený rozvoj přicházejí výhledově v úvahu hlavně okresní města, z nichž by se většina měla vyvinout do předpokládané velikosti.

Také organizace venkovského osídlení byla zkoumána několika studiemi ve dvou krajích. Celostátní akce mající na zřeteli zásahy do venkovské struktury nejsou zatím patrně z politických důvodů uvažovány.

RUMUNSKO

V Rumunsku, mimo dílčích rajónových studií a plánů, dosud nedošlo k celostátnímu návrhu organizace osídlení. Podobně jako v Polsku a NDR, byly i zde po válce investice centralizovány ponejvíce do větších měst, hlavně průmyslových středisek. Vyrostla zvláště tradiční průmyslová centra jako hlavní město Bukurešť, Brašov, Hunedoara, Resita, Ploiesti, Galac, a vyvinula se i další střediska s nově založeným průmyslem, např. Botosani, Craiova a Piatra Neamt.

V r. 1930 bylo městského obyvatelstva pouze 21,4 %, v r. 1960 již 32,1 %. V r. 1960 byla řada sídlišť ležících v zájmovém území měst k těmto městům administrativně přivtělena, avšak i tak zůstává v Rumunsku ještě přes 15 000 vesnic, které jsou začleněny do 4 119 obcí.

Na celostátní poradě zemědělských družstev v r. 1961 byla zdůrazněna potřeba slučování malých zemědělských družstev ve větší jednotky a byly vyhlášeny optimální výměry pro jednotlivé oblasti. U sídel zemědělských závodů má být výhledově jako optimální sledována velikost 2 500—3 000 obyvatel.

Vhodná územní lokalizace důležitých investic byla v posledních letech, jako všude jinde v socialistických zemích, zajišťována rajónovými plány. Nyní se činí první kroky ve zkoumání současné sítě sídlišť, jejíž rozborů mají vést jednak ke stanovení optimální velikosti středisek, jednak mají v budoucnu vyústit do návrhu organizace celostátní sídlištní sítě. Prozatím však bylo započato pouze s řešením problematiky venkovských sídlišť, kde jde o poměrně velký počet malých vesnic, jejichž budoucí existence není dostatečně objasněna a zdůvodněna. V rámci rozborů vývoje venkovského osídlení má být v nejbližší době navržena organi-

zace zemědělské výroby v jednotlivých okresech. V tomto směru bylo již přikročeno k experimentální studii v ploješťské oblasti, kde má být vypracována komplexní organizace osídlení kraje.

MAĎARSKO

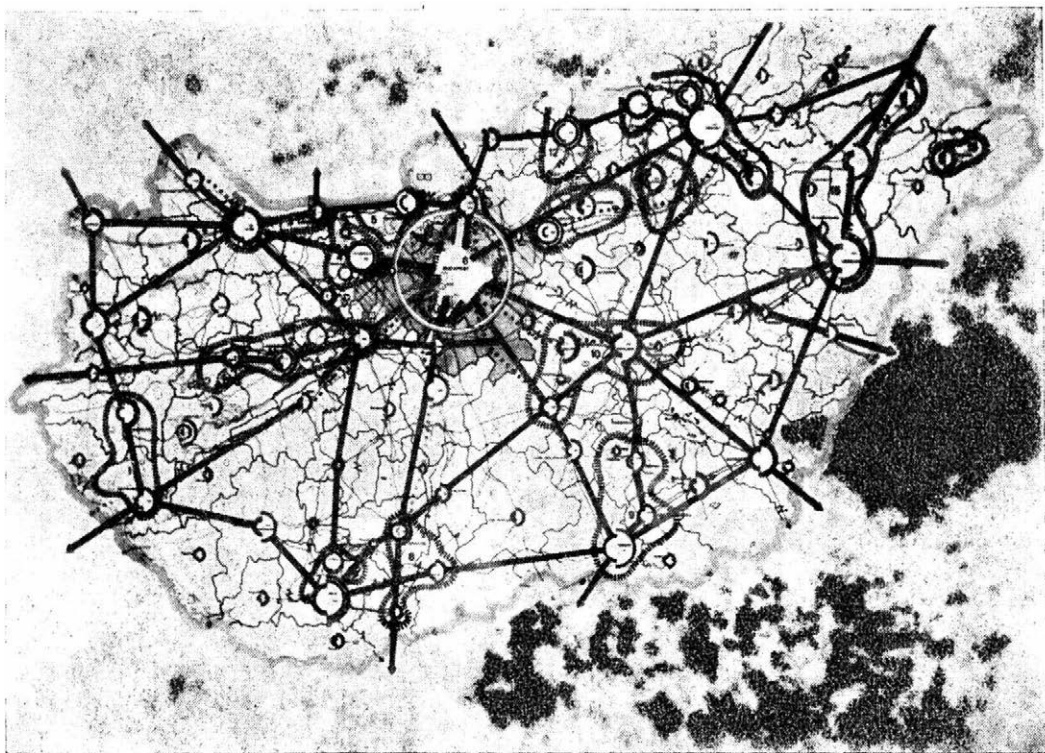
Až do letošního roku byla Maďarská lidová republika jediným socialistickým státem, který měl poměrně důkladně zpracovanou studii celostátního rozvoje sídlištní sítě.

Asi v polovině padesátých let si začali maďarští odborníci uvědomovat, že nelze již dále prodlužovat obrovitou koncentraci investic v hlavním městě, které se vpravdě stalo vodnatelnou hlavou na okleštěném těle někdejší svatoštěpánské koruny. Poměrně rychlému rozvoji Budapešti napomáhala situace po vzniku rakousko-uherského dualismu, kdy sféra jeho vlivu zahrnovala asi třikrát větší území, než je tomu dnes.

Maďarský plánovatel K. Perczel uvádí, že v Budapešti se před II. světovou válkou soustředilo 60 % veškeré průmyslové výroby v zemi a žilo zde asi 20 % všech obyvatel. Hlavní město rostlo i po r. 1945 a v současné době dosáhlo téměř 2 milionů obyvatel. Očekává se, že teprve v r. 1970 se počet pracovních míst budapešťského průmyslu sníží asi na 44 % z celkového objemu v zemi.

K rozporům, které do osídlení vnáší koncentrace obyvatelstva hlavního města, přistupují ještě některé další negativní jevy maďarské sídlištní sítě. Je to nejen chybějící kategorie měst přes 100 000 až 150 000 obyvatel, ale také velký rozdíl mezi hustotou a strukturou osídlení v Pannonii a ve Velké maďarské nížině. Zatímco osídlení na pravém břehu Dunaje a v pohorí Mátry je velmi podobné středoevropskému jak co do konfigurace měst, tak co do tvárnosti a značné četnosti vesnic, levý břeh charakterizují města venkovského rázu, velké vesnice a zcela rozptýlené osídlení, zvláště v jižní části Alföldu.

Tyto disproporce mezi hlavním městem a ostatním osídlením Maďarska nutně přivedly odborníky k pokusu o jejich plánovitě řešení. V současné době je v Maďarsku asi 200 měst (některá z nich jsou přechodného typu) a cca 3 000 vesnic. Ve

Velké maďarské nížině je ještě asi 17 000 zemědělských sídlišť a rozptýlených samot, v nichž žije asi 1 milión obyvatel.

Studie rozvoje sídlištní sítě zpracovaná v letech 1956–1962 dělí území státu na 9 oblastí, 80 podoblastí a 1 030 spádových obvodů venkovských lokálních středisek. Velikost oblastních středisek je plánována na 150 000–200 000 obyvatel, podoblastních středisek na 30 000–60 000 obyvatel a venkovská lokální střediska včetně spádových obvodů mají mít 3 000 až 5 000 obyvatel.

Elaborát obsahuje řadu průzkumů a rozborů, na jejichž podkladě byly vytvořeny syntetické přehledy místních daností a podmínek. Studie je vlastně orientačním návodem pro rozmístění investic, aniž ovšem stanoví, jaký druh investic má být v konkrétním sídlišti umístěn, nebo v jaké době má být výstavba realizována. Ačkoliv pasportizace údajů a vyhodnocovací práce skončily již před dvěma lety, nebyl elaborát dosud vládou schválen pro některé rozdílné ná-

zory na počet a vymezení navržených oblastí.

Přesto však, jak uvádí K. Perczel, se projevila plánovací studie jako mnohostranně užitečná, neboť byla velmi dobrým podkladem pro stanovení prognózy růstu obyvatel 420 obcí, pro které byly zpracovány územní plány. Na jejím základě bylo také provedeno výhledové rozdělení bytů do jednotlivých sídlišť, zakázáno rozšiřování průmyslu v Budapešti a určeno 5 měst jako protipóly hlavního města, které by měly v budoucnu čelit jeho nadměrné koncentraci obyvatel (Miškovec, Debrecín, Segedín, Pétikosteli, Ráb). Podle studie bylo určeno 24 dalších měst pro rozmístění nových průmyslových závodů a vyznačena sídliště vyžadující přednostní rozvoj v Alföldu. Studie má konečně velký význam pro hlavní architekty jednotlivých krajů, kteří se o ni opírají při rozhodování o využití ploch, a pokud jde o údaje týkající se sídlištní sítě.

Otázky organizace sídlištní sítě byly ma-

ďarskými specialisty v mnohém směru propracovány zatím nejdále v okruhu socialistických zemí. I přesto, že některé součásti elaborátu by bylo možno rozšířit nebo zpřesnit, zůstává studie i nadále, zvláště po metodické stránce, vhodnou konzultační pomůckou pro podobné práce v ostatních socialistických zemích.

ČESKOSLOVENSKO

Přestože rozmístění a formy sídlišť v ČSSR mají své kořeny již na úsvitu druhého tisíciletí našeho letopočtu, byl jejich hospodářský profil podstatněji formován teprve v minulém století — především rozvojem za kapitalismu. Je vcelku známé, že asi 70 % všeho průmyslu rakousko-uherské monarchie se nacházelo v historických zemích — v Čechách a na Moravě. Po vytvoření samostatného státu v r. 1918 bylo proto osídlení západní části republiky v příkrém kvalitativním protikladu s osídlením na Slovensku, které pod vlivem převážně zemědělsky orientovaných Uher zůstalo průmyslově zaostalou zemí. Tento stav se — až na větší rozvoj některých západoslovenských a středoslovenských měst — do druhé světové války mnoho nezměnil. Tytéž disproporce, které se vytvořily mezi Slovenskem a českými zeměmi, se ovšem v menší míře projevovaly i v Čechách a na Moravě, kde poměrně nevyvinutými kraji zůstaly např. jižní Čechy a Českomoravská vysočina.

Ještě před osvobozením státu v r. 1945 byl vtělen do budoucího vládního programu požadavek industrializace hospodářsky málo vyvinutých území, především Slovenska. Přemístěním některých průmyslových podniků z pohraničních oblastí a později intenzivním budováním nových závodů, důležitých občanských a technických zařízení a nového bytového fondu bylo během minulých let dosaženo podstatného zlepšení v rozmístění pracovních příležitostí ve státě, a výstavbou vybavení a bytů i přiměřenějšího celkového standardu obyvatel.

Snahy o rovnoměrné rozmístění výrobních sil a zejména hospodářské posílení

slabě vyvinutých území byly zajiště pokrokové a v jádru správné. Při rozmísťování výrobních a jiných důležitých investic však nebyla dostatečně uvážena jejich decentralizace, která se již mnohde přiblížila nehospodárnému rozptylu. Často nebyly správně uváženy ani stanovištní podmínky závodů nebo efektivní možnosti výstavby zařízení a fondů, které umístění výroby vyvolalo. Neposlední závadou byl i nedostatek celostátní územní pasportizace a také dobře fungujícího oblastního plánování.

Ačkoliv již zákon o územním plánování z r. 1958 zdůraznil potřebu oblastních plánů, budujeme výkonnější oblastní plánování teprve v poslední době. Po r. 1960 byly ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury vypracovány teoretické zásady koncentrace osídlení a Státní ústav rajónového plánování vypracoval v letech 1964–65 územně technické podklady pro posuzování a tvorbu koncepce investiční výstavby směřující v dalších letech k návrhu nové organizace osídlení a tím i k jakémusi „celostátnímu územnímu plánu“.

Avšak dříve než promluvíme o teoretické i praktické práci, která má v budoucnu usměrnit rozvoj našeho osídlení, podívejme se blíže na jeho současný stav.

Podstatným znakem soudobého osídlení je poměrně velké množství sídlišť neúměrné rozloze našeho státu. V ČSSR bylo v r. 1961 19 343¹ prostorově od sebe oddělených sídlišť vytvářejících 11 963 obcí. Mikroskopická struktura našeho osídlení je dostatečně charakterizována tím, že z 19 343 sídlišť nepřesahuje 18 573 sídlišť velikost 2 000 obyvatel, 14 604 sídlišť velikost 500 obyvatel a 11 649 sídlišť velikost 300 obyvatel. Téměř 43 % obyvatelstva státu žije v obcích do 2 000 obyvatel².

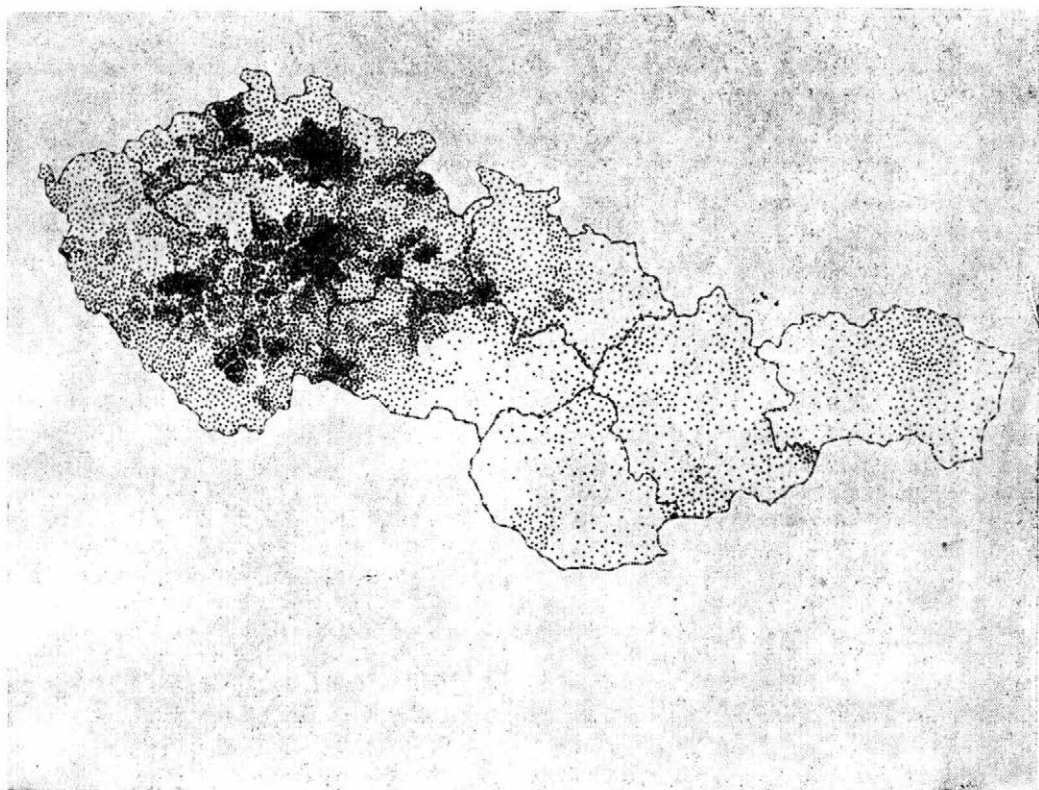
Přitom daleko rozdrobenější osídlení mají české země. Např. z 11 649 sídlišť do 300 obyvatel je v českých zemích 10 459 sídlišť a na Slovensku pouze 1 192. Také ve srovnání s okolními zeměmi je průměrná velikost obcí v ČSSR nejmenší a

¹ Podle posledního sčítání lidu; současný počet prostorově od sebe oddělených sídlišť není přesně znám, neboť běžná roční statistická šetření jsou

zjišťována pouze v kategorii obcí (v r. 1964 se jejich stav snížil na 10 733).

² V r. 1964 žilo v obcích do 2000 obyvatel 40 % obyvatel státu.

Obr. 4: ČSSR — Současné rozložení sídlišť o velikosti 100—300 obyvatel
(VÚVA — Palla)

bude patrně jedna z nejmenších i v celé Evropě. Naproti tomu chybí v soudobé struktuře sídlištní sítě dostatečný počet měst střední velikosti. V kategorii 20 000 až 50 000 obyvatel je pouze 33 měst, v kategorii 50 000—100 000 obyvatel jen 9 měst a nad 100 000 obyvatel máme v republice pouze 6 měst.

Oproti řadě států budeme však mít daleko menší potíže s desurbanizací. I jediné naše velkoměsto, Prahu, se podařilo po r. 1945 udržet v přiměřené velikosti 1 miliónu obyvatel. Také zárodky aglomerací, zejména v těžních územích, bude možno snadněji organizovat ve srovnání s podobnými oblastmi ve Francii, NSR nebo Polsku. Naše hustá síť sídlišť si také v budoucnu — až na výjimky — nevyžádá doplňování novými sídlišti.

Je zcela logické, že v drobné struktuře osídlení není možno v únosné míře rozvinout žádoucí standard občanských a technických zařízení a rovněž tak bytové

výstavby. Teprve vytvořením hierarchické sítě vzájemně na sebe navazujících středisek a jejich spádových obvodů bude umožněno efektivní rozmístění společenské a hospodářské vybavenosti.

Určitá živelně vyvinutá, ale do jisté míry i záměrně vytvořená střediskovost osídlení (administrativní členění a rozmístění výrobních sil po r. 1945) existuje a dává dobré předpoklady k výhledové rekonstrukci naší sídlištní sítě. Výzkumné úkoly zaměřené na problémy perspektivního rozvoje osídlení, zpracované na brněnském pracovišti VÚVA V. Pallou a kolektivem pracovníků, shrnuly prozatím ve dvou rozsáhlých elaborátech rozbor základních otázek osídlení a návrh zásad jeho výhledové koncepce. Otázkou střediskového města jako takového se zabývá práce J. Štvána a výhledové předpoklady organizace venkovského osídlení řeší A. Viklický.

Budoucí sídlištní síť ČSSR má vytvořit

pokud možno vyrovnané podmínky pro práci, bydlení, kulturní vyžití i zotavení obyvatelstva. Tento požadavek je možno realizovat jen rovnoměrnou a stupňovitě organizovanou sítí střediskových sídlišť, která bude dosažitelná v rámci optimální

- sídliště trvalého významu
- sídliště v současné době zdůvodněná
- sídliště zbývajících

K návrhu kategorizace, který zde není možno podrobněji probírat, je nutno ještě

Obr. 6: ČSSR — Současná síť středisek osídlení II. a III. stupně (VÚVA — Palla)

dojížděky do zaměstnání, i z hlediska návštěvy škol a kulturně společenské obsluhy obyvatel, a která rovnoměrně pokryjí svými spádovými obvody celé státní území. Pro účely výhledového rozmístění investic se navrhuje provést kategorizaci sídlištní sítě do tří stupňů středisek:

- místního významu (I. stupeň)
- obvodního významu (II. stupeň)
- oblastního významu (III. stupeň).

Sídliště bez střediskové funkce pak lze kategorizovat na:

řící, že je dále ověřován experimentálními studiemi i zkušenostmi ze spolupráce na praktických úkolech. Některé otázky ještě nejsou plně dořešeny, např. velikost středisek, jejich počet, organizace nižších stupňů střediskových sídlišť v okolí oblastních center, atd. Zvláště delikátní je otázka kategorizace venkovské sídlištní sítě, zejména nestřediskových sídlišť. Zde se ukazuje stále jasněji, že vládní usnesení č. 1024 a 1025 z r. 1962, na jehož základě bylo vypracováno tzv. „Schéma sídlišť“ (pro další rozvoj bylo doporuče-

no 1 723 sídlišť tj. 14 % všech sídlišť ve státě), bude nutno co nejdříve dále prohloubit a upřesnit.

Práce, které mají v praxi přispět k účelnému a efektivnímu rozmísťování investic v rámci vhodné koncentrace osídlení, zabezpečuje zejména vládní usnesení č. 60 ze 17. II. 1965 „O zvýšení účinnosti při zajišťování oblastní proporcionality národohospodářských plánů“, které mezi jiným uvádí, že „... v období přípravy plánu rozvoje národního hospodářství na léta 1966—1970 je nutno vypracovat koncepci vývoje sídlištní sítě v rámci prací na rozmísťování výrobních sil a na komplexním rozvoji oblastí...“.

V intencích tohoto a jiných ustanovení zpracoval Státní ústav pro raónové plánování již zmíněné územně technické podklady pro posuzování a tvorbu koncepcí investiční výstavby. Tato práce shrnuje údaje o nejzávažnějších faktorech naší sídlištní sítě — o přírodních podmínkách, výrobě, pracovních silách, bytovém fondu, občanských a technických zařízeních, dopravě, rekreaci a cestovním ruchu.

Další činnost na výhledovém řešení sídlištní sítě ČSSR bude legislativně upravena vládním usnesením o postupu zpracování dlouhodobé koncepce vývoje osídlení a o opatřeních usměrňujících jeho vývoj do r. 1970. Pokyny a materiály Státní plánovací komise, dále Státní komise pro techniku, spolu s uváděnými pracemi Státního ústavu pro raónové plánování a laboráty některých vědeckých a výzkumných pracovišť budou výchozími podklady pro sestavení výhledové koncepce sítě našich sídlišť.

* * *

Příklady vyspělých kapitalistických i socialistických zemí potvrzují správnost snah o zmírnění rozdílů v hospodářských a společenských podmínkách jednotlivých oblastí státu. Stejně tak jsou i dokladem potřeby přiměřené koncentrace investičních prostředků při uvědomělé a efektivní organizaci rozvoje sídlištní sítě.

Při všech pracích, které v nejbližších letech ovlivní vývoj struktury osídlení, by bylo vhodné daleko intenzivněji konzultovat jak teoretické, tak i praktické zkušenosti zvláště se zeměmi, jejichž sídlištní síť vykazuje podobné znaky s naší

sítí sídlišť. Z členských zemí RVHP jsou to především Polsko, NDR, Maďarsko s výjimkou Alfeldu, a v SSSR pobaltské státy a západní části Běloruska a Ukrajiny. Z kapitalistických států si zasluhují pozornost Rakousko, NSR a Švýcarsko, a z hlediska metodiky práce i Francie, Belgie a Holandsko. Po vypracování celostátních modelů výhledových sídlištních struktur bude vhodné přistoupit ke společným problémům organizace osídlení mezistátní povahy — zprvu se sousedními socialistickými státy, později patrně i s kapitalistickými zeměmi.

Některé společné akce s Maďarskem a Polskem (vodní díla na Dunaji, hornoslezská a ostravská těžební oblast), zpracované raónovými plány v minulých letech, již přinesly své ovoce. Stále silnější hospodářské vztahy jednotlivých států a narůstající mezinárodní dělba práce si v budoucnu vynutí daleko velkorysejší plánování, které bude ovlivňovat složky našeho osídlení i zvenčí. Tím spíše je nutné, abychom využili jistého předstihu, který máme na teoretické i praktické frontě řešení úkolů, a abychom také dovedli v brzké době dát našemu osídlení účelný směr rozvoje vycházející jak z jeho dosavadního stavu, tak z všestranně zdůvodněných výhledových potřeb jeho přestavby.

Použitá literatura:

- Bogorad, D.: *Ob osnovnykh zadachakh raónovoj planirovki*. Architektura SSSR č. 5, 1964
Bulzacki, W.: *Planowanie zagospodarowania przestrzennego obszarów wiejskich jako podstawa przekształcenia wiejskiej sieci osaniczej*. Warszawa 1964
Burlakov, N. J.: *Rajonnaja planirovka*, Moskva 1962
Dabrowski, R.: *Uwagi w zakresu metodologii planowania regionalnego*. Miasto č. 11, 1964
Davidovič, V. G.: *Planirovka gorodov i raónov*. Moskva 1964
Dračuk, V.: *Rajonnaja planirovka v dějstvii*. Sel'skoje stroitelstvo č. 5, 1964
Fajferek, A.: *Region ekonomiczny — Objecktivnie istniejaca kategoria geograficzno-ekonomiczna*. Gospodarka planowa č. 3, 1964
Gerle, G.: *Hogyan ségíti a regionális tervezés az építáipar területi szervezését*. Építésügyi Szemle č. 12, 1964
Gerle, G.: *A településhálózat fejlesztésének tervezésénél*
Pogány, P.: *Alkalmazható matematika módszerek*. Építésügyi Szemle č. 2, 1965
Gerle, G.: *A műszaki fejlesztés kapcsolata a regionális tervezéssel*. Építésügyi Szemle č. 9, 1964

- Ginsbert, A.: *Wieś i miasto w podziale administracyjnym kraju*. Miasto č. 4, 1962
- Gusti, G.: *Doua decendi de sistemizare complexa si constructi socialista a teritoriului*. Architectura R. P. R. č. 4, 1964
- Hruška, E.: *Bemühungen um eine neue Siedlungsstruktur in der Tschechoslowakei*. Archiv für Komunalwirtschaften č. 3, 1964
- Kachniarz, T.: *Urbanizacja wsi w świetle programu prac IUA*. Biuletyn Instytutu urbanistyki i architektury č. 16/17, 1963
- Kowalski, J.: *Regionalizacja Polski a programowanie śródmieść*. Miasto č. 4, 1964
- Malík, Matoušek, Palla: 1964 *Zpráva ze studijní cesty do Maďarska*. VÚVA, Brno 1964
- Palla a kol.: *Základní otázky osídlení v ČSSR*. VÚVA, Brno 1963
- Palla a kol.: *Návrh zásad koncepce osídlení*. VÚVA, Brno 1964
- Perczel, K.: *A bérüházások koncentrációja és a városalózat fejlesztésének utemézése*. Építészeti Szemle č. 12, 1964
- Perczel, K.: *A regionális tervek felhasználása*. Magyarépitőipar č. 8, 1963
- Prozorovskij, G.—Vostkov, A.: *Někotoryje voprosy planirovki sel'skochozjajstvennyh rajonov*. Architektura SSSR č. 2, 1964
- Silianu, M.: *Probleme actuale urbanismului in R. P. R.* Architectura R. P. R. č. 2, 1962
- Solofenko, N. A.: *Rekonstrukcija rasselenija v SSSR*. Izvěstija Akademii Strojitelstva i architektury SSSR č. 1, 1963
- Usnesení vlády ČSSR o zvýšení účinnosti při zajišťování oblastní proporcionality národohospodářských plánů č. 60, 1965
- Vernescu, D.: *Sistematizarea satelor*. Architectura R. P. R. č. 2, 1962
- Viklický, A.: *Metodický postup pro výběr a řízení přestavby místních středisek a nestřediskových sídlišť venkovského typu*. VÚVA, Brno 1965
- Welpa, B.: *Kierunki rozwoju sieci osadniczej w Polsce oraz niektóre problemy jej planowania*. Miasto č. 12, 1959
- Weinrich, K.: *Zur Planung von Kreisstädten*. Deutsche Architektur č. 1, 1964.

Ověřování přesnosti panelových záznamů

BOHUMIL POSPÍŠIL

Panelová metoda sociologických průzkumů není novinkou, a to ani u nás. Od II. světové války se stala důležitým pramenem potřebných informací převážně v obchodní a spotřebitelské oblasti, právě tak jako pro rádiové a televizní programování. Jak je odhadováno, věnuje se v současné době tomuto informačnímu zdroji na celém světě více než patnáct miliónů dolarů, z toho asi polovina ve Spojených státech. Současně s praktickým využíváním této metody roste úměrně i odborná literatura zabývající se různými jejími aspekty, jako např. operačními problémy (Boyd a Westfall)¹, konstrukcí panelů, způsobem náboru a výběrem vzorků (Ferber)², panelovým programováním (Sudman)³, americkými zkušenostmi (Quackenbush a Shaffer)^{4, 5}, britskými zkušenostmi (Ehrenberg)⁶ a řadou dalších. V poslední době pak se soustřeďuje pozornost na přesnost a spolehlivost získávaných výsledků, což přináší zajímavé a důležité poznatky. Tak Neter a Waksberg⁷ zjistili, že majitelé domů a rodinných domků nadhodnocují vydání za velké opravy nebo přestavby, zatímco malé často opomíjejí, Lansing, Ginsburg a Braaten⁸ odhalili v záznamech o úsporách menší částky než ve skutečnosti, Metz⁹ upozornil na nadnesené údaje o spotřebě mléka a podobně Drayton¹⁰ pokud jde o sýry.

Největším spotřebitelským panelem v USA disponuje Market Research Corporation of America (MRCA). Panelové do-

mácnosti zaznamenávají soustavně svá vydání nebo nákupy vybraných skupin zboží. K tomu mají zvláštní diáře: záznamy o nákupech poživatin odesílají do ústředí každý týden, kdežto zápisy o nákupech jiného spotřebního zboží jednou za měsíc.

Domácnosti pro panel se získávají a zavčítují osobně pracovníky MRCA, ale každý další styk už je jen písemný, event. telefonický. Zvláštní důraz je kladen na to, aby vydání byla zaznamenávána ihned a nebyla odkládána třeba jen na večer. Používané formy diářů jsou výslednicí mnohaletých zkušeností a jsou průběžně přizpůsobovány podle potřeby.

Velká pozornost je věnována přesnosti zápisů a odkrývání činitelů, kteří ji ohrožují. Na předním místě to jsou různé lidské omyly, z nichž mohou vyplynout tyto situace:

- zapisující neví o nákupech či vydáních jiných členů domácnosti,
- zapisující sice o nich ví, ale opomene je uvést v diáři,
- zapisující vydání zaznamená, ale nepřesně, buď omylem nebo vlivem vynechání paměti,
- neúmyslné falzifikace z opomenutí nebo opačně ze záznamu nákupu sice zamýšleného, ale neuskutečněného.

Mají-li být panelové záznamy co nejvěrnějším obrazem skutečnosti, pak je nutné znát a kontrolovat nejen činitele

¹ Boyd H., Westfall R.: *An Evaluation of Continuous Consumer Panels as a Source of Marketing Information*, Chicago, American Marketing Association, 1960.

² Ferber R.: *Observations on a Consumer Panel Operation*, Journal of Marketing, 17/1953, 246–259.

³ Sudman S.: *Maintaining a Consumer Panel*, Proceedings of the 42nd Annual Meeting, American Marketing Assoc. 1959, 326–332.

⁴ Quackenbush C. G., Shaffer J. D.: *Collecting Food Purchase Data by a Consumer Panel*, East Lansing, Michigan State University, 1960.

⁵ Quackenbush C. G., Shaffer J. D.: *Demand Analysis from the M. S. C. Consumer Panel*, Journal of Farm Economics, 36/1954, 415.

⁶ Ehrenberg A. S. C.: *A Study of Some Potential*

Biases in the Operation of a Consumer Panel, Applied Statistics, 9/1960, 20–27.

⁷ Neter J., Waksberg J.: *Measurement of Non-Sampling Errors in a Survey of Home Owners Expenditures for Alterations and Repairs*, Proc. of 121st An. Meet., Amer. Statist. Assoc., 1961, 201–210.

⁸ Lansing J., Ginsburg G., Braaten K.: *An Investigation of Response Error*, Urbana, Bureau of Econ. a Busin. Res. Univ. of Illinois, 1961.

⁹ Metz J.: *Accuracy of Response Obtained in a Milk Consumption Study*, Ithaca, N. Y., Cornell University, 1956.

¹⁰ Drayton L.: *Bias Arising in Wording Consumer Questionnaires*, Journal of Marketing, 19/1954, 140 to 145.

ovlivňující zápisovou přesnost, ale také jejich rozsah a závažnost.

Nejpřesnějším způsobem pro hodnocení panelových záznamů by bylo nenápadné sledování všech příslušníků daných domácností, zaznamenávání jejich výdajů a následné porovnání se záznamy v diářích. Na první pohled však je zřejmé, že potíže a náklady na takovouto detektivní práci znemožňují praktické použití.

Jinou cestou, která opravdu byla použita, např. Metzern ve studii o spotřebě mléka⁹, je porovnání diářových zápisů se záznamy obchodníka. Naneštěstí však tak podrobné záznamy obchodníci nevedou a u drobného spotřebního zboží ani vést nemohou, a tak tento způsob může být použit jen ve výjimečných případech nebo pro dražší druhy zboží, zvláště kupovaného na úvěr nebo na splátku.

V některých případech a pro určité druhy zboží lze použít jako kritéria spolehlivosti diářových záznamů v porovnání se zasílatelskými listy dodavatelů. Tímto způsobem např. pracovníci MRCA zjistili, jak důležitou úlohu zde hraje také druh a vlastnosti zboží.

V letech 1959 a 1960 měli k dispozici potřebné vnější informace pro dvaasedmdesát výrobků, což jim umožnilo nejen určit činitele ovlivňující záznamovou přesnost, ale také kvantifikovat jejich důležitost. Specifická zhodnocení v tomto konkrétním případě mají sice význam jen pro spotřební panelové záznamy, ale použitá technika má obecnou platnost.

Jako proměnné, tj. činitele ovlivňující záznamovou přesnost, byly identifikovány:

- druh výrobku,
- stránka v diáři,
- poloha na stránce,
- z výrazněné postavení na stránce,
- podíl na prodeji z druhů vedených obchodníkem,
- pohodlnost při použití výrobku anebo jeho přípravě,
- komplexnost záznamů.

Vztah těchto sedmi proměnných k záznamové přesnosti pak vyjádřili tzv. multiplikativním modelem (viz Sudman)¹¹.

K námi sledovanému účelu by mohlo posloužit také porovnání diářových zápisů

s korespondujícími údaji získanými nárazovými průzkumy pomocí některé z dotazových metod. Jak dále shledáme, ani tato cesta není dostatečně schůdná, neboť po mnoha šetřeních se ukázalo, že počet nepřesností bývá větší v údajích získaných dotazovými průzkumy než v panelových diářích.

Potíže spojené s použitím externích údajů pro porovnávání s diářovými údaji se pokusili pracovníci MRCA překlenout řadou průzkumů, založených na zachycování a kvantifikování vlivů na přesnost záznamů, které plynou z následujících změn:

- z celkového pracovního zatížení, spojeného s vedením diářů a zaznamenáváním různých speciálních údajů o rodině, jako je např. četba, poslech rádia, sledování televize apod.,
- z motivace, včetně odměn, a konečně
- z výcviku anebo únavy.

Statistickou základnou, měřenou záznamovými testy, byla početnost zápisů na výrobní třídu a diář.

Řekněme, že

X_B = počet záznamů na diář učiněných experimentální skupinou v době před započítáním pokusu,

X_A = počet záznamů na diář učiněných experimentální skupinou během pokusu,

C_B = počet záznamů učiněných kontrolní skupinou v době před započítáním pokusu,

C_A = počet záznamů učiněných kontrolní skupinou v průběhu pokusu a

D = rozdíl způsobený formou diářů, potom

$$D = (X_A - X_B) - (C_A - C_B).$$

Jsou dva základní typy diářů:

1. **druhový**, ve kterém jsou v určitém sledu a podle druhů vyjmenovány jednotlivé sledované položky, jejichž realizace se vyznačí datem, množstvím, značkou, nákupním místem a případně i jinými požadovanými charakteristikami,
2. **žurnálový**, bez vyjmenování jednotlivých položek, kde podle určitých pra-

¹¹ Sudman S.: *On the Accuracy of According of Consumer Panels - I*, Journal of Marketing Research, 2/1964, 14-20.

videl se uskutečněná vydání zaznamenávají v časovém pořadí.

Nespornou výhodou prvního typu je daleko snadnější kódování, a tím možnost rychlého strojového zpracování, nevýhodou naproti tomu je délka a poměrná nepřehlednost, což ztěžuje práci zapisující osoby. Žurnálový typ je sice pro zapisujícího člena panelové domácnosti mnohem pohodlnější, poněvadž stačí osvojit si požadovaná pravidla jednou provždy, ale jeho kódování je mnohem náročnější a příprava pro strojní zpracování nepoměrně delší.

Ověřovací zkoušky

Prvou v řadě zmíněných zkoušek se zjišťoval vliv diářové formy na početnost záznamů. Polovina ke zkoušce vybraných domácností dostala druhové diáře, a ostatní žurnálové. Poněvadž této příležitosti bylo využito také pro sledování i jiných činitelů, byly tyto základní skupiny ještě dále členěny podle druhotně sledovaných proměnných, a — samozřejmě — s každou další dílčí skupinou korespondovala skupina kontrolní. Početnost vzorků byla volena tak, aby výsledky měly statistickou průkaznost; ty pak lze ve zkratce shrnout asi takto:

- záznamy ve zkrácených diářích byly o 10 % četnější než v normálních druhových anebo žurnálových diářích,
- záznamy výrobků uvedených na čelném místě v druhových diářích jsou přesnější než ostatní,
- přídatný týdenní kontrolní list zvýšil záznamovou početnost jen asi o jedno procento,
- záznamy trvanlivějších výrobků, které se nekupují tak často jako potraviny a drobné spotřební zboží, byly o 62 procent vyšší v měsíčních diářích než v týdenních.

K tomu je třeba poznamenat, že zvýšení počtu záznamů na diář je považováno za zlepšení záznamové přesnosti.

Na základě těchto poznatků se rozhodla MRCA používat v zásadě i nadále druhové diáře, ale odděleně měsíční — pro méně často kupované druhy — a týdenní pro potraviny, nápoje a drobné spotřební zboží v nové, zkrácené formě, kterou si ověřila dalším testem trvajícím dva roky. Asi šest set panelových domácností do-

stalo nový diář, kdežto v ostatních domácnostech byl ponechán starý. Novým diářem se zlepšily záznamy asi u poloviny vedených výrobků, u některých až o padesát procent.

Rovněž menší diářové změny jsou kontrolně sledovány a různými testy je zjišťován jejich účinek na záznamovou početnost, a to již po několik let. Základním měřítkem je rozdíl v počtu zápisů na diář před testem a v průběhu testu experimentální skupiny v porovnání s kontrolní. Získané výsledky jsou:

- přidání kontrolních záznamových listů a jejich slovní znění nemá měřitelný vliv na hladinu záznamů,
- změna v poloze výrobku a zvláště typografické zvýraznění zvyšuje početnost záznamů,
- přeřazení určitého výrobku ze stránky na stránku působí dočasný pokles záznamové hladiny,
- zvláštní připomínky, např. vsuvky, korespondenční listek apod. zlepšují načas početnost zápisů, ale nevznývají v dlouhodobou změnu.

Další řešenou otázkou bylo, jak dalece zapůsobí na normální záznamovou hladinu, použije-li se panelu i k jednorázovým dotazníkovým průzkumům. Pochopitelně také testy tohoto druhu se konaly za kontrolovaných podmínek. Zvláštní studie o používání citrusových výrobků vyústila ve zvýšení zápisů o nákupech těchto výrobků v normálních diářích, a to potrvало ještě po několik let. Čtrnáctidenní průzkum amerického stravování, kdy čtyři tisíce panelových domácností zaznamenávalo — vedle normálních diářů — do speciálních formulářů se všemi podrobnostmi, co se v rodině sní a vypije, měl překvapující následek: diářové záznamy poživatinových položek znatelně vzrostly, zatímco se poněkud snížila početnost ostatních záznamů.

Během prvního pololetí r. 1961 podskupina jednoho tisíce pěti set lidí vedla zvláštní „autodiář“ pro záznamy všeho, co souvisí s provozem auta. Aby se zjistilo, jak dalece ovlivní tato vícepráce zápisy v normálních týdenních diářích, byla vybrána kontrolní skupina majitelů aut, ale bez zvláštního měsíčního diáře. Získané výsledky ukázaly, že vedení zvláštního „autodiáře“ nijak podstatně neovlivnilo normální záznamy.

Široce založeného průzkumu ohlasů reklamy, trvajícího po sedm týdnů, bylo navíc využito k zjištění účinků propagace na zápisovou hladinu normálních diářů. Při porovnání s kontrolní skupinou panelových domácností, které nebyly pojaty do této zvláštní akce, nebyly nalezeny žádné podstatné rozdíly.

Účinky odměňování

Za vedení diářů jsou panelové domácnosti MRCA odměňovány ve zboží. Do panelů jsou zařazeny domácnosti všech příjmových kategorií a teoreticky by měly mít odměny největší význam pro rodiny s nejmenšími příjmy, ale ukázalo se, že jsou vítaným přínosem i do rodin se střední anebo i s vyšší příjmovou rovinou. Naproti tomu však je dosti rodin ochotných ke spolupráci bez jakýchkoliv nároků.

Účetní potíže a obavy ze zneklidnění panelových domácností brání důkladně vyzkoušet alternativní způsoby odměňování, a proto mohly být zkoušeny vlivy rozrůzněného odměňování jen na skupinách nově získaných panelových domácností, s nimiž byly hned od počátku uzavřeny zvláštní smlouvy v tomto směru. Tak v jedné zkoušce dvacet z těchto domácností dostávalo jen šest desetin toho, co dostávaly sto dvacet dvě další domácnosti, nebylo to však méně než normální odměny běžných panelových domácností. — Ani po delší době nebyly shledány žádné podstatné rozdíly v záznamových hladinách obou skupin.

Stejný výsledek měla podobná zkouška z roku 1961, kdy bylo získáno pro doplnění panelu tři sta nových domácností, a jejímž druhotným cílem bylo sledování vlivů osob, které je pro panely získaly.

A konečně v roce 1962 byl podniknut následující riskantní pokus. Náhodně vybrané stovce domácností byla běžná odměna snížena o šedesát procent, a naopak jiné stovce o šedesát procent zvýšena. Výsledek byl neočekávaný: nenastala významná změna ani v ochotě vracet vyplněné týdenní diáře, ani v záznamových hladinách, jako důsledek zvýšení anebo snížení výše odměn.

Několika zkouškami byl také ověřován vliv zvláštních nepřímých připomínek na záznamovou hladinu.

V tzv. „soutěžním kvizu“ byla určitá skupina panelových domácností vybidnu-

ta pročíst bedlivě celý diář, vypsát názvy jednotlivých výrobních tříd na zvláštní list a ten odeslat do ústředí. Za správné splnění byla slíbena odměna. Účelem bylo připomenout i ty výrobní třídy, na které se někdy zapomíná.

Požadavkem tzv. „inventárního kvizu“ bylo zase vypsání všech druhů výrobků, které má právě rodina doma. Příkladem bylo vyjmenováno dvacet výrobků, na které — podle získaných zkušeností — se rádo zapomíná; tedy opět nepřímá připomínka.

V „nákupním kvizu“ šlo o vyjmenování příslušníků domácnosti a výrobků, které oni vybírali. I zde byla účelem připomínka vybraných výrobků v diáři.

A konečně, při další z těchto zkoušek byl na začátek diáře připojen seznam zboží vedeného prodejnou, s výzvou zaznamenat každou nákupní pochůzku. Účelem nebyla připomínka určitého druhu zboží, ale snaha dosáhnout toho, aby diář byl otevřen po každém nákupu.

Do každé z těchto zkoušek bylo zapojeno tři sta panelových domácností a korespondující kontrolní skupiny bez těchto zvláštních připomínek.

Vliv „kvizů“, který se zpočátku projevil slabým vzestupem záznamové hladiny, zakrátko pominul. Naproti tomu vložka se seznamem zboží měřitelně ovlivnila vzestup početnosti záznamů, a proto se stala nadále součástí nového diáře.

Těmito zkouškami byly potvrzeny dřívější zkušenosti, které ukázaly, že občasné „výcvik“ nemá znatelně dlouhodobý účinek na diářové záznamy.

Porovnání diářových záznamů se spotřebitelskými dotazovými průzkumy

Z porovnávání diářových záznamů s výsledky korespondujících nárazových spotřebitelských průzkumů nemůže vyplynout spolehlivé měřítko pro záznamovou přesnost diářů panelových domácností. Mnoha studii různých pracovníků bylo zjištěno, že lidé odpovídající na dotazy při spotřebitelských průzkumech mají sklon k nadsazování, k jmenování všeobecně známých značek s vysokou kvalitou, vedle mnoha jiných, často zcela neúmyslných nesprávností vyplývajících z nepřesnosti paměti. To je ve shodě s elementárními psychologickými poznatky: — čím větší má určitá značka reklamu a

čím je známější, tím častěji je vzpomínána: — jmenování určité značky je také ovlivňováno emocionálním uspokojením z její představy ve spojení s nějakou příjemnou událostí a obráceně, bez spojitosti se skutečnou koupí; — přesnost odpovědi je v obráceném vztahu k délce interviewu, apod.

Tyto poznatky jsou sice již dlouho známy, ale není dostatečně hodnocena jejich důležitost, která v běžných průzkumech bývá obvykle přehlížena a v nejlepším případě podceňována.

Zvážit důsledky takovýchto činitelů se pokusili pracovníci MRCA porovnáním diářových záznamů ze svých panelů s výsledky získanými spotřebitelskými průzkumy podniknutými časopisy Chicago Sun Times a Chicago Daily News. Získané poznatky vyzněly asi následovně:

- vedoucí, celostátně inzerované a propagované značky měly svoje podíly v dotazových průzkumech průměrně o padesát procent nadnesené ve srovnání s diářovými záznamy,
- podíly standardních druhů zboží byly vesměs značně menší v dotazových průzkumech než v záznamech panelových domácností,

- čím má výrobek větší trvanlivost, tím častěji byl jmenován v odpovědích dotazových průzkumů,
- nebyl zjištěn prokazatelný vztah mezi frekvencí nákupů jednotlivých druhů zboží a nepřesností odpovědi.

Závěr

Těchto několik příkladů ověřovacích technik je ukázkou toho, jak i v západních hospodářských podmínkách, kde průzkumy jsou v prvé řadě komerční záležitostí, se dbá na to, aby získávané výsledky byly co nejspolehlivější. Dobré obchody vyžadují dobrý, vědecky podložený postup! A tak mnohé z uvedených poznatků mají obecnou platnost a lze s nimi počítat i v našich poměrech.

V každém případě však si zaslouží pozornost jak našich teoretiků, tak zvláště praktiků použité ověřovací techniky, neboť ty přinejmenším naznačují směr, kterým je třeba se ubírat, aby výsledky i našich průzkumů byly spolehlivé. To ovšem ještě neznamená pouhé a nekritické přejímání cizích vzorů, ale podněty k další tvůrčí činnosti i na tomto poli.

Vyčíslení sociologické výzkumné akce na samočinném číslicovém počítači technikou PROSA

(Stručný popis techniky použitelné bez dalšího programování pro většinu jednoduchých a středně složitých výzkumných akcí.)

Samočinný počítač může provést zejména dvě po sobě následující operace, třídění a statistické vyhodnocení, které společně nazýváme vyčíslením. Při operaci „třídění“ známe hodnoty kódovaných znaků pro každého jedince ve sledovaném vzorku a hledáme absolutní četnosti prvního stupně i vyšších stupňů, odpovídající provedenému třídění podle jednoho nebo více znaků. Jestliže jsme tyto četnosti již našli, provedeme na nich operaci „statistické vyhodnocení“, jejímž výsledkem jsou statistické charakteristiky (např. koeficienty korelace apod.).

Popíšeme stručně techniku vyčíslení s použitím samočinného číslicového počítače a programujícího programu, nasazenou poprvé v říjnu 1965. Podrobnější popis s návody k použití a interpretaci výsledků budou publikovány odděleně nebo jsou k dispozici u autorů.

Sociolog předá výpočetnímu středisku zadání ve formě dvou částí. První částí jsou

údaje o každém jedinci (např. kódované dotazníky). Druhou částí je souhrn požadovaných instrukcí s údajem, na kterých znacích se má instrukce provést. Tak např. se požaduje výpočet odpovídající příkazu: „Proveďte třídění druhého stupně mezi znaky U108 a U37 a vytiskněte hodnoty relativních četností. Dále proveďte test nezávislosti znaků U32 a U62 podle kritéria chí-kvadrát a vytiskněte výsledky“.

Uvedené dvě věty odpovídají dvěma operacím uvedeným v seznamu k univerzálnímu programu. Zadavatel запиše podle návodu v seznamu svůj příkaz ve tvaru

TRÍDĚNÍ 108, 37

CHÍ KVADRÁT 32, 62

Podobně запиše všechny další požadované operace; v seznamu jsou uvedeny čtyři druhy třídění různých stupňů, nelineární a lineární (mnohonásobné a parciální) korelace, testy významnosti a jiné.

Obě části zadání přepíše perforátorka (pracovnice výpočetního střediska) na děrné pásky, které se vloží do samočinného číslicového počítače. Spolu s nimi se vloží páska, která obsahuje programující program pro všechny sociologické výzkumné akce vyčíslované popisovanou technikou. Samočinný po-

čítač si nejprve sám sestaví prováděcí program k vyčíslení konkrétní sociologické akce, která mu byla zadána. Podle prováděcího programu pak vyčíslení provede a výsledky vytiskne ve formě protokolu v přirozeném jazyce, jehož vybrané části mohou například tvořit součást zprávy o úkole. Operace uvedené v příkladě se otisknou v této formě:

TRIDENI RELATIVNI U 108, U 37

	U 37			
	1	2	3	.
1	32,2	2,2	0,0	34,4
2	0,0	8,1	0,0	8,1
U 108 3	13,1	7,6	36,8	57,5
.	45,3	17,9	36,8	100,0

CHI KVADRAT U 32 U 62

CHI KVADRAT = 0,3571

NEVYZNAMNE NA MEZI 10 PRO-CENT

V zadání lze nařídit, aby se operace prováděly v rozsáhlejší formě, nebo aby se jejich výsledky sestavily do tabulek.

V některých případech je z ekonomických důvodů výhodnější provést třídění na děroštitkových strojích. Potom tvoří prvou část zadání (místo údajů o každém jedinci) souhrn absolutních četností vypočítaných na děroštitkových strojích. Druhá část zadání (souhrn instrukcí) a výstupní protokol zůstávají stejné.

Popsanou techniku obou operací lze porovnat s technikami jinými. Pokud se týče třídění, jeví se pro většinu sociologických výzkumných akcí děroštitkové stroje jako ekonomičtější (neužije-li se technik ještě jednodušších). Perspektivně lze však předpokládat, že se mez bude pohybovat ve prospěch samočinných počítačů. Tato skutečnost vedla právě k realizaci obou popsanych variant.

Samotné statistické vyhodnocení se pro jednoduché akce obvykle provádí ručně; je to postup operativní (bez čekání na strojový čas), lehce upravitelný pro potřeby určité konkrétní akce, ale někdy poněkud zdlouhavý a vystavený riziku početní chyby. Děroštitkové stroje provádějí úspěšně a ekonomicky některé jednodušší instrukce. Při realizaci instrukcí složitějších, typických pro sociologický výzkum, jsou obtížné.

Samočinných číslicových počítačů se užívá k danému účelu nejčastěji s programem sestaveným (s pomocí standardních podprogramů) pro konkrétní sociologickou akci. Takový program, pokud je jeho sestavení ekonomicky únosné, je obvykle nejrychlejší a je akci nejvíce přízpůsoben. Pro akce podobné nebývá těžké ho upravit. Pokud jsou k dispozici potřebné podprogramy, jež provádějí všechny požadované operace s tímtež vstupem a požadovaným výstupem, může jejich užití ušetřit práci programátora.

Ve srovnání s ostatními technikami má popisovaná technika některé výhody a některé nevýhody a rizika.

K výhodám patří jednoduché a rychlé zadávání, které nepotřebuje ani znalosti o počítačích, ani znalosti výpočetních (statistic-

kého) algoritmu požadované operace. Práce programátora, jak je zřejmé, při řešení konkrétní úlohy zcela odpadá. Protokol uvádí výsledky každé operace v dosti rozsáhlém tvaru, který byl zvolen jako nejvhodnější pro sociologický výzkum. Odpadá zde riziko obvyklé při ručním výpočtu, že se z časových důvodů některé operace neprovedou vůbec (např. některé parciální korelace) nebo jen částečně (např. bez konfidenčních intervalů), a tím se ohroží validita výzkumu. Protože počítač sám provádí důslednou kontrolu svého výpočtu, je možnost numerické chyby prakticky vyloučena.

Uvedené rysy mají sociologovi umožnit, aby se soustředil na důležité problémy měřicí (zajištění validní informace o jednotlivých jedincích, volba vhodných statistických technik a jejich interpretace) a ušetřit mu starost s numerickým prováděním vyhodnocení. Není třeba zdůrazňovat, že užití popsané techniky nároky na sociologa nesnižuje, nýbrž přesouvá a zároveň zvyšuje.

S tím souvisejí některá rizika spjatá s popisovanou technikou. Validitu a ekonomičnost vyhodnocované akce je třeba zajišťovat už od sestavování projektu akce důsledným respektováním pravidel platných pro kvantitativní metodu. Zpracování nevalidních údajů na počítači by opět vedlo k nevalidním výsledkům, které by laika mohly klamat svou zdánlivou „vědeckostí“. Zadávání je poměrně pohodlné: to by mohlo v některých případech vést k plynutí strojovým časem, jehož je u nás nedostatek. Hlavní obranou proti uvedeným rizikům je celkové zvyšování úrovně čs. sociologického výzkumu, spojené s konfrontací výsledků různých pracovních týmů.

Uvedený program byl v redukováném rozsahu navržen a realizován nejprve na počítači LGP pracovním týmem (Borovanský, Hátle, Kofroň, Novák, Pergler, Perglerová, Vlach) pod názvem PROSA 1: třídění na tomto počítači by nebylo ekonomické a proto se neprovádí. Finanční podporu poskytl Osvětový ústav v Praze.

Varianta PROSA 2 je určena pro počítač MINSK 22 (kterých je t.č. v ČSSR nejvíce) a provádí kromě různých variant třídění většinu operací v praxi potřebných. Základní program se nyní ověřuje a zároveň se programují další operace. Finanční podporu poskytla Lékařská fakulta KU v Praze.

Program bude k dispozici i v popisu v jazyce ALGOL a lze jej upravit pro kterýkoli jiný samočinný číslicový počítač; tato úprava vyžaduje práci programátora (nebo užití překladače), je však rychlejší než sestavování programu nového, nevyžaduje práci statistiků a vzniklý program je opět univerzálně použitelný pro různé výzkumy.

Kromě obvyklých statistických operací provádí program PROSA měření souvislosti mezi různými znaky pomocí informační entropie, které vysvětlujeme jinde.

Tak např. na příkaz

SOUVISLOST 12, 18 21

provede počítač měření intenzity souvislosti.

mezi znakem U 12 a znaky U 18 a U 21 a vy-
tiskne potřebné výsledky, které lze interpre-
tovat podle připraveného návodu (vyjde v roce
1967); přitom se připouští různé kombinace
různého počtu znaků.

Výsledků výpočtu lze užít k hledání tzv.
relevantních faktorů. Příkladem je řešení
úlohy „najděte znaky, se kterými znak U 8
nejméně souvisí“. Řešení je prozatím vy-
pracováno pro ruční výpočet a v roce 1967
bude upraveno pro samočinný počítač.

*Přemysl Pergler
Zuzana Perglerová*

Memo-film: pomocná registrační metoda pro sociálně psychologická pozorování

V poslední době se zásluhou filmových do-
kumentaristů a etnografů rozšířilo sledování
sociálně psychologických dějů pomocí filmu,
tzv. skrytou filmovou kamerou. Ve vědec-
kém sociologickém výzkumu je tato metoda
nazývána „memo-film“; byla na evropském
kontinentě poprvé aplikována v letech 1924
až 1926. Podrobné rozpracování metody skry-
té kamery k účelům sociologickým podal ve
Velké Británii v roce 1927 L. C. H. Tippet, a
to k účelům průmyslové sociologie při ana-
lyze vztahů dělníků v tovární hale při za-
vádění hromadné závislé výroby. Použil re-
portážní kamery, zasilil osvětlení pracovních
lamp v tovární hale a z pevného stanoviště
natáčel v odstupňovaných intervalech pra-
covní snímky dělníků, jejich pohybů, vzá-
jemných styků, rozhovorů a pracovních ná-
vazností. Natočené snímky byly vyhodnoco-
vány lékaři, fyziologem, podle stahů obli-
čejových svalů, podle mimiky dělníků. Ze
stejného záběrového úhlu byly zhotoveny
sady statických fotografií obličejů dělníků,
ze kterých lékař zhotovil matrice, a tyto
matrice byly přikládány jako kontrolní ma-
sky k vyhodnocovaným snímkům; byly zjiš-
továny odchylky a intenzita mimických reakcí.
Tippetův záznam měl i chronometrův z poli
snímku — ciferník hodin se zvýrazněnou
minutovou ručičkou.

Na tyto výzkumy navázal v poválečných
letech antverpský ústav audiovizuálních vý-
zkumů. Výzkum vedl André Salles-Lavergne
a pro studium si vybral lidskou skupinu di-
váků kina. Zkoumal motorické reakce di-
váků během promítání krátkých úseků filmů
s reklamní tematikou. Podobné výzkumy
reklamních gagů byly již známy z třicátých
let ze Spojených států amerických — ale
vyhodnocování těchto reakcí diváků bylo re-
gistrováno člověkem, pozorovatelem v sálu
kina. Při antverpských výzkumech bylo po-
užito k registraci metody memo-filmu, a to
na bázi infračerveného záření. Ve filmové
kameře byl založen speciální kinematogra-
fický film s citlivostí pro záření v pásmu
nad 750 Å, a interiér kina byl zasněžen
světlomety s tmavočervenými filtry, které
propouštěly světelné záření pouze v pásmu
nad 750 Å. Tímto způsobem bylo umožněno
filmování diváků v sálu kina zdánlivě potmě,
protože reflektory vyzařovaly tlumené, tma-
vočervené světlo, velmi podobné kontrolním

žárovkám pro osvětlení nouzových východů
ze sálu. Reakce diváků byly snímány kon-
tinuálně, stejnou rychlostí jakou byl před-
váděn divákům film. Z tohoto pokusu byl
tedy získán přesný, adekvátní filmový zá-
znam chování lidí při promítání filmu. Ten-
to zkušební film byl poté promítán psycho-
logům a sociologům na dvou plátech sou-
časně, takže zúčastnění odborníci mohli sle-
dovat jak děj filmu, tak reakce diváků na
promítaný film. V sérii pokusů provedených
v letech 1950—1952 v Antverpách byla vy-
zkoušena řada kombinací spočívajících v
úmyslné asynchronnosti záznamů. Zjistilo se
totiž, že reakce diváků se za promítaným
filmem opožďují, a že toto zpoždění je zá-
vislé na intenzitě základních nových infor-
mací, které divákům film přináší. Byly ko-
nány pokusy s různými lidskými skupinami,
s různými dobami odeznění reakcí na filmy.
V závěru pokusů byl vypracován návrh vzo-
rového testového filmu, který sloužil k na-
vození takové atmosféry v hledišti, aby se
diváci chovali nenuceně, aby jejich reakce
na promítaný film byly dostatečně zřetelné.
Byl rovněž vypracován fyziologický slovník
motorických reakcí diváků ve spolupráci
s lékaři, kteří výběrově vyšetřovali účast-
níky těchto zkušebních promítání.

V roce 1952—1954 byly provedeny v Paříži
rozsáhlejší pokusy s použitím metody memo-
filmu, a to u příležitosti festivalu a sym-
posia o dětských filmech. Tyto pokusy pro-
vádělo experimentální oddělení filmologické-
ho institutu pařížské university ve spolupráci
s laboratoří aplikované fyziky muzea pří-
rodních věd v Paříži. Byly zkoumány zejmé-
na psychosociologické symptomy skupinového
pozorování filmu dětmi různého stáří a vzdě-
lání. I zde byla aplikována metoda distan-
čního snímání memo-filmem na bázi infra-
červeného záření. Kromě filmového záznamu
byl získáván pro kontrolu též záznam šu-
mového spektra pomocí hlukoměrů (decibel-
mètres) a prováděno osobní pozorování
s časovým záznamem reakcí rozděleným na
reakce zvukové, motorické a slovní. Filmový
záznam měl povahu časosběrného filmu,
expozice jednotlivých snímků probíhala
v dvouteřinových intervalech, osvětlení sálu
bylo konstantní.

V roce 1962 prováděl Výzkumný ústav
aplikace audiovizuálních metod v La Garen-
ne-Colombes ve Francii snad nejrozsáhlejší
pokus s memo-filmem. Tento pokus byl pro-
váděn ve dvanácti městech po dobu dvou
let, přičemž byly sledovány reakce diváků
na 112 filmů a 24 televizních pořadů. Vy-
braný panel obsahoval 1081 osob. Před
zahájením výzkumu byla podniknuta roz-
sáhlá stratifikační sonda v oblasti střední
Francie, kterou výzkum zasahoval. Vlastní
měření reakcí diváků bylo prováděno dvěma
způsoby:

1. V sále kina byla umístěna pod plátnem
filmová kamera, vedle ní silný světelný zdroj.
V kameře byl založen infračervený film,
zdroj světla (stroboskopický světlomet s žá-
rovkou, pracující s cyklem jodových par)
byl opatřen vhodným filtrem propustným

pouze pro infračervené záření. Chod kamery a zážehy stroboskopického světla byly synchronizovány s promítáním filmu pomocí světelných značek na okraji filmového obrazu (roh obrazu, který obsahoval synchronizační značky, byl do hlediště divákům zastíněn). Současně s filmem byl snímán zvukový záznam reakcí diváků na vícestopý magnetofon. Mikrofony byly rozmístěny nad diváky a směřovány tak, aby zachycovaly zvuk jen z určité části hlediště. Synchronizace zvukového a obrazového záznamu s promítáním filmu byla automatická. Reléová sada umožňující tuto synchronizaci byla umístěna v hledišti a obsluhována (spouštěna a vypínána) operátorem výzkumu, sociologem.

2. V sále kina byly umístěny tři televizní kamery. Jedna z kamer mířila přes diváky na plátno, dvě zbylé kamery byly umístěny vedle promítacího plátna a mířily diagonálně do sálu na diváky. Televizní kamery byly osazeny vidikonovými snímáči elektronkami, k osvětlení hlediště kina bylo dostačující odražené světlo z plátna od promítaného filmu.

Televizní kamery byly napojeny na uzavřený televizní okruh. Ten obsahoval režijní mixérský stůl, monitory a kineskop. Na vstup kineskopu mohl být přiváděn libovolný obraz z kterékoliv kamery, nebo obraz ze všech tří kamer současně (na rozdělené části plochy). Záznam byl prováděn na 16mm kinematografický film o nízké citlivosti.

V obou alternativách pokusů byl program předváděn předem stanoven. Obsahoval nejprve úvodní adaptační test, vlastní měřenou filmovou sekvenci, a na závěr kontrolní odezňovací test.

Při vyhodnocování záznamu byly posuzovány sborem lékařů kvality motorických a mimických reakcí diváků na předváděný film; bylo přesně měřeno zpoždění reakcí a jejich průběh. Velká pozornost byla věnována překrývání a odezňování reakcí v rámci skupiny diváků vzhledem k reaktivnosti diváckého davu v prostoru hlediště. Pokusné byly v souvislosti s tímto měřením zkoušeny i některé psychoterapeutické zásahy do chování skupiny diváků zařazováním alternativních částí filmového programu podle stavu a jednání skupiny diváků. Za jeden z nejzajímavějších poznatků považují sociální psychologové a sociologové pařížské university zjištění, že lze ovlivňovat a měřit způsobivost nečleněné lidské skupiny (davu) k vnímavým informacím, a v souvislosti s ním ovlivňovat jednání jedinců ve skupině pod vlivem skupinových reakcí i ve značném odstupu od vlastní doby, po kterou podnět, způsobující reakci diváka působil.

V Československu byla metoda memo-filmu aplikována při výzkumu účinku televizních programů, a to v prosinci roku 1964. Vybrané skupině diváků byly promítány televizní filmy, a reakce diváků snímány pomocí dvou fotografických přístrojů, ve kterých byl založen materiál Agfa-Infra-Rapid. Osvětlení pokusného sálu kina bylo prováděno dvěma stabilními reflektory a dvěmableskovými světly. Expoziční časy určovali

operátoři, programování sérií snímků bylo vázáno na určité předem očekávané reakce diváků podle předchozích zkušebních promítání. Pro vyhodnocování záznamů byly zhotoveny série snímků diváckého pole a série snímků (kopii) těch částí filmů, ke kterým se vztahovala divácká reakce.

V SSSR byla metoda memo-filmu aplikována ve výzkumném ústavu filmové a televizní techniky v Moskvě v souvislosti s měřením účinku různých filmových formátů na diváka v hledišti kina. Zde byla použita 16mm filmová kamera zn. Konvas ETC s dálkovým ovládním. Ovládání kamery, její rakurs i ohniskovou vzdálenost objektivu ovládal operátor z oddělené kabiny. Byla měřena reakce skupiny diváků o 35 osobách. Byly speciálně sledovány motorické reflexy diváků na filmový snímek, jenž byl záměrně sestaven ze snímků, které mají na diváka silný účinek. Tyto výzkumy byly konány v roce 1962 a 1963.

Resumé

Metoda memo-filmu jest pomocnou registrační metodou pro získávání objektivních vstupních dat při pozorování skupiny diváků ve ztížených podmínkách (ve tmě), aniž aplikace této metody ovlivňuje reakce lidí na zapojené aparatury. Ve spojení s jinými metodami audiovizuální registrace může význačně přispět k objektivnímu měření účinku filmu, televizního pořadu, koncertu, divadla apod. na skupinu diváků. Měřicí aparatura se skládá z filmové nebo televizní kamery, světelného zdroje, kinematografického filmu a synchronizační reléové sady. Při aplikaci memo-filmu lze využívat speciálních kinematografických filmů s citlivostí suspenze v pásmu 750 Å a shodných filtrů pro osvětlovací tělesa. Vyhodnocení snímku poskytuje údaje o intenzitě a četnosti motorických a mimických reakcí sledovaných osob.

Literatura:

- A. J. Sallesse-Lavergne: *Le Memo-film et la technique des sondages par observations instantanées*, Antverpy, 1963, str. 3-7.
Max Pulver: *Observation objective du comportement des spectateurs en salle obscure*, Paříž 1964, str. 3, 45-47.
V. Bloch: *Les Spectateurs d'un film et leur comportement*, Paříž 1964, str. 12-14.
A. J. Sallesse-Lavergne: *Nouvelle Méthode d'Investigation en Salle Obscure*, Paříž 1965, str. 56 58, 67.

Miroslav Malík

Fotografický přístroj pro fotografování ve tmě

Sociolog pracující v terénním průzkumu se při pořizování řadových nebo sondážních fotografických snímků setkává s velmi častou závadou v podobě nevhodných světelných podmínek. Nedostatečné osvětlení snižuje kvalitu a informační nosnost získaných fotografií a filmů. Pro speciální účely fotografování ve tmě byl vyvinut a je sériově vyráběn ve Spojených státech fotoaparát Pentax GF. Zařízení se skládá z jednookého

zrcadlového fotoaparátu pro perforovaný kinofilm 35 mm a ze dvou miniaturních světelných zdrojů vestavěných do těla fotokamery. Fotografický přístroj má zrcadlový objektiv o světelnosti 1,4 a ohniskové vzdálenosti 300 mm. Ačkoliv jde ve skutečnosti o dlouhoohniskový objektiv k fotografování detailů tváří, lidských postav a malých předmětů z velké vzdálenosti, bylo speciální úpravou dosaženo malých rozměrů objektivu, takže se fotografický přístroj neliší od jiných fotoaparátů pro snímání při denním světle. Dvě lampy vmontované do fotoaparátu jsou zdrojem bleskového a trvalého infračerveného záření, jsou napájeny bateriovým zdrojem elektrického proudu 6 V/15 A. S fotoaparátem lze fotografovat v naprosté tmě na vzdálenost 45 m při použití speciálního infračerveného filmu. Pozorování přístrojem ve tmě pomocí hledáčku je umožněno na vzdálenost 90 m.

Fotoaparáty Pentax GF používají pro svou studijní praxi od r. 1964 studenti sociologické fakulty bostonské a pensylvánské university.

Literatura:

New Technical Level for Sociopsychological Research, Boston University Press, December 1965, str. 18–19.

Miroslav Malík

Centralograf

Pro objektivní měření chování skupiny lidí je ve skandinávských zemích užíván registrační přístroj nazývaný centralograf. Vyrábí jej firma Ericsson ve Stockholmu jako dvacetikanálový intenzivní zapisovač. Na vstup přístroje jsou zapojeny elektrické kontakty spojené drátovým vedením se snímači u zkoumaných míst nebo osob. Jako snímače lze používat nášlapného kontaktu (pro měření změny místa pracovníka, průchodu určitým prostorem), fotoelektrického snímače (fotorelé) nebo kapacitního snímače (kapacitního relé). Záznam v přístroji může být prováděn dvěma metodami. U přístroje s typovým označením Centralograf-G je záznam prováděn psacím zařízením barvou na rastrovaný pruh papíru. Ovládání psacího zařízení je elektromagnetické, zpoždění signálu činí max. 0,1 sec. Záznam má pouze binární charakter. U přístroje Centralograf-PhG je záznam prováděn pomocí sady žárovek, jejichž světlo dopadá po průchodu mikrooptikou na pruh fotografického papíru. Ovládání záznamového zařízení je elektrické, kapacitní. Záznam má intenzitní charakter v rozsahu třinácti rozlišitelných intenzit, odpovídajících stupňům napětí přiváděného na vlákno žárovky. Časový puls je prováděn na odděleném kanálu přístroje.

Přístroje Centralograf jsou používány zejména v průmyslové sociologii, při pracovních psychologických výzkumech, v sociologii města a dopravy. Jednotlivé dílčí záznamy (kanály) přístroje je možno přepojovat pomocí přepojovacího můstku nebo automatických zařízení.

Rychlost posuvu registračního pásu lze programovat elektromechanickým zařízením

tak, že můžeme předem nastavit rychlejší posuv pásu v okamžiku, v němž očekáváme příchod velkého počtu impulsů ze zapojených čidel a zpomalit chod pásu v obdobích, která jsou chudá na příchod impulsů.

U přístroje Centralograf-G získáváme záznam pouze pozitivní; přístroj Centralograf-PhG může na výstupu dávat jak negativní, tak pozitivní záznam. Laboratorní zpracovávání záznamu z přístroje Centralograf-PhG je prováděno rychlovyvolávacím automatem, který pracuje na principu kontaktního kopírovacího přístroje. Citlivý registrační papír přístroje obsahuje stříbrnou halovou sůl, pozitivní papír obsahuje vrstvu koloidního stříbra. Po osvětlení žárovkou prochází papír prostorem, kde se na něj z válečku nanáší vyvolávací pasta a tato přeměňuje haloid na ploškách s osvětlenou stopou v kovové stříbro. Další váleček vyvolávací pastu stírá a nanáší pastový ustalovač, který převede neexponovaný haloid na rozpustný komplex, který se difuzí přenesne na pozitivní vrstvu papíru, jež je k negativu přitížena.

Výhodou centralografu je jeho poměrně nízká váha (přístroj PhG váží 5,5 kg, vyvolávací zařízení 1,5 kg) a samostatné napájení z baterií. Snímače, pokud pracují samostatně, jsou opatřeny vlastními zdroji (většinou polovodičovými bateriemi o napětí 1,5–2–5 V).

Literatura:

Katalog fy Ericsson A. G., Stockholm, 15 2, 1965.
Ročenka fy Ericsson A. G., Stockholm 1964.

Miroslav Malík

Fotografické registrátory ROBOT

Při získávání výchozích dat v sociologickém výzkumu velmi často potřebujeme přístroj, který by nám získával v určitých intervalech snímky pracovního pole, aniž by byla nutná přítomnost operátora nebo sociologa u přístroje. Normální fotoaparát nebo filmová kamera vyžaduje poměrně komplikovanou obsluhu, odměřování osvětlu fotografického nebo filmového materiálu, kontrolu všech ovládaných funkcí. Např. při snímání frekvence chodů na ulici je zapotřebí začlenit přístroj podle toho, zda je slunečno nebo zamračeno, a v mnoha případech se při praktických sociologických sondách setkáváme s tím, že pro fotografickou registraci není dostatek světla. Jindy musíme objektiv přístroje zaostřovat na různé vzdálenosti podle změn pracovního pole, a u některých typů fotografických nebo filmových kamer přibývá ještě obsluha přetáčení snímků pomocí péra nebo spouštění elektromotoru pohonného mechanismu.

Většina těchto prací odpadá u fotoregistrátorů — tj. u přístrojů pro fotografický registrační záznam, jenž je pořizován podle předem sestaveného programu nebo je určen elektrickými přístroji nebo magnetickými čidly podle závislostí, jež se v pozorovaném poli mění.

Registrační fotografické přístroje Robot jsou známy již déle než třicet pět let. Prv

fotografický přístroj s automatickým přetáčením filmu Robot se objevil na počátku třicátých let. Od těch dob vypracovala düsseldorfská firma Robot & Berning celý systém fotografické registrace, nazývaný souborně „angewandte“ Fotografie. Základem systému je snímání zorného pole na fotograficky citlivý materiál pomocí skleněného (v nejnovější době i křemenného) objektivu. Všechny funkce fotoaparátu jsou ovládány buď dálkově nebo automaticky přímo na přístroji. Kromě posunu filmu je možné automaticky ovládat délku otevření závěrky, zaostřování objektivu, uzavírání nebo otevírání clony. Tyto funkce řídí buď operátor, člověk — a to pomocí dálkového drátového ovládání, nebo jsou řízeny pomocí rádia (v kmitočtovém pásmu ovládaní řízených modelů), nebo je možno na vstup komunikačního systému připojit elektrické nebo magnetické snímače, které dávají impulsy ke změně clony, zaostření objektivu, rychlosti posunu filmu, délky expozice. Jako snímače mohou být použita fotoelektrická relé, která reagují např. na průchod člověka pozorovaným polem, nebo kapacitní relé, která reagují na množství osob v určité vzdálenosti od snímače, fotoelektrické hradlové články, které odměřují množství světla v určitých částech snímánného pole, magnetické detektory, registrující např. průjezd aut určité tonáže, mikrovlnné detektory, registrující pohyb objektu v pozorovaném poli.

Impulsy z čidel a detektorů jsou přiváděny do rozřaďovací reléové sady (Steuergerät), na které je nastaven pomocí voličů (potenciometrů) žádaný program registrace. Rozřaďovací sada pak činností logických obvodů dává jednoduchými impulsy povely, jež jsou vedeny buď drátovou linkou nebo mikrovlnnými spoji k přístroji. Přímou na tělo fotografického přístroje jsou nasazeny ovladače (elektromotorky, relé, spojovací obvody), které automaticky řídí clonu, zaostření, posun filmu, rychlost posuvu, délku expozice, vyřazování částí snímkových polí, ohniskovou vzdálenost objektivu (při použití transfokátorů).

Přístroj pořizuje záznam na kinematografický film o šíři 35 mm s normalizovanou perforací. Kazety přístroje pojmu 2 m filmu, použitím nastavných kazet je možno založit též 10 nebo 60 m filmu, při použití filmu s mylarovou podložkou až 120 m filmu. Kazety pro 60 a 120 m filmu mají pomocný pérovník, který pohání jádro cívky kazety nezávisle na pohonu motoru přístroje při přetáčení filmu. Odbřzdění cívky je prováděno třecími spojkami. Pohonný motor přístroje je opatřen magnetickými západkami, jejichž pomocí lze řídit formát získávaných snímků. Získané fotografické snímky mohou mít formát 4×24 mm, 8×24 mm, 12×24 mm, 18×24 mm, 22×24 mm nebo 24×24 mm. Při posunu filmu o 18 mm pole snímku se stává tento fotoaparát filmovou kamerou, za předpokladu, že ovládací programový systém určí vteřinovou frekvenci 16 nebo 24 snímků. Takový záznam pak lze promítat běžným filmovým projektořem jako film. Při programo-

vání sociologické studie můžeme tedy snímat zvláště důležité okamžiky jako kinematografický film, a méně důležité části studie zachytíme v určitém časovém odstupu na statických fotografiích nebo na stroboskopických fotografiích. Jestliže kombinujeme formát snímku s možnými rychlostmi snímání, můžeme tímto způsobem docílit až 187 kombinací záznamu. Takovým způsobem je možné na pouhých 30—40 metrech kinematografického filmu zaznamenat šesti- až osminásobně více než na 300 metrech kinematografického filmu snímánného obyčejnou filmovou kamerou. Mezi perforací filmu jsou zaznamenávány změny frekvence a změny formátů filmu, a kromě toho je možno připojit k přístroji záznam těchto funkcí na děrné pásce. Při projekci záznamu je totiž možno používat stejného přístroje a přístroj opakuje záznam přesně podle pokynů ze snímáče děrné pásy. Posun filmu je říditelný v rozmezí 0,3—60 cm/sec.

Pro snímky při nedostatečném osvětlení je možno k přístroji připojit zařízení (Robot-Strobophot), které má vteřinovou zábleskovou kapacitu 120 blesků/vteř. při posuvu 4 mm, nebo 23 blesků/vteř. při posuvu 24 mm. Délka záblesku se pohybuje mezi 1/5000 až 1/20 000 vteřiny. Přístroje lze použít také jako generátoru snímků za předpokladu, že potřebujeme pořídit časový rozklad určitého klíčového okamžiku sociologické studie. Při použití určitých typů fotografického materiálu (např. Hispan, Kodachrome XP) je možné před přístroj předřadit výměník filtrů, ovládaný v závislosti na použité barevné teplotě zdroje bleskového světla. Jestliže totiž např. potřebujeme snímat reakce diváků v kině, v divadle, nebo v prostředí s nedostatečnými světelnými podmínkami a nechceme rušit přirozené prostředí studie použitím ostrého umělého světla, lze použít upravených infrafiltrů — aniž vyměňujeme v kazetě přístroje filmový materiál. Filtrový výměník je kruhový, s plynulou změnou spektra.

Program sociologické studie, který chceme nasnímat na film pomocí fotoregistrátorů Robot, můžeme buď zaznamenat na děrnou pásku nebo fixovat pomocí přepojovacích můstků a potenciometrů na rozřaďovací sadě. Celkem je možno programovat pět ovládacích a dvě časové funkce, a kombinace mezi nimi. Programování uvnitř každé funkce je určeno časovými souřadnicemi. Změny programu fixně nastaveného je možno provádět zdvojením ovládacích funkcí (tj. fixního programu a impulsu z čidel), přičemž musíme na přepojovacím můstku nastavit prioritu programu (zda dáváme přednost fixnímu nebo variabilnímu programu).

Fotografické registrátory Robot jsou vyráběny ve čtyřech typech. Nejjednodušším je *Robot-Recorder*, který se téměř neliší od běžného fotografického přístroje, má však všechny funkce vyvedeny z těla přístroje tak, aby byly dálkově ovladatelné. Je vybaven krátkoohniskovým objektivem Xenon o světelnosti 1,9 a ohniskové vzdálenosti 40 mm. Závěrka přístroje je rotační, kovová,

pracuje v rozsahu $\frac{1}{2}$ —1/500 vteřiny. Zaostřování je centrální. Váha 450 g.

Robot Recorder M je vybaven elektrickým motorem pro programový posuv filmu. Váha 750 g.

Robot-Kuli je fotografický registrátor s motorem, dálkovým ovládáním spouště přístroje, posuvu filmu, zaostřování a clonění. Váha 4,5 kg.

Robot F je kompletním registračním zařízením s dálkově ovládaným přístrojem, velkokapacitní kazetou, reléovou řídicí sadou, čidly a osvětlovacím agregátem. Váha 19,5 kg.

Robot Star II je zjednodušená verze registrátoru, prodávána jako běžný fotoaparát. Tento druh přístroje není zahrnut jako registrátor do skupiny přístrojů Robot, ale je vyráběn stejnou továrnou pod stejnou značkou.

Literatura:

K. Knapp: *Vollelektrische fotografische Registrieranlage*, Köln 1964, str. 12–15.

J. Schaffner: *Registrieranlage F mit kontinuierlichem Filmdurchlauf*, Mannheim 1965, str. 3–21. Katalog *Robot Photo und Electronic* Nr. 500, Nr. 700, Nr. 400 z května 1965.

Miroslav Malík

Úprava fotografických přístrojů Leica pro přímé fotooptické kódování

Západoněmecká firma Leitz ve Wetzlaru začala na četné objednávky německých a francouzských ústavů pro veřejné mínění provádět úpravy běžných fotoaparátů Leica pro přímý fotooptický kód. Tato zajímavá novinka je důsledkem automatizace zpracovávání širokých anket ve veřejnosti pomocí elektronických počítačů, jejichž vstupy jsou vybaveny fotooptickými snímači Remington Rand Selector.

Úprava spočívá v tom, že část obrazového pole snímku je směrem k objektivu přístroje zakryta a opatřena zrcadlem zachycujícím světelné paprsky procházející perforovanou částí horního víka přístroje. Fotografující pracovník si povytažením různých clon může přímo nastavit příslušný kód odpovídající tématu snímku, a tento kód se exponuje současně s expozicí obrazové části snímku. Tyto clony mají podobu tenkých plechových lamel, které zakrývají část snímkového pole. Vytážením nebo zasunutím lamely se odkrývá nebo zakrývá část snímku — citlivého fotografického materiálu, který je buď exponován nebo naopak záměrně neexponován, čímž docílíme ideální polohy černo-bílých čtvercových a obdélníkových polí, které potřebujeme pro funkci fotodiod v selektoru. Pět lamel nám dává 5⁶ kódových možností, což uspokojí náročnému zpracovateli i pro nejjednodušší, několikastupňové třídění. Jestliže je zapotřebí kódovat shodně další (následující) snímky, nastavená kódová matice zůstává v původní poloze, v jaké ji fotograf nastavil. Jestliže se má kód po expozici snímku měnit, zruší se nastavená poloha kódové matice pootočením tlačítka spouště.

Tento způsob přímého značkování fotografovaných snímků při obrazových sondážích má velké výhody zejména v tom, že materiál tisíců fotografií přichází k chemickému zpracování již předem rozříděný; veškeré laboratorní práce mohou být prováděny na hrubém, nesestřiženém materiálu, přičemž fotooptický snímač elektronického počítače ve zlomku vteřiny rozliší, zda má informaci přijmout, zda fotooptický kód souhlasí s hledaným materiálem, nebo zda se jedná o snímek bezvýznamný nebo chybně snímáný. Záznam kódové matice lze provádět i při snímcích s bleskovým světlem nebo při nepříznivých světelných podmínkách. V tomto případě je zapojována při stisknutí spouště miniaturní žárovka, která exponuje kódové pole matice.

Miroslav Malík

Seminář UNESCO o aplikaci matematiky ve společenských vědách

V červenci 1966 se konal na Prachovských skalách u Jičína 4. evropský seminář UNESCO o aplikaci matematiky ve společenských vědách, jehož ředitelem byl profesor P. Lazarsfeld z Kolumbijské university. Z československé strany byla pověřena organizací Čs. sociologická společnost při ČSAV a vedli ji doc. dr. Václav Lamser Csc. ze Sociologického ústavu ČSAV.

Kromě prof. Lazarsfelda přednášel prof. W. Baumol z Princetonské university, prof. Kreweras z Pařížské university, prof. Rainio z university v Helsinkách, dr. Capecchi z Milána a doc. dr. V. Lamser. Matematické konzultace vedl N. Henry z Kolumbijské university. Témata přednášek zasahovala sociologii, sociální psychologii, ekonomii, statistiku a teorii informací.

Semináře se zúčastnilo jedenáct mladých vědeckých pracovníků z různých evropských zemí a šest účastníků československých. Seminář trval čtyři týdny a měl charakter intenzivního školení v uvedeném oboru. Jednotliví účastníci byli zčásti sociologové, zčásti ekonomové. V jejich odborné přípravě byla zastoupena i demografie.

Tento seminář byl pokračováním tří předcházejících, které se konaly postupně ve Francii, Rakousku a Norsku. Pro Československo to byla významná událost. Její přínos pro další rozvoj sociologie a jiných společenských věd je nesporný, i když musí být provázen ještě dalším vědeckým úsilím těch, kteří se z československé strany semináře zúčastnili.

Zaměřením lze Lazarsfeldovy přednášky zařadit na pomezí sociologie, logiky a matematické statistiky; uvědomíme-li si jeho úsilí o řešení otázek obecnější povahy, a skutečnost, že logika je nutným mostem pro aplikaci matematického modelu kdekoliv, nebude nás toto zaměření překvapovat. Pozornost věnoval třem tématům:

1. matematickým modelům v sociologii obecně,
2. kvalitativní algebře jako příkladu užití matematiky při zpracování empirických dat,

3. analýze kauzality.

Navazuje zde na myšlenky, které většinou již publikoval ve svých dřívějších pracích, resp. které uvedl při svých přednáškách na předchozích seminářích UNESCO.

Pokud jde o matematické modely, vidí Lazarsfeld tři hlavní způsoby jejich použití v sociologii. Matematika může sloužit jako

- a) jazyk, do něhož sociolog převádí verbální tvrzení a činí tak své úvahy sevřenějšími, explicitnějšími a ukázněnějšími;
- b) nástroj analýzy; sem zařazuje například obsáhlou oblast měření, analýzu údajů získaných empirickým výzkumem, analýzu kauzality;
- c) matematická teorie nějakého společenského jevu; teorie může být budována buď induktivní cestou na již existujícím empirickém materiálu a pokoušet se o jeho vysvětlení, nebo může být konstruována nejprve bez těsnější vazby s empirií, a teprve její důsledky jsou pak konfrontovány s faktickým materiálem.

Všechny tři případy ilustroval Lazarsfeld na řadě příkladů. Podrobně předvedl postup při sestavování a řešení modelu na velmi prostém příkladě inspirovaném jeho dlouholetou činností v oblasti výzkumu hromadných komunikačních prostředků. Model patří do skupiny c) uvedeného dělení. Stručně vysvětlíme povahu problému:

Známe počet televizních programů vysílaných v určitém roce a víme, kolik z nich se na repertoáru udrželo i v následujících třech letech; máme za to, že v tomto množství jsou obsaženy programy dobré i špatné, z nichž špatné odumírají (tj. jsou z repertoáru stahovány) rychleji; počty dobrých a špatných programů zůstávajících na repertoáru klesají každý lineárně. Na základě těchto znalostí a předpokladů lze sestavit jednoduchý model, jehož řešením získáme počet dobrých i špatných programů ve výchozím roce a pro oba druhy i koeficienty úmrtnosti, takže množství programů každé kvality lze stanovit i pro kterýkoli následující rok.

Při vytváření tohoto modelu Lazarsfeld rozlišil následující kroky:

- a) slovní formulace výchozích premis;
- b) jejich překlad do matematického jazyka;
- c) uvedení výchozích empirických dat do operativní formy kombinací s neznámými parametry; odvození dalších závislostí ze základních vztahů;
- d) formulace axiomatických předpokladů;
- e) početní řešení modelu.

Kvalitativní algebra, která představovala druhý tematický okruh Lazarsfeldových přednášek, je nástrojem analýzy empiricky získaných sociologických údajů a je tedy příkladem modelu typu b). Stává na základních poznatcích logické teorie tříd a teorie kvalitativních znaků, a i když by ji teoreticky bylo možno rozšířit také na znaky trichotomické a další, je — pokud víme — rozpracována jen pro dichotomie (znaky, které nejsou dichotomické samy o sobě, je nutno dichotomizovat) a na semináři byla rozvinuta

pouze pro třídy určené nejvýše třemi znaky. V některých Lazarsfeldových pracích bývá označována jako algebra dichotomická.

Uveden byl tento triviální příklad:

Při analýze docházky žen v průmyslu se zjistilo, že u mladších žen je vyšší absence. Toto zjištění by bez dalšího rozboru mohlo vést k závěru, že u žen existuje vztah mezi věkem a docházkou. Jestliže však vyšetřovaný soubor žen rozdělíme ještě i podle jejich rodinného stavu a zjišťujeme vztah mezi věkem a docházkou zvlášť pro pod-soubory vdaných a svobodných, domnělá souvislost mizí, a můžeme konstatovat, že souvislost fakticky existuje pouze mezi docházkou a rodinným stavem, a rodinným stavem a věkem, zatímco vztah mezi docházkou a věkem je zdánlivý.

Než ukážeme, jak Lazarsfeld tento problém pomocí kvalitativní algebry formalizuje, musíme čtenáře alespoň stručně uvést do jejího jazyka. Kvalitativní algebra začíná u běžné kontingenční čtyřpolové tabulky relativních četností a u obecně známé poučky, že dva kvalitativní znaky jsou nezávislé, jestliže relativní četnost tříd vymezených oběma je rovna součinu relativních četností tříd vymezených vždy pouze jedním z nich. Dichotomické, resp. dichotomizované znaky jsou očíslovány v libovolném pořadí 1, 2, ..., n, jejich dvě hodnoty odlišeny 1, $\bar{1}$; 2, $\bar{2}$, obecně i, $\bar{i}$. Relativní četnosti tříd vymezených znaky 1, 2, ..., n se značí $p_1, p_2, p_{1,2}, \dots, p_{1,2,3}, \dots$ atd. Mezi četnostmi platí evidentní vztahy $p_i + p_{\bar{i}} = 1$, $p_{ij} + p_{\bar{i}\bar{j}} = p_i$ atd. Zmíněnou podmínku nezávislosti znaků i a j pak můžeme s použitím této symboliky napsat $p_{ij} = p_i p_j$, resp. $p_{ij} - p_i p_j = 0$. Jestliže se poslední výraz nule nerovná, lze očekávat mezi oběma znaky nějakou sdruženost. Dá se dokázat, že tomuto výrazu je ekvivalentní křížový součin čtyřpolové tabulky četností vymezených znaky i a j, tedy že $p_{ij} - p_i p_j = p_{ij} p_{\bar{i}\bar{j}} - p_{\bar{i}\bar{j}} p_{i\bar{j}}$ a že tedy podmínku nezávislosti lze formulovat také tak, že hodnota křížového součinu má být nulová.

Křížový součin čtyřpolové tabulky značí Lazarsfeld v kvalitativní algebře $[ij]$. Podmínku nezávislosti můžeme pak vyjádřit takto: $[ij] = 0$. Rozložíme-li (stratifikujeme-li) tabulku podle další proměnné k (v uvedeném příkladě to byl rodinný stav), obdržíme místo tabulky jedné tabulky dvě, kde křížové součiny značíme $[ij; k]$ resp. $[\bar{i}\bar{j}; k]$. Uvedený příklad pak můžeme formulovat zcela stručně takto: věk označíme 1, docházku 2, rodinný stav 3; $[12] \neq 0$, avšak protože $[12; 3] \sim 0$ a $[\bar{1}\bar{2}; 3] \sim 0$, je sdruženost 1 s 2 pouze zdánlivá, neboť současně platí, že $[13] \neq 0$ a $[\bar{1}\bar{3}] \neq 0$.

Pro rozbor vztahů mezi znaky jsou tedy v Lazarsfeldově kvalitativní algebře rozhodující hodnoty výrazů typu $[ij]$, resp. $[ij; k]$, představujících křížové součiny příslušných tabulek nebo jejich determinanty, pokud tabulky chápeme jako matice. Lazarsfeld podobné výrazy odvozuje i pro vztahy mezi více než dvěma znaky — značení je obdob-

né — a nazývá je symetrickými parametry (o řádu odpovídajícím počtu vyšetřovaných znaků). Řečeno velmi zjednodušeně, spočívá pak v kvalitativní algebře rozbor vztahů mezi znaky ve stálém prohlubování stratifikace tabulek a v analýze symetrických parametrů.

Pro vztahy mezi symetrickými parametry zavedl Lazarsfeld některé další pojmy a odvodil řadu výrazů, pro něž však zde nemáme dostatek místa. Výklad této partie ilustroval na příkladech obdobné povahy jako příklad již citovaný.

Geometricky se základní úvahy kvalitativní algebry dobře znázorňují v prostoru vlastností o rozměru určeném počtem analyzovaných znaků. Tak při analýze dvou proměnných vystačíme s plošnou tabulkou, při třech proměnných konstruujeme dichotomickou krychli, při větším počtu příslušnou nadkrychli.

Třetího tematického okruhu, totiž problematiky kauzální analýzy, se Lazarsfeld pro nedostatek času dotkl jen zběžně a o problematiku spíše jen exponoval. Pro jednoduchost se rovněž omezil pouze na rozbor vztahů mezi dvěma proměnnými.

Pro úvahy o kauzalitě zdůrazňuje především význam časového činitele. Rozlišuje případy, kdy proměnné z hlediska času seřadit umíme a kdy to v prvním přiblížení nedokážeme. U případů první skupiny zavádí pak stratifikující faktor a jeho vliv analyzuje prostředky kvalitativní algebry. Vychází z výrazu

$$[ij] = \frac{[ij; k]}{p_k} + \frac{[i; k]}{p_k} + \frac{[j] [jk]}{p_k p_k}$$

a podle toho, zda na pravé straně jsou nulové buď oba první členy nebo člen třetí, rozeznává vztahy typu M (marginální) nebo typu S (stratifikované). Podle časového zařazení stratifikujícího faktoru buď před vyšetřované proměnné nebo mezi ně, rozlišuje stratifikující faktory předcházející nebo intervenující. Obojí dělení kombinuje v tabulce, kde jednotlivé kombinace pojmenovává takto (uvádíme v originále):

	S	M
předcházející	specification	explanation
intervenující	contingency	interpretation

Rozbor empirického materiálu obvykle vede k některému z těchto čtyř případů. Kauzální analýza pak spočívá v postupné stratifikaci původního vztahu dalšími a dalšími předcházejícími faktory a řetěz je ukončen teprve tehdy, když již žádný nový stratifikující faktor nalézt nemůžeme.

U druhé skupiny, jestliže proměnné v prvním přiblížení seřadit nelze, vyřeší otázku jejich časové posloupnosti často použití panelové techniky. Hezký příklad její aplikace byl citován z Colemanovy práce *Adolescent Society*.

Jak z této kusé informace plyne, užívá Lazarsfeld statistického pojetí kauzality a definuje ji operativně jako reziduální vztah. O příčinném vztahu mezi dvěma proměnnými lze podle něho hovořit jen pokud není nalezen stratifikující faktor, který obraz změni.

Velké pozornosti se těšily přednášky prof. Williama Baumola o matematické teorii ekonomického růstu. Baumol uvedl své téma pojednáním o obecných aspektech a o možnostech používání matematiky v ekonomii a ukázal princip sestavování a řešení modelů ekonomických jevů na jednoduchém příkladě vybraném z teorie řízení zásob.

Po tomto informativním úvodu se pak již zabýval hlavním tématem své přednášky, matematickou teorií růstu. V běžných agendách shromažďujeme obvykle údaje v nějakých periodických časových okamžicích (např. počet dopravních nehod sledujeme po týdnech, plnění plánu podniků po čtvrtletích, přírůstky obyvatelstva v ročních obdobích apod.). I v případě, že měřená veličina se v čase neustále mění, dostáváme zprávy o jejích hodnotách a přírůstcích v nějakých časových intervalech (např. výroba látky se děje kontinuálně, ale výroba na jednotlivých strojích se kontroluje až po ukončení směny nebo pracovního týdne). Vhodným matematickým aparátem k popisu takovýchto nespojitě získaných hodnot a jejich přírůstků jsou diferenční rovnice.

Je-li y_t hodnota měřené veličiny na konci období, jehož pořadové číslo je t , y_{t-1} její hodnota na konci předcházejícího období, y_{t-2} pak hodnota ke konci období $t-2$ atd., je diferenční rovnice vztahem mezi těmito hodnotami. Sestavení matematického modelu spočívá v tom, že předpokládáme nějaké vztahy mezi veličinami $y_t, y_{t-1}, \dots$ které určují nějaké diferenční rovnice, a řešením tohoto modelu rozumíme funkci $y_t = f(t)$, která dané rovnici vyhovuje. Tato funkce nám pak popisuje chování zkoumaného systému a veličiny, kterou v něm sledujeme, a umožňuje nám dělat předpovědi hodnot $y_{t+1}, y_{t+2} \dots$ v dalších časových periodách (v budoucnu).

Prof. Baumol se zabýval podrobnou diskusí řešení tzv. diferenčních rovnic 2. řádu s konstantními koeficienty bez pravé strany a rovnice 1. řádu s pravou stranou, tj. rovnicemi typu

$$y_t = a_1 y_{t-1} + a_2 y_{t-2}$$

a rovnicemi typu

$$y_t = a y_{t-1} + b,$$

kde a_1, a_2, a, b jsou konstanty; k nim jsou předepsány počáteční hodnoty y_0, y_1, y_2 (naměřené v předcházejících obdobích).

Zdůraznil obzvláště možnosti grafického znázornění a analýzy hodnot y_t , které se mohou chovat různým způsobem. Řešení dělíme na monotonně nebo oscilačně konvergentní k rovnovážné situaci, nebo explozivně rostoucí k nekonečnu, nebo explozivně oscilující.

V takovýchto matematických modelech se však nemusíme omezovat na jednu veličinu

y_t , ale můžeme sledovat několik různých veličin (y_t , x_t , z_t) a sestavovat modely, které zahrnují více rovnic. Celá teorie i řešení konkrétních úloh je pak samozřejmě daleko komplikovanější a Baumol se jí nezabýval. Místo toho ilustroval použití zavedeného matematického aparátu na modelech růstu národního důchodu, chování cen, růstu počtu automobilů na silnicích, situace ve veřejné městské dopravě a některých dalších jevů společenské problematiky.

I když celá přednáška byla zaměřena ekonomicky, je třeba poznamenat, že celá teorie růstu se dá použít i v jiných společenskovedních oborech a jejich teoriích (sociologie, demografie, sociální psychologie). Jako příklad bychom snad mohli uvést tzv. difúzní teorie.

Přednášky prof. Baumola se těšily velkému zájmu posluchačů. Zajímavost přednášené látky byla totiž ještě umocněna neobvyklým elánem a vynikajícím pedagogickým vystoupením přednášejícího. Baumol tu předvedl své pedagogické umění v plné šíři, byl neustále v interakci s posluchačstvem a dovedl přenést svou energii i na ně. Jeho přednášky předpokládaly jaksi samozřejmě neustálou aktivitu všech přítomných. Z tohoto hlediska byl bezesporu nejvýraznější postavou celého semináře.

Popsat přednášky prof. Germaina Krewerasa je velmi obtížné, neboť to byly přednášky čistě matematické a my se chceme v těchto řádcích vyhnout matematickým formulacím a vzorcům, neboť se domníváme, že to není jejich účelem.

Úvod jeho přednášek tvořilo pojednání o základních pojmech kombinatorické matematiky. Kreweras zavedl pojmy konečné množiny, zobrazení v konečných množinách, a z nich pak odvodil další pojmy jako průnik a sjednocení množin, permutace, variace, kombinace a vztahy mezi nimi (Pascalův trojúhelník, Stirlingova čísla). Zavedl též pojmy pravděpodobnostních zákonů a ukázal některé aplikace získaných vztahů v jednoduchém čekacím modelu a zcela stručně i možnosti použití pro neparametrické metody matematické statistiky (Wilcoxonův test, Kolmogorov-Smirnovův test).

Hlavním tématem jeho přednášky však bylo sestavení modelu chování voličstva při opakovaných volbách. Aby uvedl posluchače do problematiky, provedl s nimi ve cvičení volební hru, ve které názorně ukázal chování podle tzv. nakažlivého rozložení. Potom přistoupil ke konstrukci vlastního modelu.

Kreweras přisuzuje každému z voličů nějaký index citlivosti a k němu komplementární index autonomie. To jsou míry, které určují citlivost voličů na jiné názory a pevnost jejich přesvědčení. V průběhu opakovaných voleb se voliči mohou přiklánět k různým kandidátům, což je jed podmíněný právě jejich citlivostí a autonomitou. Celý tento proces, který lze reprodukovat též jako změnu veřejného mínění při opakovaném průzkumu, popisuje Kreweras pravděpodobnostním modelem, který vede na Markovský řetězec a v němž je použito celé bohaté

škály pojmů a vztahů z kombinatorické matematiky, jež byly zavedeny v první části přednášek.

Tento typ matematických modelů má tu nevýhodu, že jej nelze naplnit konkrétními číselnými údaji, neboť data, která by k tomu byla zapotřebí, jsou nedosažitelná; přesto však mají tyto modely velkou důležitost v teoretické práci.

Při sestavení modelu předvedl Kreweras velmi názorně jednotlivé etapy takovéto práce. Především je to postavení postulátů modelu, tj. soupis všech předpokladů, z nichž je model vytvořen. Pak je to rozvinutí matematického aparátu a sestavení modelu, a nakonec pak řešení modelu a interpretace výsledku. Jelikož sestavený model je velmi složitý a není možno naplnit jej daty terénního výzkumu, jeho výsledky nejsou přímo verifikovatelné. Proto je základním stavebním kamenem celého postupu posouzení vhodnosti soustavy postulátů, jejich úplnosti a konzistence se skutečným stavem. I když zde jde o model vyložený teoreticky, jenž obsahuje pouze obecná čísla, lze pak na základě diskuse řešení vzhledem k parametrům modelu dělat teoretické závěry, které jsou velmi užitečné.

Celá přednáška byla postavena metodicky velmi dobře a byly v ní zavedeny všechny pojmy potřebné ke sledování příslušné teorie. Přesto byla po matematické stránce velice obtížná a vyžadovala značnou soustředěnost, a i „domácí“ přípravu posluchačů.

Dr. Capecchi se zabýval problémem sociální mobility a základními otázkami entropie stratifikovaných proměnných veličin.

V příkladech uváděl pouze mobilitu vertikální a inter-generační, ve které dochází ke skutečné změně postavení v dimenzích generace. Mobilitu lze měřit objektivně nebo subjektivně. Rozdíl mezi těmito dvěma způsoby měření je podle Capecchiho ideologický. Předpokládá, že existuje kontinuita mezi straty a vysoká vertikální mobilita a nedomnívá se, že mezi straty existují konflikty. Připouští existenci sociálních tříd a konfliktů; lidé však nemohou být klasifikováni do sociálních tříd podle jejich pracovních profesí, ale podle jejich subjektivních postojů a třídního citění.

K sledování sociální mobility se nejčastěji používá transitních tabulek profesí srovnávaných generací, které dovolují použití syntetických indexů mobility. Capecchi uvedl indexy Glasse, Rogoffa a Jasudy. K indexům mobility se vyjádřil kriticky a připomněl, že totální mobilita vyjádřená maticí je velmi zjednodušená a měla by být studována v komplexnější formě jako multivariační model.

Další část přednášek věnoval Capecchi výkladu pojmu entropie. Entropie je mírou rozptýlenosti znaků v pozorovaných skupinách. Označíme-li p_i pravděpodobnost výskytu i -tého znaku, pak entropii H definujeme jako

$$H = - \sum_{i=1}^N p_i \log_2 p_i$$

kde N je počet disjunktních znakových tříd. Je zřejmé, že H bude maximální, budou-li pozorované subjekty rozloženy do znakových tříd rovnoměrně. Naopak, soustředili-li se všechny subjekty do jediné třídy, vzorec entropie se redukuje na

$$H = -1 \cdot \log_2 1,$$

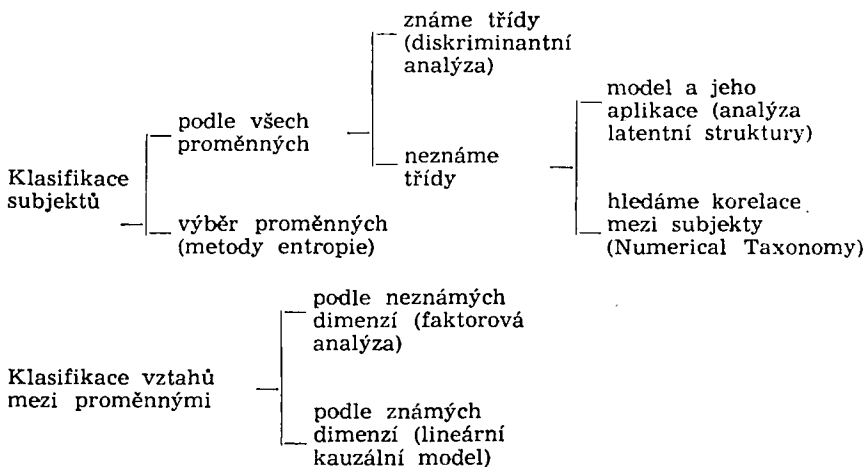
což znamená, že entropie je nulová.

Capecchi názorně odvodil pojmy „conditional entropy“, „contingent entropy“ a „joint entropy“ pro tři proměnné a zavedl pojem totální entropie. Analýza konkrétních případů ukázala, jak metodou entropie můžeme určit počet závislostí mezi proměnnými v nominální rovině.

V poslední přednášce se dr. Capecchi pokusil objasnit problém klasifikace subjektů a naznačil používané metody. Uvedl dvě možné strategie klasifikace; jednak je možno třdit subjekty v homogenní třídy a vytvářet modely, nebo je možno klasifikovat vztahy mezi proměnnými veličinami a tím sekundárně třdit subjekty.

Sekundární klasifikaci subjektů podle relevantních proměnných doložil Capecchi příkladem.

Přednášky Capecchiho byly ucelené a ve skvělém podání autora zaujaly posluchače i přednášející profesory.

Stochastická teorie sociální interakce prof. Rainia vychází z filosofického názoru, že „každá přísně determinovaná teorie je speciálním případem obecnějšího pravděpodobnostního systému“. Toto tvrzení je reakcí na vžitý přístup sociálních věd k pravděpodobnostní teorii jako k „prakticky užitečnému stadiu před vybudováním skutečné deterministické teorie“. Rainio si klade v rámci své teorie za úkol především vybudovat na základě experimentů logicky souvislý systém sociálně psychologických pojmů, který by byl dostatečně exaktní, aby např. umožňoval programování na počítači, a zároveň dostatečně operativní, aby mohl být použit pro různé typy společenské interakce. Společenskou interakci chápe jako proces individuálních voleb vzájemných kontaktů členy

jedné skupiny s občasným informováním zúčastněných osob o výsledcích voleb. Tento proces je odvozen od psychologického procesu „učení“ zúčastněných osob. Volby objektů kontaktu a jejich účinky jsou určeny jednak pravděpodobností pokusu o určité chování z daných alternativ způsobů chování v daném časovém kroku, jednak pravděpodobností způsobu realizace určité alternativy chování v daném časovém kroku (časový krok je nejmenší možný interval diskrétní proměnné veličiny času). Druhá pravděpodobnost, která souvisí s faktory prostředí, je považována za konstantní nebo proměnnou podle speciálního principu daného speciálním případem. První pravděpodobnost, která souvisí s motivačními faktory, je vlastním předmětem zkoumání. Dělí se do dvou kategorií: na pravděpodobnost pokusu o navázání kontaktu a na pravděpodobnost chování směřujícího k navázání kontaktu. Obě kategorie podléhají matematickému zákonu učení (Bush-Mostellerův „dvouoperátorový učební model“) a jejich základní matematická formulace je $p_{n+1} = p_n + \alpha(1-p_n)$ a $p_{n+1} = p_n - \beta p_n$ (p_n je pravděpodobnost volby alternativy chování před odpovědí n , p_{n+1} je korespondující pravděpodobnost po odpovědi n , $\alpha \geq 0$, $\beta \leq 1$). První rovnice se

vztahuje k případu, že výsledkem odpovědi n je „reward“, druhá k případu, že výsledkem odpovědi n je „punishment“.

Kromě výkladu základních operačních termínů pravděpodobnostního pojetí společenského kontaktu a rozboru výchozích hypotéz teorie zabýval se Rainio konkrétními otázkami simulací sociometrických změn v procesu navazování a průběhu společenského kontaktu a možnostmi jejich zobecnění (zkoumání alternativ volby objektu pro navázání kontaktu, výchozích pravděpodobností a pravděpodobnosti úspěchu pokusu, pravidel a parametrů změn zkoumaných procesů). Přednášky byly bohatě dokumentovány autentickým materiálem z vlastních experimentálních výzkumů.

Jelikož některé přednášky byly matema-

ticky dosti obtížné, bylo třeba ve cvičeních probírat jednotlivé v přednáškách zavedené pojmy a procvičovat je. O to pečoval Neil Henry z Columbia University, který byl matematickým konzultantem semináře. Ve svých lekcích se zabýval kromě již zmíněného prohlubování matematických pojmů zavedených v přednáškách také teorií matic (sečítání, odčítání, násobení, inverze, charakteristická čísla apod.) a teorií Markovských řetězců, kterou vykládal pomocí maticového počtu.

Přednášky obsahovaly mnoho hotových věcí a mnoho podnětů. Zdůrazňujeme přitom hledisko aplikace matematiky ve společenských vědách. Za hotové lze považovat to, co lze využívat v budování teorie nebo ve výzkumu. Podněty předpokládají další soustředěnou vědeckou činnost, aby mohly být přivedeny do podoby aplikační. Jinými slovy: něčeho lze použít hned, něčeho teprve během doby. Seminář ukázal, že v aplikaci matematiky je nezbytné velké vědecké úsilí

vycházející z matematiky i jiných vědních oborů. Přitom je třeba zkoušet. Ne vše se podaří hned, ne vše ani během další doby. Jen tak je však možný vědecký pokrok.

V aplikaci matematiky se věnuje velká pozornost analýze, interpretaci a predikci. To vše má značný význam pro prohlubování výzkumů. Prohlubování v tom smyslu, že umožňuje lepší spojení výzkumu s teorií i praxí. Zejména predikční modely nebo predikční prvky v jednotlivých postupech mají praktický význam. V naší plánující společnosti je to zvláště zřejmé.

Obsah jednotlivých přednášek ukázal, kde jsou naše mezery. Máme stále ještě co dohánět. Přitom náš postoj, který není slepým obdivem, umožňuje vybrat to, co je perspektivní, a to, co je ještě nezralé. Seminář byl nesporně významným podnětem v dalším úsilí hledat nové cesty společenských věd, zejména sociologie.

*M. Illner, T. Kratěnová, V. Lamser,
J. Řehák, A. Vodáková*

Pozoruhodný výzkum struktury a pracovního profilu pracujících ve strojírenství

Výzkum, s kterým chceme seznámit čtenáře Sociologického časopisu, byl proveden Výzkumným ústavem odborného školství a jeho výsledky byly podány ve dvou kompletních rotaprintových svazcích Zpráv tohoto Ústavu.¹

Byl zkoumán reprezentativní soubor 8 000 dělníků a 2 500 technicko-hospodářských pracovníků z dvanácti strojírenských závodů. Kromě toho byly sledovány jednotlivé provozy ze třinácti dalších závodů. Základní technikou exťezivního výzkumu bylo shromažďování evidenčních listů, podávajících informace o věku, pohlaví, povolání, kvalifikaci, funkci, o délce odborné praxe a o vzdělání zaměstnanců. Na řadě technicky vyspělých provozů byl tento postup doplněn intenzivními technikami pozorovacími a rozhovorovými.

Obsahově byl výzkum především zaměřen na objektivně strukturální aspekt problematiky charakteru práce. Při srovnávání strukturálních rozdílů různých technologických úrovní autoři výrazně extrapolují získané údaje a dosahují tak velmi závažných dynamických trendů.

Základní hodnota výzkumu i analýzy jeho výsledků spočívá ve zjištění souvislosti mezi technickým rozvojem a profesionálně kvalifikační strukturou pracovníků. Přitom je charakter práce pojímán ze širšího aspektu kategorie „pracovního profilu“, která je vymezována jako nárys především pracovního, ale také názorového, morálního a životního slohu pracovníků (1,6).

Do samotného pojmu kvalifikace v širším slova smyslu je zahrnován i poměr k práci, vztah ke svěřenému zařízení, zvýšené vědomí odpovědnosti za svěřené zařízení, schopnost samostatného, rychlého a správného rozhodování, ochota rozvíjet schopnosti ke zvládnutí nové techniky a technologie sledováním rozvoje svého oboru. Toto zásadně správné pojetí nevedlo ovšem k modifikaci ukazatele kvalifikace při výzkumu samotném a při zpracování jeho statistických dat — což by asi vůbec bylo metodicky neobvykle obtížné.

Technický rozvoj je sledován podle rozšířené Auerhanovy stupnice v těchto stupních: 1. ruční provádění operací; 2. totéž s mechanizačním nástrojem; 3. stroj s místním ručním řízením; 4. dálkové řízení mecha-

nizačního prostředku; 5. poloautomatický stroj; 6. automatický stroj; 7. programově řízený stroj; 8. mnohopolohový automatický stroj; 9. automatické linky; 10. automatický provoz (který v našem strojírenství neexistuje).

Pozornosti zasluhuje např. graf souvislosti mezi poměrným počtem pracovníků ovlivněných novou technikou a stupněm vyspělosti provozu, který umožnil stanovit i přibližnou rovnici této závislosti (1,33).

Základní význam mají však experimentální trendy (1,55 an.), které ukazují, že zavádění automatizace se projevuje snížením počtu výrobních dělníků a současně rychlým vzrůstem počtu seřizovačů, opravářů a údržbářů (kteří v dosavadním členění z jakýchsi důvodů byli považováni za nevýrobní dělníky — autoři to příliš nekriticky přejímají). Přitom již od 5. stupně technického rozvoje, tedy právě s počínající automatizací, rychle klesá mezi výrobními dělníky podíl dělníků kvalifikovaných. Zvyšováním vybavenosti technologických zařízení mechanizací a automatizací se usnadňuje ovládání stroje a umožňuje se obsluha i nekvalifikovaným pracovníkům. Podobně jiný graf na str. 59 dokládá, že v provezech vybavených komplexní mechanizací je ve srovnání s provozy s tradiční technologií podstatně vyšší podíl dělníků v nejnižších kvalifikačních třídách (2. a zejména 3.), podíl dělníků střední kvalifikace (4. a 5. třída) je přibližně vyrovnaný, kdežto podíl dělníků vysoce kvalifikovaných (6.—8. třída) je v komplexně mechanizovaných provezech daleko nižší (přibližně 10 % dělníků, kdežto při tradiční technologii kolem 35 %). Daný graf by zasluhoval podrobnějšího komentáře. Není totiž jasno ani to, zda se týká všech dělníků anebo jen těch, kteří jsou pokládáni za výrobní.

Na jiném místě je konkrétně popsán pokles kvalifikace jednotlivých dělnických povolání. Např. povolání soustružník a frézář mění na vyšších stupních zcela svůj původní charakter tím, že řídící funkce stále větší měrou přecházejí na stroj. Nakonec původní povolání mizí a objevuje se povolání nové se zcela novým profesioigramem (2,88).

Výzkum plně potvrdil, že za současné fáze technického rozvoje dochází ke kvalifikační polarizaci dělníků, že zvyšování kvalifikace představitelů určitých profesí, kteří doposud

¹ Svazek 1: *Hypotéza vývoje pracovního profilu odborného dělníka a středního odborného pracovníka v odvětví strojírenství*, koordinátor A. Boháč,

organizátor J. L. Fischer, zpracoval Z. Zajíček; Praha 1964, Svazek 2. Z. Zajíček, J. L. Fischer: *Struktura pracujících ve strojírenství*, Praha 1965 z 1. května 1965)

náleželi k nejvýše kvalifikovaným, je prováděno snižováním kvalifikace jiných profesí. S odvoláním na tabulky, které z textu bohužel vypadly, však autoři limitují tento závěr tvrzením, že změní-li se fáze vykonávané funkce, pak stupňováním vyspělosti výroby kvalifikační nároky vždy narůstají, a to nejen kvantitativně, ale i kvalitativně (2,88).

Autoři zdůrazňují, že koeficient ekonomické efektivity musí uvažovat nejen diferenci vlastních ročních nákladů před zavedením a po zavedení nové techniky a diferenci jednorázových nákladů vynaložených na pořízení a zavedení dosavadní a nové techniky, ale také faktor kvalifikace. Výzkum totiž zjistil velké rozdíly ve využití nových strojů jak z hlediska technologického, tak i z hlediska bezporuchové funkce strojů, přičemž jednoznačnou příčinou těchto rozdílů se ukázala být rozdílnost kvalifikace technických pracovníků, zejména technologů, a obsluhy u spotřebitelů (1,19).

Konfrontace kvalifikačních nároků nové techniky a příslušné vzdělanostní přípravy ukázala, že tato příprava nejen že neodpovídá nárokům nejbližší budoucnosti, ale ani současné technice. Ve svých praktických závěrech autoři zdůrazňují potřebu získávání širších technických znalostí na hlubším matematickém základě ovlivněném i matematickou logikou. Získávání rozšířenějších a prohloubenějších teoretických znalostí zároveň umožní, aby ten, kdo se naučil dobře ovládat automatizační zařízení jednoho typu, snadno se naučil ovládat analogická zařízení ostatních typů (1,26). Největší obtíž při realizování nových požadavků bude činit potřeba abstrakční schopnosti žáků (1,72). Další závěr citujeme doslova: „Moderní technika klade požadavky na rozšířenější teoretické znalosti, tradiční praktikismus se stává naprosto bezcenný. ... jakákoliv představa o „ukončenosti“ nebo „stabilitě vzdělání“ patří již minulosti a bude nutno napříště počítat se systémem trvalého *doškolení* techniků a dělníků. *Preškolení* pracovníků z dělnických povolání do technicko-hospodářských funkcí formou studia při zaměstnání by jako ekonomicky nevýhodné a přímo škodlivé bylo třeba co nejdříve opustit“ (2,90). Při zásadním souhlasu podotýkáme, že tento dnes aktuální požadavek by neměl pouštět ze zřetele, že určitá míra vertikální mobility bude vždy nutná a užitečná.

Ty partie výzkumu, které se týkají technicko-hospodářských pracovníků, patří k nejobjevnějším. Ačkoli se zvyšuje absolutní počet kvalifikovaných odborníků pro měřicí a řídicí techniku, elektrotechniku a elektroniku, neodpovídá to podle autorů zdaleka skutečným potřebám nové techniky.

Kvalifikační hledisko nutí autory také korigovat dojem o příznivém početním poměru techniků a dělníků v ČSSR ve srovnání s řadou západních zemí. Fakt, že u nás vysoké procento techniků — nekvalifikovaných praktiků — nemá odborné vzdělání odpovídající jejich funkci, podstatně znehodnocuje význam tohoto číselného poměru. Jestliže v ČSSR v r. 1960 bylo 44,7 % ITP bez odbor-

ného vzdělání, ve zkoumaných strojírenských závodech jich bylo 35 % (1,64). V celé řadě případů dochází k tomu, že se konstrukce nebo obsluha moderních automatizačních zařízení svěřuje amatérům vyškoleným Svazarmem.

„Má-li se věda stát nadějnější výrobní silou, je třeba se orientovat na *kvalitativní* proměny výroby, a proto nestačí stále jen rozšiřovat tradiční průmyslové výrobní síly. Těmto snahám dosavadní proporce našeho odborného školství neodpovídají ani skladbou podle oborů, ani náplní dosahované kvalifikace, ani počtem potřebných absolventů. V SSSR pracovalo ve vědeckotechnické a výzkumné základně v r. 1956 5,5 ‰ pracovníků, u nás 5,4 ‰. V r. 1961 v SSSR 9,4 ‰, v ČSSR 6,5 ‰ — tedy rozdíl 50 %“ (1,69).

Ve druhém svazku jsou analyzovány některé další strukturální aspekty pracovníků ve strojírenství. Bylo zjištěno, že kulminační body v počtech dělníků tvoří věková skupina 20 až 25 let pro obě pohlaví, přičemž u mužů dochází v dalších věkových skupinách k poměrně plynulému početnímu poklesu, zatímco u žen k prudkému poklesu další věkové skupiny 25–30 let, po němž následuje postupný růst do 40 let. U ITP jsou nejvyšší počty mužů ve věku 25–40 let, u žen dochází na rozdíl od dělnic po 25 letech ke stálému početnímu poklesu.

Analýza kvalifikační struktury dělníků ukázala, že doba odborného růstu dělníka trvá 5–10 let. Z tohoto hlediska je povážlivý údaj, že téměř 30 % dělníků a 62 % dělnic má délku odborné praxe do pěti let. Za vrchol aktivity považují autoři na základě svých údajů rozmezí kolem 45 let. Také vrcholem pracovní zdatnosti techniků je věkové období mezi 40–50 lety. Neutěšenou je skutečnost, že celých 72,2 % THP má praxi pouze do pěti let, což vysvětlují autoři jednak fluktuací, jednak přecházením od původního povolání, zejména z dělnických kategorií (2,33).

Úroveň všeobecného vzdělání našich dělníků patří k nejvyšším na světě. Více než 86 % jich má osmileté základní vzdělání. Při všech pozitivních důsledcích této skutečnosti upozorňují autoři současně na to, že jde o jednu z příčin značné fluktuace a přecházení z dělnických povolání, protože toto vzdělání umožňuje dělníkům adaptaci při změnách povolání. 2,22 % dělníků má střední, 0,19 % vysokoškolské vzdělání.

Horší je stav v otázce využití profesionálního vzdělání. Zatímco v mnoha dělnických povoláních pracuje nadměrné procento nevyučených dělníků, značná část vyučených dělníků pracuje v oboru pouze příbuzném nebo zcela odlišném, popř. v některé technické funkci (2,37). Např. z 1685 zkoumaných dělníků vyučených v oboru strojní zámečnické pracuje ve výučním oboru pouze 769. Dalších 781 pracuje v jiných dělnických povoláních, 135 jako THP. Naproti tomu v oboru strojní zámečnické pracuje 73 dělníků vyučených v příbuzných oborech a celých 310 dělníků z odlišných oborů nebo vůbec nevyučených. Průměrný podíl využití vyučených v povolání s učebním poměrem činil ve sle-

dovaných provozech pouze 53 % (2,49). Pracovníci ze zcela odlišných oborů reprezentují 32,2 % všech dělníků, přičemž podle pořadí početnosti jde o tato původní povolání: krejčí (švadleny), obchodní příručí, obuvníci, zedníci, stolari, řezníci atd. (2,52). Tyto skutečnosti jsou předmětem kritické analýzy autorů. Zvláště podrobně analyzují okolnost, že v provozech s moderní technologií je procento pracujících ve svém vyučném oboru podstatně nižší než v provozech s technologií tradiční (2,69).

Značná pozornost je věnována analýze údajů týkajících se pracujících žen. Téměř všechny tabulky a grafy jsou členěny pro muže a pro ženy. Mimo jiné se ukázalo, že situace mladších věkových skupin žen, pokud jde o kvalifikaci, není výrazně odlišná od žen ve starších věkových kategoriích, které ve velké většině přišly do zaměstnání z domácnosti; že mezi mladšími je podíl vyučených jen nepatrně vyšší a naprosto neodpovídá počtům dívek, které byly pro strojírenská povolání připravovány v učebním poměru. Hlavní příčinu jejich fluktuace vidí autoři poněkud nejasně v tom, že není dostatečně respektována typická funkce pracovní síly v současných výrobních podmínkách v těch dělnických povoláních, do kterých jsou dívky nejčastěji přijímány (2,68).

První z recenzovaných svazků obsahuje také zásadní metodologickou studii (zřejmě z pera J. L. Fischera), která pojednává o funkci sociologie a zejména jí vytýká, že až doposud opomenula stát se společlivým základem pro společenskou praxi. Podobně jako u jiných věd vidí autor nejvlastnější úkol sociologie ve zjišťování podmínek přiměřeného průběhu reakcí jevů, které tvoří předmět jejího zkoumání, tj. průběhu sociálních procesů (funkcí) (1,13). Pojem „přiměřenost“ by zde ovšem vyžadoval jasného vymezení. V čem hledat její objektivní kritérium, když, jak víme, společnost se vyvíjí kontrapozicí a řešením třídních a jiných skupinových rozporů. Autor namítne, že jde právě o přiměřený průběh těchto kontrapozic a řešení. Ale samo pojetí této přiměřenosti je imanentně včleněno do skupinových rozporů a rozporných zájmů a tím je samo vnitřně rozporné. Alespoň pro podmínky socialismu není ještě vyjasněno kritérium dané přiměřenosti, a až v budoucnu bude — patrně také s podstatným přispěním sociologie — vyjasněno, nebude to rozhodně jednoznačné: půjde o dialekticky komplexní kritérium. Autor ovšem směřuje k pochopení těchto okolností, pokud dává, že jím uvedený úkol sociologie „je řešitelný teprve v rozmezí, které je těmto (tj. sociálním) funkcím ukládáno napětím, respektive napětími mezi společností jako celkem (tedy mezi společností jako strukturou svého druhu) a mezi jednotlivými jejími členy (tedy mezi ní a individui jako komponentami, složkami této struktury)“ (1,13—14).

Z kritických připomínek k analýze daného výzkumu uvádíme ještě tyto:

Ponechali-li autoři při samotném výzkumu stranou subjektivní stránku zkoumaných

vztahů (postoje pracovníků, souvislosti se skupinovými normami atd.), měli by se v analýze omezovat jen na co možná věcná, resp. hypotetická odvolání na tuto stránku. Místo toho se na ni nezřídka odvolávají příliš kategoricky. Vedle správných postřehů o psychologických momentech (např. v poměru k využití pracovní doby) jsou tu poukazy na výchovné politické působení neopřené o znalosti reálných vývojových vztahů a stupňů, vyznívající proto zpravidla příliš normativisticky a v tomto smyslu ideologicky, nesociologicky. Máme na mysli např. frázovitě výroky o důležitosti výchovné práce v pracovních kolektivech (1,52 aj.), ale také závažnější pokusy uchýlit se k politicko-ideologickým faktorům při vysvětlování procesů souvisících především s rozporností technického rozvoje. Např. když se uvádí, že „dekvalifikace výrobních dělníků je ... způsobena politicky nesprávným chápáním vlivu technického rozvoje na úroveň a obsah kvalifikace obsluhy moderních technologických zařízení“ (1,61). Tato výtka nic nemění na našem zásadním souhlasu s tím, že mohou být prováděny výzkumy zaměřené výlučně na objektivním stránku příslušných společenských vztahů. Jsou to výzkumy v podstatě sociologické, i když právě v daném případě se ve velké míře obírají technicko-ekonomickou látkou a v důsledku toho v některých kapitolách stojí na pomezí technologie, ekonomiky práce a sociologie práce.

Nezdá se také zcela správným, je-li bez dalších výhrad kladena jistá mez účelnosti automatizace za současných podmínek, a to z hlediska současného stavu techniky a kvalifikace pracovníků (1,33 an.). Jistěže zavádění vyšší techniky musí počítat s dosavadním stavem, ale větší či menší předstih je nutný a účelný. Rozpor mezi vyspělou technikou a nízkou efektivitou jejího využití si vynucuje řešení, a to konec konců ve prospěch vyspělé techniky.

Autoři uvádějí krátké případy dílen, jejichž úseky opatřené automatickými linkami zůstaly nevyužity, protože byla dávana přednost zajištění práce vysoce kvalifikovaným odborníkům, kteří pracují se starou technikou. Linky se zapínaly, jen když bylo třeba dohnat plán. Za příznivějších hospodářských vztahů by ovšem takové „řešení“ rozporu muselo mít jepičí život. Závažné jsou ovšem analýzy případů, kdy pracovníci nenacházejí dobrý poměr k automatické technice proto, že se snaží uniknout jejímu vynucenému pracovnímu rytmu a dávají přednost tradiční výrobě, při které dělník sám ovlivňuje výrobní rytmus a může si tím v určitých mezích přizpůsobovat i rozvržení pracovní doby (1,49 an.).

Ale jediný limit, který podle našeho mínění ze všech těchto a podobných jevů plyne pro zavádění automatizace, spočívá v tom, že to nemůže být zavádění překotné a bezhlavé, ale promyšlené a co možná předem zajištěné. Ale o to systematictější musí být. Nelze ani předem zatracovat riziko spojené s tím, že příslušná investice si dodatečně vynutí potřebné organizační, kvalifikační aj

změny. Bez toho se sotva může obejít revolucionalizující působení výrobních sil.

Plně souhlasíme s vysokým důrazem na faktor kvalifikace; současně se ale domníváme, že autoři příliš jednostranně chápou příslušnou závislost, píší-li, že „technický rozvoj přímo závisí na dosažené kvalifikaci, kdežto technický rozvoj sám na kvalifikaci klade pouze nároky“ (1,53). Ať je již termínem „klásti nároky“ míněno cokoliv, bylo by nesprávné popírat vzájemnou závislost technického rozvoje a kvalifikace, přičemž ze zásadního historického hlediska determinujícím činitelem bude spíše technický rozvoj.

Nebude jistě přehnané, zhodnotíme-li daný výzkum jako zatím nejúspěšnější empirický přínos do krátkodobé historie naší sociologie práce a průmyslu. Míníme to ve srovnání s těmi výzkumy, jejichž výsledky byly již zpracovány a publikovány. Výsledky daného výzkumu by zasluhovaly zpřístupnění pro širší okruh čtenářů, a to v knižním vydání, které by více zdůraznilo analytický aspekt a hlouběji interpretovalo bohatý statistický materiál obsažený v tabulkách a grafech.

Dragoslav Slejška

Cahiers internationaux de sociologie. XII. Année, Vol. 38 a 39, 1965:

Les classes sociales dans le monde d'aujourd'hui

Oba dvojsvazky Cahiers (tj. celý ročník 1965) jsou věnovány referátům z V. kolokvia Sdružení sociologů v Québecu (v Kanadě), konaného od 29. 9. do 4. 10. 1964, doplněným předmluvou G. Gurvitcha a dvěma významnými příspěvky Raymonda Arona a H. Lefébvre. Všechny příspěvky se týkají tématu:

Společenské třídy v dnešním světě.

I.

Georges Gurvitch obhajuje svou teorii společenských tříd, jak ji podal v knihách *Le concept des classes sociales de Marx à nos jours* (1954) a *La vocation actuelle de la sociologie* (3. vyd. 1963). Vycházejí v poznání nesmírné komplikovanosti dnešní sociální stratifikace opakuje svou tézi, že i Karel Marx, jakmile přešel od všeobecného schématu obsaženého v Komunistickém manifestu ke konkrétním analýzám historických procesů, rozlišoval více tříd (5—8), označovaných jako frakce nebo podtřídy. Paretovo rozlišování třídy vládnoucí a ovládané problém tříd neřeší, protože k diferenciaci mezi vládnoucími a ovládanými dochází v každém státě uvnitř tříd bez ohledu na jeho třídní rozdělení. Stejně chyby jako Pareto se dopouští i většina amerických sociologů, když rozlišují třídy podle výše příjmů nebo životní úrovně, poněvadž každá třída (i proletariát) je uvnitř stratifikována. A stejné chyby se dopouští i třetí koncepce, rozlišující třídy podle jejich „potřeb“ nebo „způsobu života“. Gurvitch popírá možnost obecné teorie tříd a poukazuje na nutnost rozlišovat společen-

ské třídy pro každý typ industrializované společnosti zvlášť. Společenské třídy jsou historickým jevem vznikajícím teprve s příchodem industrializace, kdežto dřívější stratifikace na kasty, stavy apod. v industrializované společnosti zanikají. Gurvitch se dále brání proti Aronově výtce, že svou teorii vytvořil dříve, než celý problém empiricky prozkoumal. Dokazuje, že jeho teorie pokračuje na linii nastoupené teorií Marxovou, kterou se jen snaží prohloubit novými zkušenostmi.

Raymond Aron: *La classe comme représentation et comme volonté*

Problém tříd je dosud zateňován postranními ideologickými myšlenkami, postojem autorů k třídnímu boji apod. Ve skutečnosti je každá industrializovaná společnost bohatě diferencována podle hierarchie příjmů, povolání a prestiže, ovšem v různém uspořádání, podle povahy její techniky a organizace. Korelace mezi těmito jevy sociální stratifikace je nutno empiricky zjišťovat. Obecně řečeno, je třeba zjišťovat vztahy a korelace mezi třemi druhy proměnných: mezi 1. proměnnými objektivními, hmotnými nebo zvažitelnými (úroveň příjmů, organizace práce), 2. proměnnými subjektivně objektivními (způsob života a myšlení) a 3. proměnnými podstatně subjektivními (vědomí pospolitosti). Tento postup je třeba sledovat nejen u průmyslového dělnictva, ale také u pracovníků v zemědělství a u tzv. starých a nových středních tříd. Toto empirické zkoumání ještě neřeší problém tříd, jde tu pouze o stratifikaci (Geigerovo: Schichtung), která je jakýmsi empirickým úvodem k problému tříd, jenž má zabránit tomu, aby se teorie tříd nevzdálila od sociální skutečnosti. Objektivní pospolitost ve smyslu třídní jednoty není nikdy totální. Technické změny v industriálních společnostech probíhají příliš rychle, než aby umožňovaly stabilizaci způsobů života a hodnot. V tomto smyslu má jediné dělnická třída (v kapitalistických zemích) plnou existenci.

Teorie tříd předpokládá (již u Marxe a de Tocquevilla) vztah třídy k moci. Vyšší třída je zároveň držitelkou moci ve společnosti. S ní neodvratně souvisí majetek a prestiž. Přitom ale držitelé výrobních prostředků (kteří nejsou vždy také jejich vlastníky) nebývají jako takoví držitelé politické moci. Oddělení rolí veřejných a privátních, politických a technických je (na Západě) nepopíratelným faktem.

Francie po druhé světové válce prošla — podobně jako jiné země Západu — rychlým vývojem k industrializaci a urbanizaci, přičemž zemědělství konzervativně zaostávalo. Rychlým růstem obecného blahobytu se dělnictvo (průmyslové) dostalo na úroveň maloburžoazie, nejnižší kádry tvoří převážně dělníci z ciziny. Všecky skupiny obyvatelstva participují na růstu obecného blahobytu (stoupá spotřeba kvalitních potravin, průmyslového zboží i služeb), avšak nestejnou měrou. Rozdíly vznikají nejen krajově, ale i rozrůzněním uvnitř stratifikačních skupin (zejména také dělnictva). Následkem toho hranice mezi jednotlivými třídami jsou stále méně zřetelné.

Například otázku, patří-li malý sedlák, nižší úředník a kvalifikovaný dělník do téže třídy nebo ne, je možno zodpovědět různě, podle toho, jaké kritérium pozorovatel zvolí. Představa třídy jako objektivně dané totality, kterou by sociolog mohl zjišťovat jako hotový fakt, je pouhý mýtus, a je jím tím více, čím rychleji se společnost modernizuje a rozvíjí. Proto je třeba rozlišovat mezi stratifikací (objektivní celky) a mezi zájmovými skupinami (celky, jednajícímí aktivně na scéně politicko-hospodářských rivalit).

Rozdíl mezi stratifikací a třídou si podržel svou aktualitu vzhledem k tomu, že existují dva celky, průmyslové dělnictvo na jedné straně a řídící vrstvy (buržoazie v běžném smyslu) na straně druhé. Zejména ve Francii kde je silná komunistická strana, je průmyslové dělnictvo dosud nejméně vzdáleno představě třídy jako totálního celku. U nejvyšší společenské vrstvy je zájmová roztržitost značná. Techno-byrokracie má ve všech industriálních společnostech veliký vliv na řízení, netvoří však uvědomělou, názorově jednotnou třídu (např. rozpory v otázce zasahování státu do hospodářství, plánování apod.). Společnosti západního typu připouštějí prostřednictvím svých sociálních a politických institucí nejen společenské třídy o sobě (classes-en-soi), totalizované jen z hlediska pozorovatele, avšak i třídy pro sebe (classes-pour-soi), uvědomělé a aktivní prostřednictvím své politické strany. Sovětský typ společnosti, která je také hierarchicky rozrůzněna, vylučuje organizaci třídy s revolučním posláním a v důsledku toho znesnadňuje, či přímo znemožňuje, aby došlo k sebeuvědomění velkých sociálních celků. Kapitalistická společnost, zbavená nezbytného konsensu, se rozkládá na nepřátelské třídy, společnost sovětského typu na masu a sociální a politickou řídící elitu. Autor dochází k paradoxnímu (jak sám přiznává) závěru, že by se v případě těžké krize západní společnost vrátila k vývoji podle popisu marxistického, kdežto sovětská společnost k vývoji podle popisu „machiavellistického“.

Henri Lefebvre: *Classe et nation depuis le „Manifest“ 1848*

Autor ukazuje, jak Marx nikdy neodděloval ekonomický, politický a sociologický aspekt a jejich historickou podmíněnost. Vždy měl na paměti, že národnostní rozdíly tvoří v každé zemi konkrétní podmínky třídního boje a že je proto třeba užívat v třídním boji rozmanité strategie. Nejen v době vydání Manifestu, ale i v pozdějších dobách byla národnostní otázka úzce spjata s třídním bojem. Proto i Lenin bojoval na dvě strany: proti reformismu, který podržoval mezinárodní dělnické hnutí národnostním zájmům a problémům, i proti levičáctví, které podceňovalo význam národnostních rozdílů. Autor pak ukazuje, jak se tento problém vyvíjel od první světové války do dneška.

Serge Mallet: *La nouvelle classe ouvrière en France*

Nová dělnická třída, jak se vytváří za podmínek industrializace a automatizace, není

revoluční třídou v dřívějším smyslu slova. Jestliže však slovem „revoluční“ rozumíme úsilí podstatně změnit existující sociální vztahy, tj. objektivní podmínky, za nichž nová dělnická třída jedná a pracuje, pak je i dnes avantgardou revolučního a socialistického hnutí. Ve francouzském dělnictvu roste pocit odpovědnosti za celý hospodářský a sociální vývoj společnosti. Dnešní dělnictvo se nespojuje bojem o vyšší mzdy, nýbrž účastní se konfliktů s techno-byrokratickou strukturou při řízení hospodářství. Moderní technika poskytuje organizované dělnické třídě mnohem účinnější prostředky nátlaku, než tomu bylo dříve. K dnešní kvalifikaci patří nejen úzká specializace, ale též všeobecný rozhled. Rozdíl mezi fyzickou a duševní prací se zmenšují a podle toho se mění i požadavky dělnictva. Také stávky mění svůj charakter. Jsou organizovány odbory, které musí brát v úvahu celou hospodářskou situaci.

II.

F. Dumont: *La représentation idéologique des classes au Canada française*

Autor vychází v Lefebvra rozlišování vědomí, psychiky a ideologie třídy. V Kanadě je třídní boj komplikován postavením francouzské menšiny. V devatenáctém století převládala u kanadského dělnictva ideologie agrární, namířená proti městskému průmyslovému kapitalismu, představovanému anglosaskou většinou. Odborové hnutí je dosud převážně nacionalistické a katolické. Nacionalismus dělnické třídy francouzského původu vzrůstá (Francoz — proletář).

III. Afrique noire

G. Balandier: *Problématique des classes sociales en Afrique noire*

ukazuje, jak je obtížné aplikovat koncepci společenských tříd na černou Afriku, protože v těchto zemích probíhá rýný hospodářská a sociální rekonstrukce, závislá jednak na ekonomických vlivech z vnějška, jednak na přežívání komplikovaných sociálních systémů z minulosti. Sami Afričané se diferencují podle jiných kritérií: tradicionalisté proti modernistům, venkov proti průmyslovým městům. Přitom nutno rozlišovat prvky pocházející z doby předkoloniální, koloniální a dekoloniální. Přežívají tu dosud klanové společnosti, málo diferencované podle věku a pohlaví, v některých státech podle pevně ohraničených kast. Existují a vzájemně si konkurují hierarchie etnické, funkcionální, strukturální, politickoadministrativní, náboženské i klanové. Schematicky lze rozlišovat tyto stupně stratifikace, vzniklé v době koloniální: 1. držitelé koloniální moci, 2. agenti pozápádníctví (učitelé, kněží apod.), 3. bohatí plantážníci, 4. obchodníci a malí podnikatelé, 5. dělníci, organizovaní nebo neorganizovaní. Konflikty, k nimž dochází po roce 1960, vznikají oživením starých antagonismů a bojem o moc uvnitř vládnoucích skupin. Třídní vědomí teprve vzniká, mezinárodní solidarita se vztahuje spíše k „proletářským státům“ než k třídám uvnitř států.

IV. Pays du Maghreb

Kromě všeobecné studie o třídách v arabských státech od J. Bergea, v níž se poukazuje zejména na důležitost inteligence, která do těchto zemí přináší ideologii tříd v boji proti tradicím Islámu, jsou tu tři studie speciální, dvě o Tunisku, jedna o Alžiru.

V. Izrael

VI. Suisse, Italie, Allemagne, Belgique

Z pěti referátů tohoto oddílu (dva se týkají Švýcarska) je pro nás nejzajímavější referát kolínského profesora Königa o (Západním) Německu:

René König: *Les nouvelles classes moyennes en Allemagne*

Máme-li porozumět dnešní sociální struktuře komplexní industriální společnosti, je nutné sledovat, z čeho vznikla. Pro Německo to znamená, že nelze vycházet od tak zvaného nultého bodu (od roku 1945), nýbrž od začátku dvacátého století. Všude přezívají z minulosti ideje, šířené výchovou a propagandou, zejména v industriálních společnostech, které převzaly starý byrokratický aparát. Na Německu lze nejlépe prokázat, že materiální infrastruktura není rozhodující. Německo porážkou ztratilo továrny, celý systém transportu atd., avšak proto, že nezmizely ideje, které umožňují konstruovat stroje, ani organizace vztahující se k aplikaci těchto idejí, neznamenal demontáž továren a destrukce materiálu žádnou ztrátu. Naopak, demontáž tohoto druhu se stala dokonce z hlediska celospolečenského velmi užitečné, protože umožnily totální rekonstrukci výrobního systému. Úbytek obyvatelstva v zemědělství, který začal již na počátku dvacátého století, zabránil tomu, aby se z Německa po roce 1945 stal agrární stát, jak se mnohde předpokládalo. Nacistická představa o návratu k půdě se ukázala zcela iluzorní. Nenastalo také předpokládané zjednodušení sociální struktury industriální společnosti. Nenastala ani pesimistická předvídání všeobecná proletarizace, ani optimistická utopie o všeobecném blahobytu. Daleko realističtější se ukázala idea nivelizace směrem ke středu společnosti, v Německu hodně rozšířená teorie o „niveleerte Mittelstandsgesellschaft“. Avšak i toto je pouhá ideologie. Ve skutečnosti nedošlo v industriálních společnostech k zjednodušení a nivelizaci, nýbrž naopak k větší komplikovanosti sociálního rozvrstvení, než jaká existovala v devatenáctém století.

V Německu před nacistickou érou byla na vrcholu společnosti feudálně junkerská třída, která se nedovedla přizpůsobit potřebám industriální kapitalistické civilizace. Autor souhlasí s Dahrendorfovou tezí o naprosté kapitulaci německých elit a jejich zničení v nacismu, kdy elitu nahradili hochštapleré bez kulturních tradic. Dnešní noví boháči nevytvářejí svůj vlastní životní styl a přizpůsobují se životnímu stylu středních tříd. Stávají se bezvýznamnou minoritou, která může hrát určitou roli jedině vzhledem k svým mezinárodním stykům. Hlavní společenskou tří-

dou se takto stává střední třída, která je bohatě diferencovaná. Také dělnická třída se v Německu diferencuje, přičemž kvalifikovaní dělníci se dostávají na úroveň středních tříd. Počet nekvalifikovaných dělníků se zmenšuje a je doplňován zaměstnáváním dělníků z ciziny. Je mezi nimi také hodně uprchlíků z východních zemí, avšak většina z nich, zejména mladých, se rychle přizpůsobuje. U kvalifikovaných dělníků se zmenšuje význam fyzické práce, která je nahrazována činností intelektuální a morální, vyžadující nových kvalit, jako je přesnost, soustředění, porozumění komplikovaným technickým procesům atd. Na druhé straně se práce velké části tzv. zaměstnanců (employés) pod vlivem automatizace podstatně zjednodušuje, takže kvalifikovaní dělníci potřebují vyšší školení než některé kategorie zaměstnanců.

Počet zaměstnanců v poměru k počtu dělníků stále vzrůstá (v roce 1882 připadal 1 zaměstnanec na 21 dělníků, v roce 1958 1 na 2,5). Přitom je vrstva zaměstnanců nejvíce diferencovaná, a to nejen platově, ale především podle účasti na rozhodování, od stenotypistek až po manažery, kteří mají daleko větší účast na rozhodování než vlastníci podniků. Moderní technika umožnila demokratickým státům poskytovat všem lidem základní životní standard, a také nerovnosti šancí při vstupu do života se zmenšují (např. daňovou progresi). Avšak rovnost materiálních podmínek nemá vliv na různost intelektuální, emotivní a kulturní. Ani to, že většina lidí dnes pracuje za mzdu, neznamená ještě nivelizaci. Veliká diferenciacie středních vrstev vzrůstá zejména tím, jak v životě lidí přibývá volného času: diferencují se zájmy, četba, návštěva divadel a jiných kulturních podniků, cestování, společenský život (návštěvy), spolková činnost i styl konzumu materiálních statků. Mění se nejen materiální podmínky života, ale i hodnoty, neznámé dřívější buržoazii. Kultura sama se mění, a tím i vědomí lidí, směřující k další diferenciaci. Tento vývoj začal již na konci devatenáctého století, avšak od roku 1945 se podstatně zrychluje.

VII. *Amérique latine*. Obsahuje dvě studie týkající se Mexika a Brazílie.

VIII. Yougoslavie — Pologne.

Ze tří referátů, týkajících se socialistických států, z nichž dva se zabývají Jugoslávií a jeden Polskem, si všimněme referátu polského:

Jan Sczepański: *Les classes sociales de la société polonaise contemporaine*

Nové principy stratifikace vyplývají z těchto změn sociálního režimu: 1. socializované a planifikované hospodářství, 2. rozhodující role politických institucí, 3. systém hodnot a motivací, který modifikuje aspirace jednotlivců a skupin, stejně jako kritéria prestiže, tj. kritéria společenské nadřazenosti a podřazenosti. Přitom však ještě přezívají zbytky tříd z kapitalismu a feudalismu. Před

rokem 1939 byla stratifikace polské společnosti asi taková: na vrcholku byli velcí vlastníci pozemků a vysoká buržoazie, pak následovala inteligence, maloburžoazie, průmysloví dělníci a nejnižší stojící dělníci zemědělství. Nejpočetnější třídou předválečného Polska byli sedláci (52 % obyvatelstva). Vyšší společenské skupiny byly zcela decimovány nacistickou okupací. Potřeby industrializace vyvolávají novou diferenciaci (hierarchii dle povolání a kvalifikace). Vzrůstá význam inteligence, která se diferencuje na tyto skupiny: 1. tvůrčí pracovníci (spisovatelé, vědci, žurnalisté), 2. experti řešící praktické problémy (inženýři, lékaři, právníci, učitelé apod.), 3. ředitelé všeho druhu podniků a institucí politických, hospodářských a kulturních, 4. administrativa, která je nejpočetnější, ale nejméně soudržná; rozděluje se na mnoho skupin. Maloburžoazie upadá a tím mizí i její tradiční hodnoty, jako je sporiťost, pracovitost atd. Z této vrstvy se rekrutuje nejvíce deklasovaných živlů, namnoze s velkými příjmy, ale s malým sociálním prestižem. Počet sedláků se v důsledku industrializace zmenšuje. U dělnictva jakožto hlavní preferované třídy vzrůstá profesionalizace, a odborným školením i kvalifikace. Další druh diferenciacie vzniká ze samotné povahy státu a z hierarchie politických institucí.

IX. Závěry a diskuse

V závěrečné diskusi, vedené G. Balandierem, bylo poukazováno zejména na důležitost přežívání hodnot z minulých dob v nové situaci po druhé válce, a to především v nově utvořených státech. Také národnostní rozdíly podstatně modifikují sociální diferenciaci.

Jan Mertl

Nové příspěvky k sociologii vysokoškolského studenta

Před nedávnem informoval Sociologický časopis o průběhu semináře k problémům vysokoškolského studentstva konaného na pedagogické fakultě University Palackého v Olomouci. Uspořádáním tohoto kolokvia přispěli olomoučtí sociologové a pedagogové k praktickému konstituování sociologie vysokoškolského studenta v ČSSR. Význam semináře se nevyčerpal pouze výměnou názorů, navázáním vědeckých kontaktů a posouzením výzkumného projektu olomoucké pedagogické fakulty. Hodnota semináře byla umocněna a zároveň petrifikována včasným uveřejněním většiny přednesených referátů. Příspěvky byly publikovány v brožurě *Seminář o problémech výzkumu osobnosti vysokoškolského studenta*, vydané pedagogickou fakultou University Palackého v Olomouci na podzim r. 1965 za redakce Ferdinanda Koudelky.

Shrnutím některých výsledků empirického i teoretického úsilí rozvíjející se sociologie mládeže a zvláště vysokoškolského studentstva byl položen vcelku dobrý základ

pro komplexní dokumentaci, bez níž se neobejde solidní vědecké bádání. (Podobným přínosem v oboru sociologie mládeže jsou další dva — rovněž moravské sborníky: *Sociologie a problémy mladé generace*, Brno 1965. — *Aktuální problémy sociologie mládeže*, Ostrava 1965. Oba sborníky vydaly příslušné krajské odbočky Společnosti pro šíření vědeckých a politických znalostí.)

Jak příspěvky olomouckého sborníku, tak postupně se množící zprávy o dílčích výzkumech problematiky vysokoškoláků nás vedou k zamyšlení nad dvěma otázkami: Za prvé, zda je správné zabývat se problémy mládeže vcelku, globálně, anebo spíše diferencovaně, např. z hlediska určitých souborů a skupin mládeže, ať již jde o soubory podle kritérií sociální stratifikace nebo demografických znaků. — Za druhé, zda z hlediska vědeckého a celospolečenského je eufunkčním jevem určitá — byť i dočasná — převaha zájmu o výzkum osobnosti vysokoškolského studenta nad výzkumem ostatní mládeže.

Pokusíme se o stručné odpovědi na obě otázky: Zabývat se globálně celkovou problematikou mládeže jako obecným problémem všech historických a společenských útvarů je bezpochyby nutné a správné. Zvláště pro horizontální srovnání s problematikou jiných věkových skupin, anebo pro vertikální srovnání různých generací, či pro bližší určení sociálních rolí mládeže v určité společnosti a recipročního vztahu mezi společností a mládeží. Avšak obsáhnout celou problematiku této vnitřně velmi diferencované biosociální skupiny není možné bez zjevného zjednodušení. Musíme si uvědomit, že diferencovanost mládeže je dána už tím, že určitá její část se připravuje k plnění určitých společenských rolí, zatímco jiná již nastoupila cestu společenského fungování v různých oborech společenských činností. Máme i mládež, která je činná v různých druzích práce a současně se ještě připravuje k nastoupení jiných rolí. Obecné znaky globálního studia se pak většinou týkají pouze některých generačních zvláštností mládeže a nezachycují celou škálu jejich podstatných vlastností. Proto diferencovaný sociologický pohled na podskupiny mládeže je pohledem zaostřenějším, přesnějším a zároveň nezbytným pro konstituování jakékoliv globalizující sociologie, i pro zachycení generačního typu.

Druhou otázku lze zodpovědět dvojím způsobem. Jedním z důvodů, proč poměrně velká část výzkumů se týká právě otázek vysokoškolské mládeže, je okolnost, že studenti jsou výhodným objektem sociologického výzkumu, protože jsou k dispozici přímo na výzkumných pracovištích, jimiž se postupně stávají společenskovední katedry na našich vysokých školách. Není však zvýšená koncentrace zájmu o osobnost studenta a vysokoškolské studium především symptomem objektivně daného a stupňujícího se zaměření na vědu? Domníváme se, že zde působí zvyšující se význam vysokých škol jako vědeckých a výchovných institucí, které jsou

v celosvětovém měřítku stavěny do popředí sociální struktury moderní vysoce technizované a zracionalizované společnosti. Ve všech vyspělých průmyslových zemích — i když různě v různých společenských systémech — jsou vysoké školy hodnoceny jako zdroje kulturní inovace a technického pokroku a zároveň jako místa, kde jsou připravováni i budoucí nositelé řídicích činností v různých oblastech společenského života. Proto se i u nás soustřeďuje výzkumný zájem na vysoké školy a na osobnost studenta.

Stojí za zmínku, že ve vyspělých kapitalistických zemích dochází teprve kolem roku 1950 k prudkému zvýšení zájmu o výzkumy vysoké školy jako společenské instituce, jejich výchovných a didaktických prostředků, včetně metod i vnitřního života vysokých škol. V západní sociologii v době předválečné výrazně reprezentují sociologické pohledy na otázky výchovy a mládeže především Emil Durkheim, Max Weber a Karl Mannheim. Pěstitelé tzv. „educational sociology“ si této problematiky všímali jen částečně a podmíněně. Teprve padesátá léta, jako období relativní poválečné stabilizace vyspělých kapitalistických zemí, jsou počátkem rostoucího zájmu o sociologický výzkum vysokého školství. Sociologové jsou namnoze přesvědčeni, že předpokladem síly a modernosti národů v oblasti ekonomiky, politiky, vojenství a kultury je stupeň vývoje školství a především vysokého školství jako centra vědeckého výzkumu a pokroku. Hledají cesty ke zvýraznění funkcionality vysokých škol vzhledem k požadavkům vyspělé techniky a složitějšího řízení společenských vztahů i k zmodernizování pojetí funkce inteligence ve společnosti, dosud chápáné jako nositelka nenasadné úlohy ochránce a zároveň kritika a inovátora základních společenských hodnot. Tolik o západní sociologii, která se zabývá touto problematikou.

I u nás „klíčem k dalšímu rozvoji výrobních sil je vědeckotechnická revoluce, která podmiňuje dynamiku ekonomického, politického a společenského rozvoje socialismu.“ (Viz *Teze pro přípravu XIII. sjezdu Komunistické strany Československa*.) I když plně respektujeme odlišnost společenských hledisek vědeckotechnické revoluce v socialismu a kapitalismu, domníváme se, že zvýšený zájem o problematiku vysokých škol má vedle aspektů zcela specifických a neslučitelných i aspekty obecné, univerzální.

Proto rozložení výzkumného zájmu týkajícího se mládeže není jevem společensky a vědecky disfunkčním. Naše tvrzení by však ztratilo platnost, kdyby se výzkumy vysokoškoláků i nadále realizovaly spíše jen do šíře, extenzivně, bez usilování o zkvalitňování teoretických příprav a výzkumných metod a bez možnosti srovnávat závěry získané výzkumem této skupiny mládeže se závěry z výzkumů ostatní mládeže, především dělnické a rolnické.

V důsledku těchto skutečností by měla být každá pozitivní snaha přispět k reálné koordinaci jednotlivých výzkumů vysokoškol-

ské mládeže u nás adekvátně zhodnocena. Jelikož se zatím ukázalo ne dosti reálně centrální usměrňování spontánního výzkumného zájmu, je olomoucké setkání sociologů mládeže a studentů, zachycené v citované brožuře, příkladem významné iniciativy.

K hlavním příspěvkům uveřejněným v brožuře patří tyto referáty:

František Kahuda: *Problémy sociologického věku mládeže*

Jaroslav Just: *Výzkum osobnosti studenta na pedagogické fakultě*

Libuše Malická: *Výzkum vysokoškolské mládeže na Ústavu marxismu-leninismu*

Miluše Kubičková: *Názory západních sociologů na problémy mládeže*

J. L. Fischer: *Některé poznámky k problémům mládeže*

Dagmar Cahová: *K vymezení místa mládeže v sociální struktuře společnosti*

Ferdinand Koudelka: *Poznámky k některým problémům volného času posluchačů pedagogické fakulty*

Doc. dr. F. Kahuda, první náměstek ministra školství a kultury, podtrhl význam pedagogické sociologie, jejímž těžištěm je aspekt společenský, společenská funkce výchovy. Děti a mládež jako fáze života dané společnosti a zároveň jako skupina obyvatelstva mají své specifické znaky. Úkolem sociologie mládeže je tyto specifické znaky zkoumat a zároveň sjednocovat výsledky bádání ostatních vědeckých disciplín zabývajících se otázkami mládeže. Třídění společenských skupin závisí na klasifikačním hledisku, pro které se sociolog rozhodne. F. Kahuda pokládá za významné určení věkového rozpětí skupin, tzv. sociologického věku. Tradičně používané rozdělení populace na děti, mládež a dospělé je nutno přesněji ohraničit, vědecky stanovit sociologický věk. Jen tak je možné exaktně vymezit reprezentativní soubor zkoumaných jedinců. Dolní hranice je určena počátkem společenského a ekonomického osamostatňování a pohybuje se kolem 15. roku. F. Kahuda upozornil na akceleraci dospívání v moderní společnosti. Vážnějším problémem je stanovení horní hranice sociologického věku mládeže. Je-li za kritérium pokládáno ukončení procesu společenského a ekonomického osamostatňování, lze hypoteticky stanovit horní hranici a umístit ji kolem 30. roku lidského věku. Uvnitř intervalu od 15 do 30 let je věková skupina dále účelově členěna. Autor též upozorňuje, že vedle akcelerace dospívání působí v moderním věku i opačná tendence, tj. retardace, která jistě souvisí s posunutím horní hranice sociologického věku mládeže.

Teoretickým problémem vymezení a třídění biosociální skupiny mládeže se mimo jiné zabýval také prof. dr. J. L. Fischer. (V osobě J. L. Fischera má výzkumný kolektiv PF UP odborného rádce a pomocníka.) J. L. Fischer podotkl, že „mládež není žádným stabilním sociálním útvarem, nýbrž je výrazem pro postupný sled nově se rodících generací“ (str. 58). Dobu dospívání lze členit různé a každá etapa má své speci-

fické zvláštnosti, mimo jiné i sociální, které jsou především objektem sociologického bádání. Nejvládnější problematikou sociologie mládeže je pouze dospívající mládež zhruba od 14 do 24 let, kdy končí vysokoškolské vzdělání. Toto období má své psychologické konstanty, které se ovšem projevují různé v různých dobách a v různém sociálním prostředí. Podle způsobu přípravy na sociální funkce, které bude mládež vykonávat, člení J. L. Fischer skupinu do tří úseků: mládež v učňovském a pracovním poměru, mládež studující na různých typech středních škol a mládež vysokoškolská. Hlavní rozdíl mezi skupinami je v tom, že u první je aspekt výchovný spojen s pracovním, zatímco u dvou dalších převládá zřetel studijní. J. L. Fischer se staví za diferencované pojetí výzkumu mládeže, aniž ztrácí ze zřetele psychologické konstanty a konkrétnost společenské atmosféry, v níž mládež žije. Jako příklad diferencovaného výzkumu mládeže uvedl dlouhodobé zkoumání dělnické mládeže ve strojírenství, prováděné Ústavem odborného školství v Olomouci. (Viz Zprávy Výzkumného ústavu odborného školství v Praze, sv. 1., 2, 1965.)

Problematickou vymezení kategorie mládeže se zabývala také odborná asistentka University J. E. Purkyně v Brně D. Cahová. Z hlediska životního stylu jedince lze mládež považovat za věkovou skupinu, a to skupinu biosociální. Vyznačuje se zvláštními biologickými, psychologickými a především společnými sociálními znaky, danými především začleněním do společenské dělby práce. I když biologické znaky primárně ovlivňují rozvrstvení společnosti, sociální faktory působí zpětně a mohou — podle A. I. Bláhy — silně ovlivnit znaky biologické. Společným rysem mládeže z hlediska jejího vztahu ke společnosti je dosud neukončený proces sociální adaptace. — D. Cahová vymezuje rozdíly mezi kategoriemi mládež a generace. Generace je skupina lidí, kteří vstupovali do společenského dění v určitém historickém období, které ovlivnilo jejich relativně shodné společenské prožitky. — V druhé části své přednášky D. Cahová analyzuje formy sociální adaptace mládeže a hledá společné znaky této generace, žijící v době prudkých změn souvisejících s rozvojem industriální společnosti. V úvaze nad místem dnešní mladé generace ve struktuře socialistické společnosti vychází především z názorů polského sociologa Z. Baumana. (Viz referát přednesený Z. Baumanem na šestém světovém kongresu mezinárodní politiky v Ženevě v r. 1964. *Polish Youth and Politics*.) V této souvislosti D. Cahová upozorňuje, že se u nás dosud nemůžeme opřít o tak rozsáhlé výzkumy problematiky mládeže, jaké jsou uskutečňovány v západoevropských zemích, a nemůžeme ani uvést tak rozsáhlou literaturu o mládeži.

O přehled a do jisté míry i kritikou konfrontaci některých západoevropských, zvláště západoněmeckých sociologických výpovědí o mládeži a studentech se pokusila dr. Miluše Kubíčková. Ačkoliv nelze výsledky

sociologických výzkumů a z nich plynoucích teorií nižšího dosahu aplikovat mechanicky v naší sociologii mládeže — jak též upozornili ve svých poznámkách J. L. Fischer a pracovník KV KSC doc. Dvořák —, má bližší seznámení s výsledky sociologického bádání prováděného v zemích s velkou tradicí této vědní disciplíny svou hodnotu a význam. Právě podrobnější informovanost o výsledcích výzkumů jednotlivých oblastí společenského života může pomoci předejít mechanické aplikaci, anebo lehkovážnému přehlédnutí či paušálnímu zamítnutí některých racionálních přínosů nemarxistické sociologie. Mnohem škodlivější jak pro náš ideologický boj, tak pro dohnání mezer v rozpracování marxistické sociologie je spíše neznalost, anebo jen kusá informovanost o západní sociologii. Domníváme se, že pro sociologa by mělo být evidentní, že nelze ztotožňovat sociální skutečnost, která je obsahem sociologického zkoumání a která je právě oním neopakovatelným specifikem daným konkrétností společenských vazeb té které země, systému, doby, s výpověďmi o této skutečnosti, anebo se sociologickými nástroji, tj. metodami, technikami atd. Západní sociologická literatura pojednávající o mládeži nezachycuje sociální skutečnost v její objektivní podobě, nýbrž vesměs zdeformované principiálním teoretickým přístupem. Avšak to neznamená, že bychom s touto skutečností nesrovnávali vůbec a že by tyto studie neměly pro naše poznání význam. (Hlubší pohled na problémy západoněmecké sociologie mládeže byl podán v Sociologickém časopise č. 1/1966.)

Děkan Pedagogické fakulty University Palackého doc. J. Just podal výklad komplexního a dlouhodobého výzkumu osobnosti studenta. Výzkum je proponován do r. 1975 a obsahuje čtyři výzkumné okruhy: výzkum připravenosti absolventa pro učitelské povolání v oblasti politickovýchovné činnosti na veřejnosti; výzkum kulturních a estetických postojů studenta; psychologický výzkum změn dynamických stránek osobnosti a šetření skupinové dynamiky studentských skupin; šetření antropometrická a konstitučně typologická. J. Just rozebral obsahové a organizační předpoklady dlouhodobého výzkumu prováděného na pedagogické fakultě. Podal též výklad geneze výzkumného projektu i geneze výzkumného kolektivu, jehož jádrem je nyní vlastně první kabinet sociologie vysokoškolského studenta v ČSSR. Obecný výklad děkana fakulty byl pak v jednotlivých sekcích konkretizován v řadě zajímavých příspěvků členů výzkumného kolektivu PF.

Rozbor přípravných prací celostátního výzkumu problematiky vysokoškoláků, prováděného Ústavem marxismu-leninismu pro vysoké školy v Praze, podala dr. Libuše Malická. Kořeny celosvětového zvýšeného zájmu o problémy mládeže vidí v urychlujícím se historickém vývoji, kdy se rychleji mění objektivní podmínky existence člověka ve světě a tím i úkoly, které musí řešit nastupující generace. Soustředění poměrně vel-

ké pozornosti právě na vysokoškolskou mládež je opodstatněno dvěma důvody: především potřebou růstu vysokoškolsky vzdělané inteligence a konečně situací na našich vysokých školách, které řeší řadu problémů spojených s přestavbou vysokoškolského studia. Zde jsou také zdroje motivace průzkumů probíhajících současně na mnoha fakultách. Jejich hodnota je především v tom, že reagují na bezprostřední potřebu jednotlivých vysokých škol. Pro širší výzkum plní funkci sond a předvýzkumů a přinášejí některé cenné metodické zkušenosti. L. Malická navázala na referát M. Kubičkové a rozebrala okolnosti i náplň činnosti skupiny dobrovolných výzkumných pracovníků při Ústavu marxismu-leninismu. Zvláště se pak zabývala rozбором cílů celostátního výzkumu vysokoškoláků realizovaného nyní Ústavem ML již jako státní úkol.

Spojovacím článkem mezi spíše obecněji zaměřenými referáty a mezi příspěvky zachycujícími již výsledky některých dílčích výzkumů, anebo zabývajících se rozpracováním celkové koncepce olomouckého výzkumu, byla zevrubná zpráva Ferdinanda Koudelky CSc. Podklady pro zprávu získávali také další členové výzkumného týmu, Jaroslav Čihovský a Milan Schneider. Referent se zabýval problematikou volného času jak z hlediska teoretického vymezení, tak z hlediska prvních interpretací získaných empirických dat o volném čase studentů PF UP. První sonda vede k závěru, že posluchači mají denně průměrně k dispozici 5,05 hodin volného času. To je v porovnání s množstvím času zjištěného u dvou odlišných souborů o 1/7 více. (Srovnání bylo provedeno s výsledky výzkumu výběrového souboru posluchaček 4. ročníku střední zdravotnické školy a mezi skupinou dělníků a zaměstnanců.) Určitý přebytek volného času vede u studentů nikoliv k jeho racionálnímu využívání, ale spíše k plýtvání. F. Koudelka upozorňuje, že závěry získané předvýzkumem provedeným na olomoucké pedagogické fakultě se liší od výsledků sociologického výzkumu realizovaného pedagogickou fakultou v Hradci Králové. Bližší srovnání nemohl bohužel podat v důsledku nedostatku kontaktů mezi oběma fakultami. — Při dalším prohloubeném výzkumu volného času studentů 1. ročníku PF použili olomoučtí sociologové některých zkušeností polských, jak o nich hovořil Mr. Witkowski na setkání československých a polských sociologů na Bezkydech v r. 1965. (Referát Mr. Witkowského je uveřejněn v ostravském sborníku o mládeži, o němž jsme hovořili.) Byl zjišťován nejen podíl na činnostech ve volném čase, ale též hodnoty, které respondenti těmto činnostem přisuzují. Olomoucký výzkum ukázal, že se podstatně liší četnosti zachycující realizované činnosti od činností jevících se jako zajímavé, oblíbené a užitečné. Zvláště nápadný byl rozdíl mezi počtem aktuálních činností a počtem činností hodnocených jako užitečné. (Nebylo však upřesněno hledisko užitečnosti.) — Závěrem lze říci, že podle dílčích výsledků

výzkumu volného času mají posluchači 1. ročníku více času, než se obecně soudí; že ve volném čase převládají prvky, o nichž nelze říci, že by plnily dvě základní funkce volného času, tj. funkci kulturně osvětovou a regenerační. K postižení sociologických skutečností bylo v předvýzkumu konaném od září r. 1964 do března r. 1965 použito různých metod. Dobrou příležitostí k uplatnění snahy po metodickém pluralismu se ukázaly být tzv. imatrikulační tábory, kterých se přijatí posluchači před zahájením studia zúčastňují.

S precizním rozpracováním projektu výzkumu kulturních a estetických postojů posluchačů seznámil referát J. Vojnara. Zabýval se též formulací hypotetického modelu současného vysokoškoláka, u něž „za jevovou neangažovaností probíhá rozporný proces uvědomování si přínaléžitosti k současné skutečnosti, zrod nové neformální, nepatetické a střizlivé angažovanosti, která chce být svou, odlišnou od schémat obecně převládajících“ (str. 166.) Projekt zachycuje celou mikroanalýzu účasti studentů pedagogické fakulty UP v Olomouci na všech formách umělecké tvorby.

Doplňkem projektu výzkumu kulturních a estetických postojů je informace o zahraničním hudebně sociologickém výzkumu Friedricha Klausmeiera (viz *Jugend und Musik im technischen Zeitalter*, Bonn, H. Bouvier u. Co., 1963). Autoři referátu František Rohánek a Jaroslav Václavěk upozornili na masové rozšíření příležitosti k hudebnímu zážitku. Podle Klausmeiera došlo též k podstatnému posuvu v hudebních zájmech mládeže, např. zvýšil se zájem o instrumentální hru apod. Hudba vůbec už není čistým uměleckým prožitkem, nýbrž převzala i u mládeže funkci usnadňovat život. Bohužel, hudební vyučování na školách je málo účinné a nepřítažlivé. Není využíváno období do devatenácti let, kdy hudební vlivy působí na mládež nejsilněji. Hudba má pro život člověka, zvláště mládeže, nesmírnou hodnotu, má schopnost měnit fyziologické pochody a je výrazem životních pocitů. Dnešní mládež zdůrazňuje v hudbě motorický element, proti erotickému z dřívějších dob. Hudební zájem je možné spojit s rozvíjením zájmových skupin, např. prostřednictvím souborů pro nástrojovou hudbu. — Klausmeierova studie vyznívá optimisticky a staví se na obranu mládeže. Vidí reálné možnosti jejího citového a intelektuálního rozvoje prostřednictvím hudby. — Domníváme se, že takto speciálně pojatá sociologická studie může přinést výzkumným pracovníkům stejného zaměření hodně podnětů, i když jsou její závěry odvozeny z empirického zkoumání cizí sociální skutečnosti.

Informace o metodicky promyšleném výzkumu vysokoškoláků všeobecného lékařství v Praze podali Marie Jirková a L. M. Sobotka. V článku M. Jirkové jsou analyzovány průvodní problémy a potíže sociologického výzkumu, který byl v roce 1962 vyvolán potřebou nových poznatků o studentech v důsledku přestavby vysoko-

školského studia. Záběr výzkumu byl velmi široký, měl být zkoumán odborný i politický profil posluchačů, náplň volného času i sociální prostředí, v němž studenti žijí. Za základní metodu byl zvolen neanonymní dotazník. Byl tím učiněn pokus o vytvoření podmínek pro opakovaný výzkum téhož výběrového souboru. Široce pojatý výzkum se však ukázal jako nevýhodný, a to jak pro obsahovu a formální správnost otázek, tak pro úplnou interpretaci získaných dat. Ačkoliv byly použity moderní zpracovatelské prostředky, celý empirický materiál nebyl dosud interpretován. — Hodnota přednášky M. Jirkové je v tom, že se pokusila o kritický rozbor nedostatků výzkumu a o formulaci podnětů pro jiné výzkumné pracovníky. Tímto mnohé zkušenosti sociologů pražské lékařské fakulty přesáhly právě po metodické stránce rámec dílčího výzkumu.

Rovněž referát L. M. Sobotky lze zařadit mezi příspěvky účelově zaměřené, pokoušející se o praktické závěry pro zkvalitnění přijímacích pohovorů na lékařských fakultách. Výzkum si kladl za cíl získat dostatek materiálů pro vypracování metody, podle níž by bylo možné co nejobjektivněji hodnotit znalosti a schopnosti uchazečů o studium na lékařských fakultách. Vypracování metody předcházela dlouhodobá příprava zahrnující i výzkum na střední škole. Na přípravě výzkumu se vedle sociologů podílely také odborné katedry fakulty všeobecného lékařství v Praze. Použitá metoda prokázala, že vysvědčení ze střední školy často nevyjadřuje skutečné znalosti zájemců o studium medicíny.

K dalším příspěvkům zachycujícím první výsledky empirických výzkumů mládeže patří:

Referát O. Polcra z VAAZ v Brně informoval o některých závěrech průzkumu zájmů a postojů brněnské mládeže studující na středních školách a mládeže pracující v průmyslu. Hlavně se zabýval výsledky šetření politických názorů mladých lidí a jejich vztahu k ČSM. Materiály získané tímto výzkumem mohou sloužit jako východisko pro další srovnávání a upřesňování pohledu na tuto problematiku.

Referát s. Onřejka z PF v Prešově se zabýval výsledky výzkumu postojů studentů pedagogické fakulty k vlastnostem osobnosti učitele. Bylo by nesporně zajímavé konfrontovat zjištění o tom, jaké mají studenti představy o vlastnostech současného pedagoga, se skutečně existujícím profilem učitele. Zvláště zajímavé byly výsledky získané v předvýzkumu motivace volby učitelského povolání.

Rovněž referát dr. ing. V. Fencla z SEŠ v Přerově prezentoval závěry z výzkumu motivace volby studijního oboru — tentokrát u středoškolských studentek.

Ačkoliv uvedené tři příspěvky podávaly informace o výzkumech oblastí, které jistě zasluhují pozornost sociologie mládeže, přece jen příliš rozšířily stejné již bohatou škálu problémů, jimiž se seminář zabýval.

K příspěvkům podtrhujícím filosofické

aspekty sociologických výzkumů mládeže patřil referát J. Krejčího CSc. z PF v Ostravě. Za hypotetickou pokládá otázku, zda sociální adaptace dnešní mládeže je procesem jednodušším nebo složitějším, a to jak v kapitalismu, tak i v socialismu. Nepronikneme-li tuto otázku, můžeme eventuálně přehlédnout jistý druh skepticismu mládeže, jak o něm např. hovoří H. Schelsky. — Další otázkou je, zda překonání třídního antagonismu je již dostačující podmínkou pro světónázorovou integraci mládeže. S tím souvisí otázka, zda opravdu známe motivy myšlenkového propracování se mládeže k socialismu. Zdá se, že odpověď na tuto otázku spíše dedukujeme, místo aby byla empiricky vyvozena. Vážnou filosofickou otázkou promítající se do vědomí mladých lidí moderního světa je vliv absurdity současného života i skutečnost, že v životě hrají svou roli i stinné stránky, jako je smrt apod. Podnětná úvaha J. Krejčího vyzněla v pobídku, aby se učinilo vše ke zvýšení pocitu sounáležitosti naší mládeže se společností, aby se mládež necítila společensky vyřazená a nepotřebná.

Rovněž příspěvek M. Nezvalové z PF UP v Olomouci se dotýkal spíše teoretických východisek výzkumů mládeže. Při hodnocení vlivů technického pokroku nelze přehlédnout dvojí hodnotu tohoto vlivu — kladnou i zápornou. Např. v citové oblasti vědeckotechnická revoluce podmiňuje řadu kladných rysů jako je střídlost, nebojácnost, optimismus, viru v lidské schopnosti atd. V rozumové oblasti pak vyšší míru vědění, rozumovou vyspělost apod. Ovšem k záporným důsledkům mohou patřit i citovém životě mládeže např. nedostatek soucitu, nedostatečně rozvinuté formy lásky (k rodičům, vlasti apod.), určitá tvrdost apod. Všechny tyto vlastnosti jsou však konstatovány hypoteticky a je nanejvýš nutné je empiricky zkoumat.

Také příspěvek doc. K. Kasla z PF KU v Praze byl teoretickým přínosem semináře. Hovořil o problémech výchovy ve školní skupině. Čerpal z práce polského autora Zb. Zaborowského *Psychologia społeczna a wychowanie* (Warszawa 1962). Zaborowski se pokouší o překonání Makarenkovy teorie kolektivu, kterou pokládá za příliš úzkou. V kolonii nemohla mít místo samospráva, protože nešlo o kolektiv se zdravým morálním citěním. Proto bylo nutno nalézat spojení v aktivu, kterého musel Makarenko využívat i k vykonávání nátlaku na ostatní kolonisty. Není prý opodstatněné přenášet Makarenkovu teorii do podmínek normální školy. Proti heslu „kolektivem pro kolektiv“ staví polský autor heslo „v kolektivu pro jedince“. Soudruh Kasl upozornil, že jde o nový pohled na funkci kolektivu, ale zároveň nabádá k rozlišení výchovných cílů a ideologických východisek společnosti socialistické a kapitalistické. Též se zabýval otázkou samosprávy ve skupině, jak je pojímána buržoazní vědou. Vyrovnává se také s některými jednostrannostmi sociometrické metody J. L. Moreno. — Příspěvek doc. Kasla

přinesl mnoho podnětů pro další zkoumání školních skupin.

Závěrečný projev zástupce KV KSČ Ostrava doc. A. Dvořáka CSc. vyslovil pozitivní hodnocení jednání sociologického semináře i ocenění toho, že se vážně přistupuje k plnění usnesení pléna ÚV KSČ o zlepšení situace v našem školství.

Miluše Kubičková

Max Kaplan, Leisure in America: a Social Inquiry,

New York 1960, str. 350

Práce amerického autora M. Kaplana patří k nejvýznamnějším příspěvkům k problematice, která je v anglické literatuře shrnována pod pojmem „leisure“, ve Francii „loisir“ a u nás se začíná rozvíjet v rámci speciální sociologické disciplíny — sociologie volného času. Je to práce, kterou cituje a uvádí u nás více známý francouzský autor J. Dumazedier. Kniha je poměrně značně rozčleněna, je rozvržena do dvaadvaceti samostatných kapitol, v nichž je zkoumán problém volného času ze všech různých stran a pohledů. Je třeba říci, že tento všestranný pohled je někdy až na závadu jasnosti a přesnosti celé studie, a že v určitém smyslu by soustředění na několik základních problémů bylo asi účelnější. Autor si klade za úkol vysledovat vůbec smysl pojmu „leisure“, zkoumá hlavní vývojové trendy a způsoby využití volného času, a faktory, jež v USA působí na tyto trendy. Všímá si toho, jak je volný čas strukturován, jaké jsou vzorce jeho využití v čase i v jednotlivých skupinách. Zajímavé jsou jeho počáteční úvahy, v nichž se distancuje od některých svých kolegů — sociologů, kterým vytýká, že nevědomky obhajují hodnoty již mrtvé aristokracie a feudálního způsobu života. Vyhlašuje větší respekt k masám a na rozdíl od mnohých sociologů, jimž přiznává virtuozitu v kvantitativních metodách, si cení více smyslu pro historii. V rámci těchto zásad chce Kaplan podat široký přehled vzájemné souvislosti mezi problematikou „leisure“ a ostatními oblastmi společenského života, přičemž chápe problematiku volného času a jeho využití především jako fenomén kultury. Po těchto některých zásadních úvahách nadhazuje pak Kaplan celou sérii otázek, které vyvstávají v souvislosti s „věkem volného času“. Jaký je vliv rostoucího volného času a jeho způsobu využití na rodinu, práci, na sociální stratifikaci, na hospodářství, na citový život lidí, na náboženství, jak působí na svět hodnot, jak ovlivňuje pozice a role člověka? Jak mnoho a na co se vydávají peníze v rámci volného času, proč si lidé volí ten či onen způsob využití volného času? Zkoumání těchto otázek a odpovědi na něm nám může poskytnout prvky pro diagnózu celé kultury. Autor se brání dát nějakou lehkou a lacinou definici pojmu „leisure“, protože tato problematika

zahrnuje širokou variabilitu činností a postojů.

Protože práce je velmi detailně rozčleněna, není možno sledovat jednotlivé a velmi různorodé aspekty autorova pohledu na problematiku. Všímneme si proto jen některých problémů, které jsou podle mého názoru závažné nebo podnětné. Zajímavý je již metodologický přístup autora k problematice. Ukazuje na dva možné různé přístupy. Jeden, který autor v podstatě odmítá, spočívá v tom, že se vychází z toho, co lidé říkají nebo myslí pod tímto pojmem; podle druhého je možné hledat a formulovat všeobecný obraz nebo ideální pojem problému. Tim je podle mínění autora možno se vyhnout zúženému pojetí nějakého určitého typu subjektivní interpretace. Současně jakýsi ideální model nebo konstrukce problému dovoluje zachytit jak subjektivní percepci, tak i objektivní analýzu. Závislost na ideálních typech Maxe Webera je více než zřejmá. Je však poučné, jak v zemi, kde donedávna převládala empirická, popisná a faktografická orientace sociologie, řada autorů hledá hlubší pojmový přístup k sociologické problematice komplexního charakteru. Přitom Kaplan zcela samozřejmě používá různých materiálů, statistických údajů a tabulek, je však proti redukci složité problematiky na statistický průměr nebo na zkoumání jen subjektivní interpretace. V rámci své koncepce všeobecného ideálního modelu „leisure“ vytýčuje autor šest podstatných prvků tohoto problému, které chce zkoumat: Volný čas jako antiteze k práci jako ekonomické funkci, jako příjemná očekávání a vzpomínky, jako minimum nedobrovolných povinností vyplývajících ze sociálních rolí, jako psychologické vnímání svobody, těsný vztah ke kulturním hodnotám, zahrnutí celé řady nedůsledností a bezvýznamností „leisure“ vůči vážnosti a důležitosti ve sféře práce, a nakonec často, ale ne vždy nutné jako aktivita charakterizovaná prvky hry.

Kaplan zdůrazňuje, že činnost ve volném čase může také znamenat námahu, vynakládání energie, ale to je dobrovolná činnost mimo ekonomický systém. Činnost ve volném čase zahrnuje také povinnosti a závazky, jsou však dobrovolně zvolené. Za volný čas se ovšem nedá považovat volno v rámci nezaměstnanosti, nemoci, uvěznění. Současně autor vystupuje proti redukci volného času jen na funkci zábavy, rekreace; kdyby byl volný čas totožný s rekreací, neměl by žádný jiný význam než jako doplněk k práci. Podstata volného času a činnosti v tomto čase směřuje podle autora pryč od práce, volný čas je stále více cílem a práce je prostředkem.

Z dalších úvah autorových je pro nás zajímavá část, kde ukazuje na význam a problémy dřívějšího odchodu z pracovní činnosti, zvláště v souvislosti se „zbytečností“ starých lidí. Z činnosti v oblasti výroby odcházejí, se změnami ve funkcích rodiny není pro ně místo a uplatnění ani v rodině. V souvislosti s pokračující automatizací poroste počet těchto lidí, kteří nedobrovolně

odcházejí a jsou pro společnost zdánlivě nepotřební.

V dalších částech práce si autor všímá zvláště těch aspektů volného času, které znamenají nebo mohou znamenat vytváření prvků svobody, odpoutání od starých, omezujících tradic, vytváření zdrojů hodnot a současně přechod k tvořivosti, k individualitě a k osobnímu využití volného času jako příležitosti pro společenskou vynalézavost. Jestliže na tyto možnosti poukazuje autor, který zkoumá problematiku volného času v nejvyspělejší kapitalistické zemi, pak to svědčí o tom, že tyto možnosti jsou přes všechnu rozpornost kapitalistické civilizace právě výsledkem jejího industriálního a kulturního vývoje. Za socialismu pak mají existovat nejen tyto možné tendence, ale základní jednoznačný vývoj, který by podporoval růst volného času a jeho využití ve smyslu větší svobody jednotlivce, jeho všestranného osobního rozvoje.

Poučné i pro naši problematiku jsou autorovy úvahy o názorech, které se vyskytují i u nás, že rozmach televize vede k tomu, že značná část občanů společností se stává zajatcem tohoto způsobu využití volného času, a že jde převážně jen o pasivní přijímání programu na úkor aktivního kulturního využití. Kaplan uvádí údaje o aktivních formách využití volného času v USA, a to i v oblasti umění. Jeho údaje mohou opravit některé povrchní představy, které se u nás rozšiřovaly, a které viděly problémy kulturního života ve Spojených státech jen jednostranně. Stejně tak se Kaplan ohrazuje proti jednoznačně kvantitativním přístupům i při zkoumání délky času, který průměrný Američan stráví týdně u televizi. Zdůrazňuje, že je nutno vidět nejen počet hodin, ale také intenzitu a způsob přístupu diváka k programu, jak ovlivňuje televize jeho četbu, koníčky, cestování, práci, zda se dívá s rodinou atd. Kvantitativní údaje jsou pro autora jen prostředkem analýzy a nástrojem myšlení.

Za nejslabší část práce považují tu kapitolu, kdy Kaplan rozebírá vlivy volného času a způsobu jeho využití na sociální rozvrstvení americké společnosti. Autor sdílí dost rozšířenou myšlenku o procesech sociální nivelizace ve smyslu odstraňování nebo mizení třídních rozdílů. Domnívá se, že tak, jako dříve byl sluhův klíčový symbolem třídního dělení, jsou dnes prostředky masové komunikace nástroji přispívajícími k mizení nebo zatlačování tříd. Dalšími faktory, které umožňují sociální vyrovnání a zatlačují třídní rozdíly, jsou podle Kaplana všeobecně dostupné nejrůznější mechanismy a přístroje pro provoz a udržování domácnosti, které šetří práci a zvětšují volný čas. K tomu ještě přistupuje fakt všeobecné dostupnosti produktů kultury a umění. Umění prý proto také přispělo k mizení ostrých třídních rozdílů. Proto pro správné pochopení určitých sociálních rozdílů není důležitý důchod (jakoby základem dělení společnosti na třídy byla jen výše důchodu — E. U.), ale styl života, způsob, jakým určité

skupiny tráví svůj čas, jak a s kým užívají svůj majetek, co dělají po práci, jaké cíle chtějí svou činností dosáhnout apod. Těžko lze s autorem v těchto pasážích souhlasit. Vydávat určité tendence nebo vytváření určitých podmínek pro likvidaci tříd za mizení nebo slábnutí objektivních třídních znaků, je nepřesvědčivé a není autorem nijak fakticky dokázáno. (Údaj, že asi polovina celé částky 300 miliónů dolarů, které byly vydány v roce 1959 za motorové čluny, byla vydána osobami z kvalifikovaných a polokvalifikovaných dělnických skupin, ještě vůbec nic nedokazuje a nefiká nic o podstatě třídních rozdílů.)

Bylo by ještě možné zabývat se jednotlivými částmi knihy, všimnout si, jak autor dále rozvádí to, co bylo již v dřívějších kapitolách nadhozeno, a jak ze všech možných různých aspektů a úhlů zkoumá problematiku volného času. Jak již bylo na začátku řečeno, někdy je tento všestranný způsob analýzy trochu nepřehledný a také nutně nejde vždy do hloubky. Důležité jsou však některé základní koncepty a metodologický přístup autora k problémům, které i u nás začínají být předmětem sociologického zkoumání. Chápání problematiky volného času jako jevu, který je klíčem k pochopení soudobých vývojových tendencí v oblasti kultury, podmínek a možností rozvoje osobnosti, je i pro nás podnětné. Použití teoretické metody ideálního typu, zdůraznění jednostrannosti a omezenosti jen kvantitativních hledisek a přístupů, je rozhodně poučné v souvislosti s tím, že i pro naši sociologii otázka metod a přístupů k složitým sociálním jevům se ukazuje jako jedna ze základních. Sympatická je také závěrečná výzva autora, aby zkoumání problematiky volného času vedlo k zdůraznění a podpoře stále tvořivějších a člověka obohacujících forem jeho využití.

Eduard Urbánek

Sociologie sportu

(Georges Magnane: *Sociologie du sport, Situation du loisir sportif dans la culture contemporaine*, NRF Gallimard, Paris 1964, 190 s.)

Tisícihlavé zástupy, jež neděli co neděli zaplňují tribuny a ochozy sportovních stadionů, jež se radují z vítězství svého klubu a jež vzdychají nad jeho porážkou, jež vykřikují hesla, pozdravy a povzbuzení, jež hrdě a zjevně nosí klubové odznaky a vlajky po ulicích, jsou neodmyslitelným jevem moderního života vyspělé průmyslové společnosti, která nabízí městskému člověku také tolik jiných krásných a lákavých požitků: dokonalejší techniku bydlení, snadné a rychlé cestování, zpřístupněné umění, dobrodružství vědy a řadu jiných věcí. A přece špičkový sport soustřeďuje na sebe mnohdy centrální pozornost statisíců, stává se „národní“ záležitostí, participují na něm svým diváckým

pohledem a svým aktivním zájmem další milióny u televizorů, u rozhlasových přijímačů a sportovních rubrik pondělních novin. Na tribunách stadiónů se scházejí týden co týden manifestační shromáždění, jež musí sportu závidět každý politik; na přeplněných bariérách se ozývají také skandované výkřiky, v nichž se zrcadlí názory etické a politické, nálady a hněvy, vzdělaní i zaostalost. O sportu ve svém životě víme všichni, i ti, kdo vůbec nesportujeme, nefandíme, a kdo se na třeštění tribun díváme s pohrdáním a posměskem. Víme o něm všichni — právě proto, že při večeri posloucháme rádio. Jezdíme ráno do práce naplněnou tramvají, vysedáváme při hokejových a krasobruslařských večerech u televizorů, kupujeme pořádné noviny a chodíme k holiči.

O sportu dnes už také konečně ví celá řada společenských věd a filosofie. Sport je zvláštním sociálním jevem, jehož zkoumáním se může zabývat — a jež už nemůže opomenout — právě tak dobře psycholog, jako sociolog nebo filosof. Sport je ve své moderní podobě na jedné straně jedním z centrálních témat sociologie volného času a sociologie masové kultury, na druhé straně vážným filosofickým problémem jedné z oblastí existence moderního člověka, problémem lidské hry.

Autor recenzované práce, Georges Magnane, je sám bývalým sportovcem, atletem, veslařem a judistou, kromě toho úspěšným autorem několika sportovních románů s příznačnými názvy — *Les Hommes Forts, La trêve olympique, Gagné-Perdu*. Stal se členem významné francouzské badatelské instituce Centre National de Recherche Scientifique a zdá se, že se vyzná i v příslušné sociologické literatuře, jako jsou práce Dumazedierovy, Riesmanovy, Denneyovy, Bastideovy, Friedmannovy, Lefebvrevy, Gurvitchovy a jiných. V podtitulu své knížky precizuje její téma jako zkoumání „situace sportovního užívání volného času v soudobé kultuře“ a v předmluvě říká, že zde chce zkoumat „civilizaci užívání volného času (la civilisation du loisir)“. Termínem „užívání volného času“ zde předkládáme francouzské „loisir“ — pojem, (pod. jako anglické „leisure“), pro který nemá čeština dost pregnantní odpovídající výraz, vystihující také libost a libovolnost v tomto užívání skrytou.

Magnaneova práce je rozdělena do čtyř částí: Sport v každodenním životě, Sport jako aktivita užívání volného času, Popularita sportu a Sport jako kulturní prostředek.

V první části si autor všímá především „pronikání sportovního faktu do každodenního života“. Nechce ovšem jen vypočítávat hrubá fakta či stvořit moralizující pojednání, ale chce se pokusit ukázat především, že „sport je sociální jev, jenž hluboce pronikl do každodenního života člověka 20. století“. Jeho přítomnost neobrací k sobě pozornost pouze těch, kteří sport „dělají“, organizují, kteří jej řídí nebo kteří předstírají, že jej řídí, ale i těch, kdo se k němu staví s odporem. Ti právě svou negaci (jak tomu

bylo a jest často i u nás mezi starší generací) vyvolávají u mládeže právě zájem o sport. Sport je vůbec specifickou aktivitou mládí (v tom Magnane souhlasí se zásadním pojetím známých prací holandského fenomenologa Buytendijka), veterány zde začínají být lidé již kolem 35 let — a to ještě jsou většinou z povolání, jež tuto aktivní jspouci na „sportovním veteránství“ umožňují. Budíž zde připomenuto, že autor má na mysli především závodní sport, nikoli sport rekreační, neboť turistiku nebo šachy lze jistě dobře pěstovat až do vysokého stáří. Sport podle autora zasahuje především „třídou námezdne pracujících — dělníků a úředníků“ — a opět zde dodejme, přejdeme-li autorův mlhavý pojem třídy, že i to by vyžadovalo jistého upřesnění, neboť v Evropě i v Americe (tam zejména) jsou důležitým činitelem závodního sportu také univerzitní studenti a vojáci, a že vrcholné výkony špičkového sportu — např. v atletice, kopané, tenisu či hokeji — tam vytváří především vistry talentovaných lidí uvolňovaných pravidelně ze zaměstnání právě pro rozvíjení a společenské předvádění tohoto svého talentu. anebo profesionálův, jimž se sport stal vlastním povoláním.

K problematice sportu v každodenním životě patří podle autora i „psychoanalytické prvky přitažlivosti a půvabu sportu“, jež autor vykládá spíš ve smyslu adlerovské interpretace psychoanalýzy; sport smířuje podle něho „bojový instinkt“ na straně jedné a „potřebu bratrství“ na straně druhé. To jest — na jedné straně umožňuje bojovat proti protivníkovi všemi prostředky, které život ve společnosti zakazuje: násilím i brutalitou, strategií i lstí, zastrahováním i pokračujícími postupy. Na druhé straně se člen sportovního mužstva cítí být ospravedlněn myšlenkou, že vede bitvu naprosto neegoistickou, že vede dobrý boj — a ten právě jako boj pro své mužstvo, pro svůj klub, pro své barvy, posouvá agresivitu kolektivního soutěživého sportu (mimoходом: agresivitou totiž někteří autoři vykládají například podstatu mužských kolektivních her a jejich oblibu u masového obecnstva) až k nejjazším hranicím stanoveným pravidly hry. Jestliže však jsou i tyto hranice překročeny, nemáme už co činit s hráčem, ale s rebelem, kterého je třeba potrestat a někdy dokonce i ze hry vyloučit“. To vše má podle Magnanea velkou duševně terapeutickou hodnotu. Neboť právě třeba vynalezení rugby v Anglii a zvláštního „amerického“ fotbalu v Americe, dvou kolektivních sportů, u nichž maximum dovolovaného násilí se spojuje s maximem přísnosti pravidel, odráží prý u Anglosasů konflikt mezi potřebou vydaje nadbytečných fyzických sil a potřebou stejně žádoucího „stádního instinktu“. Na potvrzení cituje autor (podle Denneyho a Riesmana) slova „nejslavnějšího amerického trenéra“ tamnějšího fotbalu Knuta Rocknea: „Po kostele je fotbal to, co vůbec máme v Americe nejlepššího“.

Autor se domnívá, že „touha po sebeuplatnění soutěživým způsobem zůstává dominant-

tou západní kultury“ a že se tedy „neusměrňované násilí“ vyplývající z této dynamiky třídní kultury právě pomocí sportu usměrňuje, reglementuje, „kanalizuje“. „Sport, pojatý jako hra zaměřená v podstatě na soutěžení, poskytuje v životě dovolený prostředek reagovat nějak na fascinaci násilí. To se projevuje v drobných detailech v každodenním životě každého člověka a zvláště v dospívání, v období, kdy celková divokost a stejně nesmiřitelná oddanost momentálnímu idolu existují pospolu, anebo následují, často se závratnou labilitou, po sobě bez zjevného důvodu“ (s. 35).

Druhou část své knížky začíná Georges Magnane velkým tématem „od užívání volného času k svobodě“. Víme dobře, že u Karla Marxe je říše lidské svobody vázána jediné na svobodné užívání volného času a že tedy toto téma má svou velkou myšlenkovou tradici. Nezdá se nám však, že by k němu autor *Sociologie sportu* řekl něco teoreticky podstatnějšího a hlubšího; víc cituje jiné, než se pouští do vlastních analýz. Tam, kde mluví o „sociální funkci sportovního užívání volného času“, odvolává se jako k inspiraci na stati Joffre Dumazediera a zejména pak na známou práci Georgese Friedmanna „Stroj a humanismus“. Přejímá také Dumazedierovu definici pojmu „loisir“ = „užívání volného času“ jako „souboru činností, jimž se může jedinec oddat podle své plné svobodné vůle, ať už je to pro odpočinek (délassement), ať už to je pro rozptýlení, zábavu (divertissement), ať už to je pro rozvíjení (développement) své dobrovolné participace, svých informací nebo své kultury, poté, když se osvobodil ode všech svých povinností v zaměstnání, v rodině i jiných“ (*Travail et loisir*, in: *Traité de Sociologie du Travail*). Zajímavé je autorovo konstatování faktu, že se sportovní aktivita v případném úspěchu často rychle stává velice náročnou a absorbující činností až k úplné obsesi, a že se zde funkce volného času pak takřka proměňuje ve svůj zdánlivý opak. Neboť od tohoto okamžiku se moment povinnosti jeví pro jisté jedince jako stálá hrozba a pro ostatní jako svod. Z tohoto hlediska se pak dá těžko věst dělicí čára mezi výborným, pilným amatérem a opravdovým profesionálem. Dodejme, že z toho také usuzují někteří teoretikové masové kultury na „odcizení sportu“ jeho vlastním původnímu účelu, těsně spjatému právě s oním „loisir“, tj. se svobodným rozvíjením vlastní fyzické a duchovní kultury k harmonické kráse „ducha a těla“. Domníváme se, že ani v tomto případě nelze chápat odcizení romanticky a tragicky. Magnane sám považuje odcizení za fakt u takového sportovce, který uvěřil, že sport pojímá jako prostředek, a který sám ovšem nepostřehl, že ve skutečnosti jej bere jako samoučel. Mýtus, jež vytvořil, začíná tak žít mimo něho vlastním životem a začíná jej samotného v sobě uvěžňovat.

Snad nejpodnětnější z této části Magnaneovy práce jsou kapitoly o „sportu a povinnostech“ a o sportu jako „kompenzaci“.

Autor píše: „Potřeba hry, zrozená v dětství, jako forma věrnosti ducha dětství, zůstává živým a stále obnovovaným pramenem vši radosti, všeho užívání volného času“. Avšak zároveň „všichni sportovci, kteří kdáv měli co činit se závoděním, soutěží, vědí dobře, že vážnost sportu spojuje někdy podivuhodně takřka tragickou vážnost dětské hry a vážnost práce s tím, co s sebou nese neústupnost, bdělost, vůli odhalovat nejzazší hranice lidské rezistence“ (s. 63). A tak i „vypracovat si jistý pohyb“, je ve sportu dílem dlouhé trpělivosti, kde se jedná o nejlepší způsob překonání překážky (např. v alpinismu či atletice), o vycílení nerovnováhy protivníkovy (v judu) nebo o prodloužení stopy (v atletice). Z tohoto hlediska, kdy se nám sport objevuje dialekticky jako „jeu travaillé ou travail joué“, se sám stává velmi rychle jedním ze základních typů chování jedince ve společnosti, stejně jako jeho činnost v zaměstnání. Dumazedier napsal, že „humanizace práce prostřednictvím „loisir“, užívání volného času, je neoddelitelná od organizace užívání volného času přes práci“. A v této perspektivě se moderní sport jeví autorovi *Sociologie sportu* jako aktivita užívání volného času specificky přizpůsobená „naši dominantně industriální civilizaci“. Je nemožné vysvětlit přitažlivost sportu pro moderního pracujícího člověka, jestliže se nebere zřetel na dialektiku hry podobnosti a rozdílů mezi pracovní aktivitou a aktivitou užívání volného času. Podobně jako „dělník, musí i sportovec »operovat« sám se sebou, se svým svalovým a nervovým systémem, podvolit se učení, jež vyžaduje pozornost, vytrvalost, pružnost postupu mezi netrpělivostí nad sebou samým a mezi nepromyšlenou přisnlostí, jež by zanedbávala individuální zvláštnosti a přirozené nadání“ (s. 66). V tom je možné také shledávat jeden z podstatných rozdílů mezi skutečným sportem podobným tedy velice často tvrdé a namáhavé práci a tím, čemu autor říká „tradiční aktivity užívání volného času“ nebo „pseudosport“, a pro co nachází vhodný příklad v zábavných odpočinkových hrách nebo „v rybaření s dýmku a sněním“; zde pak není problém „adaptace k modernímu rytmu, ale problém úniku“; proto se mu zdají — a zřejmě právem — tyto činnosti spíše antisportovní než sportovní. Magnane spatřuje základní společné rysy mezi sportem a moderní prací v „metodické aktivitě podřízené přesným pravidlům“, jež je zároveň „aktivitou krátkou a intenzivní“. Sport je však zároveň také „aktivitou, jež se líbí“ — a to dává podle autora člověku příležitost potvrzovat svou svobodu, a to se také na sportu s jeho nutným popíráním únavy cení více než jenom prázdné uvolnění od námahy a starostí pracovního dne. Zde by — podle našeho názoru — mohla marxistická sociologie zřejmě velice plodně rozvinout známé a zásadní Marxovy myšlenky o vztahu mezi prací a volným časem jako o vztahu mezi sférou nutnosti a sférou svobody.

Dobré a zajímavé jsou také úvahy o sportu jako kompenzaci. Autor *Sociologie sportu*

podle našeho názoru zcela správně uvádí, že sport rozpouští odcizenost člověka, kterého jeho práce připoutává ke stroji, protože ho angažuje v jednoduché akci, jejíž účely jsou zcela jasné. „Člověk není již předmětem hry, není hráč, ale hraje sám, sám vytváří svůj osud“ (s. 71). Caillois (*Les Jeux et les Hommes*, Gallimard 1958) označuje tuto „ludickou funkci“ sportu řeckým slovem „agon“ — je to „čistá forma osobních vloh, jež je zároveň přivádí k vlastnímu projevu“. Kompenzační moc sportu je podle Magnanea zejména důležitá pro dělníka (jenž vykonává částečné a omezené úkony, takže konečný výsledek jeho jednání jej nechává lhostejným); nastoluje zde zcela opačnou situaci: ve sportovní aktivitě je důležitý velice přesný výsledek činnosti, ze subjektivního hlediska dlouho a všle si představovaný, i když často nejistý.

Dokonce se ve hře projevuje novým způsobem problém času (to ovšem není jen objev Magnaneův — na jiné situaci hry ukazují tuto zvláštní funkci času Gadamer, Fink nebo Caillois). Fakt, že žádná hra není odehrána a vyhrána předem, a to ani pro hráče ani pro diváka, že je svobodně vytvářenou situací, dovoluje člověku zvyklému na přesně stanovené a změřené úkoly měnit svět směrem dopředu. Změna je pro něho zásadně patrná už proto, že se dostává k vědomí času, jenž jinak jeho normální, obvyklou práci, jednou provždy dovršené učení, pozvolna „ohlodává“ a ztenčuje, až ji zcela anihiluje. Sportovní závodění také znovu zavádí pocit bezprostřední blízkosti, jenž „je kyslíkem každodenního života“. Atletovo očekávání při jeho činnosti — na rozdíl třeba od očekávání představení v biografu, jež člověk hodnotí na základě svých předešlých získaných vědomostí — je hluboce zaklíněno do nejjivější přítomnosti a „znovu zhodnocuje a obnovuje čas, jenž je časem všech a zároveň časem světa“. Po „tomto splnutí individuálního a kosmického času, po stále ostřejším a ostřejším napětí, následuje mučivě zničující, explodující kulminace — a zároveň vzkříšení celého člověka, jeden z tajemných slibů, jenž zabraňuje tomu, aby se trpělivá vytrvalost pracujícího člověka degradovala na rezignaci“ (s. 72).

Ve třetí části věnované „popularitě sportu“ jsou nejzajímavější kapitoly o „sportovcích a divácích“ a o „sportovních hvězdách“. Participace, zúčastněnost sportovního diváka, jestliže nepěstuje svůj oblíbený sport prakticky, není o nic pasívnější než participace diváka v kině. Někteří psychologové dokonce dokazují, že vlastní tělesná, fyzická nepohyblivost (v daném okamžiku ovšem) zvyšuje duševní, afektivní účast na předváděné hře. Tak potom afektivní symbióza, jež se vytváří mezi aktérem a divákem, dosahuje intenzity, jež je typická jen pro sport. Vzniká tak zvláštní kategorie „fandů“ nebo dokonce „klubů přátel“ (ve Francii: „clubs de supporters“, v USA: „fan clubs“), v nichž ti z jejich členů a příznivců, kteří sami nejsou bývalými sportovci, považují za čest získat takové teoreticky technické znalosti, jaké

mají specialisté. Ti vytvářejí pak „publikum expertů“, jehož entuziasmus, jestliže vždy — jak praví autor — „nevyjadřuje svou přísnou nestrannost, manifestuje se vždy jen vědomě, a dovede zachovávat i pravidla slušnosti a zdvořilosti“ (!). Skandování, nadšený zpěv a řev a sjednocující se pokřik bariér pak podle autora připomínají okamžiky, kdy diváci na starořeckých tragediích dospívali během hry ke kolektivní katharsi. Je to „divoký zpěv bez pochyby, ale také výraz uspokojení a vykoupení: odnáší s sebou všechno to, co jinak zamlčujeme, všechny nedůvěry a všechny mrzutosti každodenního života, rozplétá a řeší všechny nejtajnější a nejtemnější úzkosti každého z nás“ (s. 97). Zatímco soudobé divadlo a ještě více kino směřují k izolaci každého diváka, působí sportovní hry zásadně svým kolektivním ovzduším. Emoce zde rostou ve své intenzitě úměrně k počtu diváků. Je podmíněna situací celku, jenž je „charakterizován přáním prožít něco pospolu“. Sport tak poskytuje též to, co Američané nazývají „a get-together-show“, podívanou, při níž se lidé cítí navzájem podobní.

Pokud se týče „sportovních hvězd“, připomíná Georges Magnane, že soustřeďují na sebe často daleko větší pozornost než každodenní politika. Jejich projevy, podoba, zvyky, život jsou často masou obdivovatelů napodobovány — nikoli ovšem v „gestech atletiky“ nebo v gestech jejich sportu, ale v gestech naprosto jiných, v gestech osobních charakteristik. Přitom ovšem hrají svou podstatnou funkci i mocné masové ovlivňující prostředky, jako je sportovní tisk, rozhlas, televize, které — jak autor správně zdůrazňuje — v kapitalistické společnosti s touto oblibou sportovních hvězd obratně manipulují; nevychovávat, ale jen „informují čtenáře takovým způsobem, aby se mu to líbilo“. Tak potom vzniká zvláštní „sportovní mytologie“, jež podle mínění Magnaneova „poskytuje přístup k ontologii (!) té části obyvatelstva, jež je ještě v prekulturním stavu“ (s. 110).

Čtvrtá část Magnaneovy *Sociologie sportu* je — relativně vzato — teoreticky nejzávažnější, pokud zde ovšem lze o nějaké vlastní teorii mluvit. Autor si úvodem, v kapitole o „účincích sportu na sociální chování“, klade otázku: vychovává sport k sociálnosti, nebo naopak, je to podpora individuálních, antisociálních sklonů? Magnane přirozeně tvrdí, že vychovává, přičemž se snaží rozlišit „socialitu“ (na rovině sociálního instinktu) a „sociabilitu“ (vědomé schopnosti ke kolektivnímu životu). Přiznává — oproti jednoznačně optimistickým tvrzením v úvodních kapitolách své práce — že „sport poskytuje prostředky k překonání odcizení pracujícího člověka, zároveň však i k tomu, aby odcizení zamaskoval, to je, aby je ještě prohloubil“. Sport se provozuje v nepracovním, volném čase: to je skutečně „čas svobody, kdy se jedinec zbavený svých povinností a také tradičních »úloh«, jimiž jej společnost pověřuje, dostává k obnovenému vědomí své životní jednoty a kdy se zejména rozpomíná na své dětství“ (s. 125). V tomto stavu „dis-

ponibility“ se člověk stává otevřenějším, lehčím, pohyblivějším, citlivějším na improvizovanou spojení (komunikace), jež vykazují nové možnosti. Autor cituje výrok Lefebvrea z jeho *Kritiky každodenního života*, že „lidské kontakty projevují tendenci k tomu, že se ustavují vně práce...“.

Filosoficky nejzávažnější je závěrečná kapitola celé knížky, věnovaná problému „sport a hra“. Hra je tématem jistě širším, než je sám sport. Magnane se zde vrací k otázkám, na něž narazil už hned na počátku své práce: k problémům hry a kultury, hry a času, hry a práce, katharse hry, hry jako „totačního osvobození“, odcizení a hry atd. Pochopitelně, že se zde ocitá také v konfrontaci s nevelkým okruhem teoretické literatury těmto problémům zasvěcené, zejména pak se známým dílem Huizingovým *Homo ludens*, s nímž někdy polemizuje, a prací Rogera Cailloise *Les Jeux et les Hommes*, k níž se bezvýhradně hlásí. Souhlasně třeba přijímá Huizingovo varování před narůstajícím „antiludickým“, protiherním charakterem soudobého sportu, jenž má podle Huizingy údajně tendenci „vyvíjet se k sterilní funkci, kde prastarý herní faktor by takřka zcela vymizel“. Autor má jistě pravdu, když ilustruje tuto tezi na nejrůznějších charakteristických rysech moderního špičkového sportu, ať už jde o to, že se stává pro mnoho lidí stále více a spíše „obsesí“ než skutečnou životní radostí, nebo o to, že se nám často nabízí jakýsi dojem „zdtělňštění“ závodníka, pozorujeme-li, jak se ocitá v paternitním vztahu k svému trenérovi, jenž jej — v zájmu jeho životní správy — nejen cvičí, ale nezřídka i živí a opatruje. Přesto se domnívám, že toto pojetí je jednostranné a že má nebezpečný sklon upadnout do romanticky kritického postoje k některým charakteristikám a jevům moderní lidské hry, moderního sportu. Souhlasím s autorem v jeho odporu proti Huizingově generalizaci, jako by celá kultura vycházela vlastně primárně ze hry, nebo že hra je kultura „souděitelně podstatná“. Magnane má jistě pravdu, ukazuje-li na některé pravé významy hry, jak se objevují zcela jinde. Jistě je velmi mnoho na jeho tvrzení, že „ve skutečnosti je to právě ludický element sportu, jenž v tom, že se prezentuje jako autonomní a atemporální totalita — dovoluje člověku znovuzhodnocení přítomnosti“ (s. 164). Autor tvrdí, že přechod od přírody ke kultuře implikuje pokus neutralizovat čas, anebo jej ovládnout. Společnost — na úrovni hodnot — chce být věčnou a chová se tak, jako by jí byla. Hrou se člověk dostává k prekultur-nímu vztahu, ovšem kultura není odvozena od hry, protože hra neprodukuje kulturní předměty. Sportovní hra se nevpisuje do trvání svými díly (par des oeuvres), ale manifestuje se jen svými akty (par des événements).

V úvahách o hře a práci a o totálním osvobození hrou se autor dostává nejdál k pochopení vlastního filosofického smyslu hry, odmítá-li hledat její smysl mimo ni samu. Správně podtrhuje, že sportovci sami neberou trénink na hru jako hru, ale jako tvrdou

práci. Pro ně je to skutečně práce, „rachota: — „soubor odstupňovaných a trpělivých metodických cvičení“ — avšak jejím výsledkem (s výjimkou profesionálů) je vždy zase jen hra. A to nejen „agonální hra“ charakteristická pro každou soutěž, pro každý závod, pro každé soupeření, ale i „čistá“ hra, aktivita bez vnějšího účelu, radost z jednání pro jednání. A když je hra skončena, obnovuje se znovu, a objevuje se zase, jakmile je dovršena v okamžiku, jenž je inspirován úspěšně podaným činem, jenž je „objevem a obnovou“ zároveň. Nastupuje tudíž znovu i její trpělivá „práce“ — až do nové kulminace. Škoda, že je autor často dost povrchní, že nešel dál, vždyť o klíčovém problému „vážného a nevážného“ ve hře bylo již řečeno nemálo moudrých a významných pravd.

Přiznejme mu však poctivou snahu dobrat se skutečného filosofického významu hry, jestliže objevuje i význam hry pro lidskou svobodu, pro plnost této svobody. „Hráč, podobně jako badatel, básník nebo umělec, je právě člověk, jenž se pokouší uniknout všem hranicím a všem jiným konvencím kromě hranic a konvencí hry, již si sám zvolil“ (s. 174). V tom má Magnane jistě pravdu. Tak např. atlet se v závodech pokouší uniknout všem biologickým hranicím daným vztahem jeho těla, času a prostředí. A co jiného je vrcholný světový rekord, než čin a výkon (nejen tělesný, ale i duševní) překračující všechny dosud platné hranice možností? Souhlasíme proto i tam, kde je autor proti romantickému odsuzování celodenních tvrdých tréninků špičkových sportovců, u nichž potom tato doslova každodenní nelidská a úzce zaměřená dřina vede k vrcholným výkonům. „Krutost je přítomna v četných hrách, a zásadně ve hrách lásky, které mají již po osm století nejvyšší občanské právo v západní kultuře. Dokonce jestliže vyvolávají pozornost nejkrutější strádání, není třeba bit na poplach a nechat intervenovat tribuny“. Je prý jednou z největších myšlenek Západu, „jejímž básníkem, nikoli však původcem byl Nietzsche“, že „posláním lidského úsilí a hry par excellence je překonat přírodní danosti: spíš než podléhat zákonu, vytvořit svůj vlastní zákon, a tak se stávat nikoli nadlidským, ale nanejvýš lidským“ (s. 178).

Jde zde tedy o dobývání většího prostoru pro člověka, o otvírání světa člověku, o získávání větší svobody pro člověka. V tom je hluboký humanistický smysl lidské hry zvané sport — přes všechnu její soudobou brutalitu, agresivitu, přes všechno její odcizení, přes všechny její nedostatky vyvolané tím, že byla neslýchaným způsobem zapojena do novodobého „průmyslu volného času“ a masové kultury člověka 20. století, že byla zbavena svých klasických kalokagathických ideálů jednotné harmonie krásy „duše a těla“.

A tak Georges Magnane může v závěru své *Sociologie sportu* napsat: „Hlavním účelem tohoto pokusu je ukázat, že sport, pokud zasluhuje být plně nazýván hrou, překonává pojem tělesného zdokonalování a může se stát elementem obecné kultury, aspektem humanismu“. V tom je jeho knížka přínosem ke

zkoumání této zdánlivě okrajové sféry lidského života. Samozřejmě bychom si přáli, aby autor, jenž na jedné straně zabral příliš široko, takže některé problémy jen lehce naznačuje a jinych se dotýká jen v okrajových významech, se spíše věnoval tomu, co vytkl v podtitulu své knihy jako hlavní úkol: situaci sportovního užívání volného času v soudobé kultuře.

Problematika volného času je zde rozhodně analyzována v nedostatečné hloubce a na autorových úvahách se klasicky zrcadlí nedostatky eklektického sociologického způsobu zkoumání, který nerozeznává ve společenském životě podstatné od nepodstatného a který nevidí principiální pozici některých filosofických významů prakticko-ekonomické sféry lidského života. Vůbec filosofický eklekticismus a teoretická slabost Magnaneovy práce ji posunují i formálně spíše k jakémusi souboru drobných esejů než skutečných sociologických či filosofických analýz; příklady a citáty z nejrozumnějších autorů zde zabírají více místa než je úměrné originální práci a vytvářejí někdy dojem, že nejsou vždy navzájem v souhlasu, naopak, že jejich převaha a aplikace na každý postřeh vedou k nepřiměřené kasuistice. To také způsobuje, že vlastní autorova koncepce, jeho osobní pojetí zkoumaných problémů, je velmi často skryto pod míněním jiných a že málo prosvítá navenek. To však nesnižuje hodnotu impulsů a podnětů — jak jsme se je snažili v průběhu našeho výkladu zdůraznit —, jež může takováto práce naší sociologii a filosofii přinést.

Jiří Černý

Howard Jones: Crime in a Changing Society (Zločin v měnící se společnosti), Penguin Books, str. 262, 1. vydání, 1965

Jako podnět k napsání knihy uvádí autor v celém světě rostoucí zločinnost. Název nevystihuje zcela přesně obsah knihy. Jedenáct ze dvanácti kapitol je věnováno problémům kriminologie a penologie, kdežto jen jedna se zabývá měnící se společností. Hlavní příčinu změn ve společnosti spatřuje autor v ustavičně rostoucí výrobě, která zpětně vybičovává růst spotřeby. Dezintegrace společnosti je pak, podle autora, důsledkem tohoto procesu při nedostatku protikladných procesů integračních.

Z údajů o autorovi plyne, že je sociolog, že se původně zabýval případovou sociální prací, že se v sociologii věnuje teoretickým problémům sociálních skupin. Autorovo zaměření, spolu s teoretickým zájmem o společenské skupiny a s bohatými praktickými zkušenostmi, mu poskytují dostatečně širokou základnu a umožňují mu zabývat se zločinem ze všech podstatných a důležitých hledisek.

Spíše než sociologicky je kniha zaměřena psychologicky či sociálně psychologicky, což je také jeden z obecných rysů publikací západních sociologů.

Dvanáct kapitol knihy pokrývá obsáhlou

problematicku kriminologie a penologie, od otázek po příčiny kriminality až k trestní praxi a jejím důsledkům. Zvláštní pozornost věnuje autor kriminalitě mladistvých, a to jak z důvodů praktických (v celém světě vzrůstá kriminalita mladistvých), tak i teoretických (u mladistvých jsou formující vlivy pravděpodobně snadněji postižitelné než u dospělých — nejsou časově tak vzdálené).

První kapitola (Understanding Figures — Jak rozumět číslům?) zasvěceně ukazuje jen relativní platnost statistických údajů. To je poučné a platí to i pro jiné oblasti, nejen pro kriminalitu. Relativnost statistických údajů je například dána změnami v zákonných ustanoveních a změnami v postojích veřejnosti (zvýšený zájem veřejnosti o určitý druh kriminality zvyšuje důslednost policejního aparátu při pátrání a soudního aparátu při posuzování zločinů v dané oblasti). Různé druhy zločinů se liší stupněm zjistitelnosti a stupněm vypátratelnosti pachatele. Významný je také rozdíl mezi počtem zločinů, které byly spáchány, a počtem těch, které jsou policii známy. Stejně významný je rozdíl mezi počtem zločinů, které jsou policii známy, a mezi počtem úspěšně uzavřených případů (vypátrání pachatele). Před druhou světovou válkou byl ve Velké Británii tento poměr přibližně 1 : 1. Po válce se změnil na 55 : 45. Pro pachatele vzrostla pravděpodobnost, že unikne vypátrání. Autorův postoj je tedy velmi osvěcný a vzbuzuje respekt. Autor se domnívá, že by policie mohla být úspěšnější, že by se to však dělalo za cenu takového vzrůstu pravomoci a nekontrolovatelnosti policejního aparátu, který by ohrozil občanská práva. Bylo by sice odhaleno více pachatelů, avšak za cenu nebezpečí, že nevinní budou „usvědčováni“ ze zločinů, které nespáchali, nebo které vůbec spáchány nebyly.

Stanovisko, které hlavní příčinu kriminality spatřuje v činitelích sociálně ekonomických, považuje autor za překonané (2. kapitola — The Delinquent Subculture — Zločinecká subkultura). Podstatné zlepšení hospodářské situace dříve nejchudších vrstev obyvatelstva po druhé světové válce nevedlo ke snížení kriminality, nýbrž naopak se dostavilo její zvýšení. Jiný protiklad: chudší země se vyznačují nižší zločinností než země s poměrně vysokým životním standardem (Itálie — Švédsko). Likvidace brlohů (slums) a přesídlení jejich obyvatel do nových sídlišť nesnížilo, nýbrž naopak zvýšilo jejich trestnou činnost. Starý výklad ekonomickými vlivy potvrzuje pouze skutečnost, že ubýlo příčin proti majetku, které v dřívějších dobách významně korespondovaly s nezaměstnaností.

Současnou situaci chápe autor jako postupující dezintegraci společnosti.

Třetí kapitola (Born Criminals — Rodili zločinci) je věnována muzeálnímu teorii o vrozené zločinnosti (J. Lange, C. Lombroso). Přitom autor nepodceňuje možnosti plynoucí z neuropsychické konstituční lability. Ta může vést k neuroze, k alkoholismu a stejně tak ke kriminalitě.

Težiště knihy, pokud jde o odpověď na otázku, co z člověka činí zločince, je ve

4. a 5. kapitole (The Disinherited — Vydědění a Unconscious Motives — Nevědomé motivy). Jednu z hlavních příčin individuálního vývoje ke zločinnosti spatřuje autor v tzv. deprivaci, a to zejména v deprivaci v útlém věku. Tento pojem je u nás zásluhou Langmeiera a Matějčka dosti znám z jejich publikace (*Psychická deprivace v dětství* (SZdN Praha 1963). Širší veřejnosti je pak znám z filmu Děti bez lásky. U psychické deprivace jde o soustavné neuspokojování citových a pudových potřeb, zejména v dětství. Jones věcně správně a důsledněji než čeští autoři používá ve svých výkladech psychoanalytické pojmové výzbroje.

Největší kriminalitou se vyznačuje dělnická třída. Tam také, alespoň podle autora a v Anglii, je dítě vystavováno největšímu nebezpečí deprivace. Je zajímavé, že na jedné z letošních schůzí psychiatrické sekce Purkyňovy lékařské společnosti vyplynuly z diskuse obdobné závěry i pro naše poměry.

Dalších pět kapitol se zabývá soudní a trestní praxí. Psychologické zaměření činí autora vnímavým k některým dosud málo známým aspektům trestně soudní praxe. Společnost trestá zločince, aby se chránila, a aby je — pokud to je možné — převychovala. Vedle těchto legálně dovolených a morálně schvalovaných pohnutek si zákonů poslušní občané odreagovávají, vyžívají, na zločincích svou agresi, kterou by jinak stěží umístili.

Zajímavý je popis některých nových metod uplatňovaných v zacházení se zločinci při výkonu trestu. Reformační snahy směřují k co nejtěsnějšímu přiblížení k léčebné praxi. Neplynou z abstraktně chápáného humanismu, nýbrž ze zjištění, že tradiční vězeňská vazba dnes méně než dříve vede k nápravě trestanců, že recidivita ustavičně vzrůstá.

K novým metodám patří „skupinové poradenství“ ve věznicích, snahy příznivě ovlivňovat také rodinné a širší společenské prostředí trestancovo, do něhož se po odpykání trestu vrátí.

I když je pravděpodobně nemožné činit již teď definitivní závěry, jeví se autorovi, a to zejména u mladistvých provinilců, jako nejúčinnější tzv. „probace“. Odsouzenec je po rozsudku ponechán na svobodě, ve svém normálním prostředí, a je na soudem vyměřenou dobu svěřen do péče zvláštního úředního pracovníka (probation officer), jenž nejen dohlíží, nýbrž také zajišťuje všechny záležitosti souvisící s jeho převýchovou, a o zdaru či nezdaru své činnosti zpravuje soud.

Zvláštní kapitola je věnována soudobé „revolté mládeže“.

Pokud jde o konkrétní údaje, opírá se publikace o data z Velké Británie, okrajově také ze Spojených států.

Kniha se velmi příznivě liší od různých starších kriminálních psychologů psaných experty soudního lékařství a právníky — vyšetřovateli. Na rozdíl od těchto publikací

se nezabývá technikou zločinu. Autorovi jde o vystižení příčin vedoucích ke kriminalitě, o prevenci a převýchovu zločinců. Autor nerozvíjí žádné vlastní teorie, nýbrž ucelené a kriticky referuje o obecně uznávaných poznatcích, které jsou ovšem u nás poměrně málo známy. Kniha je psána živým stylem a splňuje požadavky populárně vědeckého pojednání na velmi dobré odborné úrovni.

Miloš Bondy

Karl Saller: Rasové učení nacionálního socialismu ve vědě a propagandě (Die Rassenlehre des Nationalsozialismus in Wissenschaft und Propaganda)

Progress Verlag, Darmstadt 1961.

V úvodu knihy autor vysvětluje důvody, pro které se přes značný časový odstup vrací k této v dějinách smutně proslulé tematicke.

Kniha je především výrazem Sallerova vědeckého svědomí. Je rekapitulací událostí, jak se vyvíjely v německých vědeckých kruzích v době kolem Hitlerova uchvácení moci. Sallerův osud se podobá osudům mnoha pokrokových německých vědců. Jako přirodovědec, lékař a antropolog byl v roce 1927 jmenován soukromým docentem, později profesorem antropologie na universitě v Göttingen. Po roce 1933 němečtí „rasoví odborníci“ očekávali, že se připojí k hnutí za další rozpracování rasových zákonů. Když odmítl, byl zbaven univerzitního místa, vtačen a pomlouván v nacistickém tisku, zesměšňován a vyvracen fašistickými rasovými „teoretiky“, jeho spisy byly zakázány. Za války byl prohlášen za osobu politicky nespolehlivou a sloužil jako lékař v lazaretě. Po válce byl rehabilitován, nyní pracuje jako univerzitní profesor a zastává řadu čestných funkcí.

Tento osobní moment. toto vědecké zúčtování s nacismem ze strany člověka, který svou profesí a zaměřením byl v přímém rozporu s jednou z nejdůležitějších součástí německé fašistické ideologie — s rasovým učením, by byly jistě dostatečným důvodem k napsání zajímavé práce, k němuž měl však Saller ještě jiné důvody. Je nejen antropolog a antifašista, ale také Němec a humanista. Pečlivě sledoval vývoj ideologických názorů a osudy rasového učení po válce a došel k závěru, že minulost dosud nebyla překonána. Nejen proto, že ze světových dějin nelze vymazat ono období, kdy rasová hygiena, rasové zákony a rasová nenávisť byly povýšeny na základní principy a závisel na nich život a smrt milionů, ale také proto, že rasová nenávisť ve vědomí lidí dosud existuje a je stále ještě teoreticky zdůvodňována a propagována.

V této dějinné souvislosti se před antropologem-humanistou Sallerem vynořuje německý lid, a zejména německá mládež, kterým se jako zasvěcený vědec cítí povinen ukázat rasové učení v jeho základech, v jeho aplikaci, a „překonat po této stránce minulost“.

Kniha se v podstatě zabývá třemi hlavními

problémy: dějinnými základy vzniku rasového učení, vědou a propagandou v nacionálně socialistickém rasovém učení a praktickými účinky rasového učení. Saller vychází z toho, že rasové učení bylo jedním z rozhodujících duchovních základů nacionálního socialismu. Nebylo sice základem jeho uchopení moci (k moci se dostal z jiných důvodů), ale bylo cílem této moci a ideál „tisícileté říše“ obývané plavovlasými germány byl narýsován Hitlerem již v *Mein Kampf*.

Podle Sallera měly pro formy nacionálně socialistického rasového učení podstatný význam osoby, které stály v čele fašistického hnutí — osobní vlastnosti Hitlera a ostatních vůdců. Krátce, ale výstižně rozebírá vývoj těchto lidí, jejich vzdělání, povahové vlastnosti, vzhled apod. Výsledkem analýzy je poukaz na patologickou zatíženost, komplexy nejružnějšího druhu, mezery ve vzdělání, fanatismus, podléhání slabošským zvykům a vášním, na to, že značná část nacionálně socialistických vůdců představovala ztroskotané existence.

To ovlivnilo podobu fašistické rasové teorie v tom smyslu, že představovala chaos nejrozličnějších myšlenek, předpokladů, pověr a utajených nenávistí jednotlivých vůdců, především Hitlera. Saller líčí složité metamorfózy rasového učení a ukazuje na kuriózní problémy, s nimiž zápolili němečtí fašisté před uchopením moci. Je např. všeobecně známo, že rasovou teorii nebylo možno aplikovat na fašistické představitele, kteří měli daleko k ideálu nordického člověka, jak jej popsal francouzský hrabě Gobineau, k jehož učení se fašisté hlásili: vysoký, urostlý, plavovlasý, modrooký. Zpočátku, říká Saller, byl nacionální socialismus německému lidu svým rasovým patosem k smíchu. Dokonce koloval na duševní a fyzické „nordiky“ vtip: „Plavý jako Hitler, štíhlý jako Göring, mlčenlivý jako Goebbels, ctnostný jako Röhm“.

Fašističtí vůdcové měli s aplikací rasové teorie problémy nejen uvnitř vlastního hnutí, ale i vůči svým spojencům Itálii a Japonsku. Šlo zejména o názor na čistotu rasy. Zatímco němečtí fašisté vycházeli z téze o věčném boji v přírodě a společnosti, ve kterém přirozený vývoj vede k vítězství silnějšího, jenž musí vládnout a nesmí se mísit se slabším, zatímco nejsvětější povinností německého nordika byla ochrana „čisté rasy“ a hubení rasy méně hodnotné, měli italští fašisté poněkud jiné názory. Zajímavý je z tohoto hlediska rozhovor Emila Ludwiga s Mussolinim (v r. 1933), ve kterém se Mussolini ptá, zda skutečně věří, že v Evropě existují čisté rasy. Mussolini lapidárně odpovídá: „Ovšem, že již neexistuje žádná čistá rasa, ani židé nezůstali nesmíseni. Právě ze šťastného míšení vzniká často síla a krása národa. Rasa, to je cit, žádná realita; 95 % je cit. Nevěřím, že je možné dokázat větší či menší čistotu rasy“.

Všechny tyto problémy se po nastolení fašistické diktatury zjednodušily. Zatímco před rokem 1933 bylo možno rasové učení nacionálního socialismu ignorovat a považovat je za hloupou výstřednost, po nastolení dikta-

tury začalo oficiální „třídění duchů“, a to v nejostřejší podobě. Saller podrobně popisuje toto období a ukazuje, že vědecké kruhy odolávaly fašistickému náporu (i podle hodnocení samotných fašistických představitelů) poměrně dlouho. Tak podle slov prof. dr. W. Franka, presidenta Říšského institutu pro dějiny nového Německa, měli nacionální socialisté v těchto kruzích v letech 1933/34 pozice sotva takové, jaké měli v politické oblasti v letech 1929/30.

Saller zasvěceně líčí postupnou kapitulaci antropologie a přírodovědy před fašismem, rozeznání a odstraňování vědců, kteří se nepoddali. Ukazuje na klíčové postavení Lehmanova nakladatelství v Mnichově v šíření nacistické ideologie, soustřeďující se na masové vydávání spisů Günthera, Clausse, E. Fischera, Lenze, K. V. Müllera, Rüdina Schemanna, K. B. Schultze aj. Popisuje jednotlivé spolky a organizace, jako například Archiv pro rasy a společenskou biologii (Gesellschaftsbiologie), orgán Německé společnosti pro rasovou hygienu (vzniklé již v r. 1905), časopis *Národ a rasa* (*Volk und Rasse*) aj. a jejich úlohu při šíření nacionálně socialistického učení. Členové a zakladatelé těchto orgánů a organizací obsadili pak čelná místa na žebříčku fašistického vysokého školství v oblasti antropologie, medicíny a přírodních věd.

Význam této části knihy je v historicky cenném svědectví přímého účastníka a pozorovatele tohoto prerozu vysokého školství v nástroj fašismu.

V další kapitole pak Saller rozebírá historické základy, na nichž vybudoval nacionální socialismus své učení, zejména pokud jde o pojetí židovské otázky, která je také centrem jeho pozornosti. Rozebírá jednotlivé etapy vývoje židovského problému, počínaje starými kulturami egyptskou a řeckou, a uvádí, že i když znaly rasové rozdíly, nespojovaly s nimi žádné záporné soudy a nedošlo k rasové diskriminaci. Určitý antisemitismus se objevil po pádu Jeruzaléma, kdy se židé trousili do Římské říše, avšak na rozdíl od jiných etnografických skupin se neasimilovali, ale zůstávali uzavřeni ve svém náboženství. Tento antisemitismus byl však především náboženský. Evropská středověká kultura si rovněž jasně uvědomovala rozdíl mezi křesťany a židy, neboť starý problém trval: židé se nespojili s ostatním obyvatelstvem, drželi se zvlášť — dokonce územně, v ghetech. Charakter středověkého rozporu byl rovněž náboženský. Je však třeba dodat: náboženský a sociální. Zatímco židé byli ve starém světě následováni skutečně především nábožensky, středověk připojil i jistá sociální opatření — tak např. židé nesměli mít pozemkové vlastnictví, provozovat určitá řemesla, vykonávat duševní práci; na druhé straně jim bylo dovoleno půjčování peněz na úroky, zatímco křesťanům byla tato činnost zakazována. Židé byli tímto nuceni k jistým povoláním a pracím, takže lichva, určitý druh obchodování ap. nevyplyvaly z povahy židovského obyvatelstva, ale vznikly z histo-

rické nutnosti původně podmíněné náboženskými výhradami.

Zvláštní etapu ve vývoji židovské otázky znamenal novověk. Objevení Ameriky a kolonizace rozšířily obzory Evropanů i ve smyslu důkladnějšího poznání dalších ras a vedly ke snaze založit vědecky podložené názory o jejich vzniku, zvláštnostech apod. První, kdo se o to pokusil, byl Blumenbach (1792—1840).

Období obrození představuje další krok ve vývoji rasové teorie. Vedle rasové nenávisťi uplatňované v teoretických spisech a sloužící k obhajobě kruté koloniální politiky (zatlačování a hubení Indiánů, hony na otroky a obchod s nimi, zatlačení původního obyvatelstva Austrálie anglickými trestanci, anglické panství v Indii apod.) se objevily i názory pokrokové, vycházející z rovnosti všech ras.

V tomto období začala také „emancipace“ židů, a s ní se vynořila i otázka jejich asimilace s národy, mezi kterými žili. Tento proces byl pro tak starý národ obtížný, a mohl se podle Sallerova uskutečnit v nejlepším případě během generací. Příznivá tendence však byla narušována. Především tím, že náboženský rozpor jako původní důvod k antisemitismu byl rozvojem kapitalismu a s ním souvisejícím nacionalismem doplněn ještě jeho zapojením do mocensko-politické sféry, projevující se v uměle vyvolávané nenávisti k židům. Buržoazní nacionalismus bral na sebe i roušku rasové nenávisťi.

Dalším momentem, který bránil asimilaci, bylo zejména učení Darwinových a Haecklových následovníků a dále Mendelovo učení o neměnné dědičnosti, které zejména s falešnou interpretací „boje o život“ a „přirozeného výběru“ vytvářely zdání jakési skutečně vědecky podložené rasové méněcennosti židů projevující se v neměnných záporných dědičných vlastnostech. Tak k náboženskému odůvodnění antisemitismu bylo připojeno i odůvodnění pseudobiologické, které bylo tragicky dovršeno v době fašistické diktatury.

Vedle toho Saller hodnotí řadu myšlenkových proudů, ze kterých fašisté čerpali. Ukazuje, jak se pozvolna vytvářel na jedné straně zvláštní literární kult nordické rasy, (počínaje Gobineauem, přes de Lapoge, Houstona Stewarta Chamberlaina, Madisona Granta aj.), která byla prohlašována za výkvět kultury v Evropě, na druhé straně silný antisemitský proud, prohlašující „židovství“ za nejhorší, nejrafinovanější, nejnebezpečnější a nejnižší sílu (R. Wagner, Marr, Dühring aj.).

Autor hodnotí i některé stránky Nietzscheho filosofie, operní díla R. Wagnera, staré eposy o Nibelunzích a Gudrun, které stavěly německému národu před oči uctívané hrdiny a jejichž působivost na nejširší vrstvu národa byla v nacistické interpretaci velmi silná. Ukazuje, jak ze všech těchto pramenů, vhodně přizpůsobených, se pozvolna vytvářel onen nacistický kmenový a rasový mysticismus, ono „spojení krve, půdy a osudu“, ona „sounáležitost krevní, jazyková, pudová

a osudová“, na nichž nacismus vybudoval svůj rasový mýtus a jemuž dal nejsilnější výraz Alfred Rosenberg svou knihou *Mýtus dvacátého století*.

Ukazuje, jak se německým fašistům hodilo romantické blouznění od Johanna Gottlieba Fichteho až po Rosenberga, který došel k „božské rase“ — rase německé. Saller se také krátce zmíní o spojení Hitlera s finančními kruhy, o podpoře fašismu těmito kruhy, a ukazuje, proč nacionální socialistická propaganda nalezla mezi maloměstáctvem (ak široký ohlas (inflation, nezaměstnanost, těžký existenční boj)). Antisemitismus — uzavírá autor — se mohl za této situace plně rozvinout. Nebylo vážného protivníka, který by mu mohl čelit. Za jedinou sílu považuje Saller mezinárodní inteligenci, která se sice obrátila proti Hitlerovi, ale nebyla mocenským faktorem a nedosáhla podpory. Autor naprosto nebere na vědomí mezinárodní dělnické hnutí a komunistické strany a jejich boj proti fašismu. Tato souvislost mu zcela uniká.

V následující kapitole se Saller dostává k základní myšlence knihy. Ukazuje, že nacionální socialismus se prosadil v podstatě jako dogma v těchto směrech: v pojetí rasy a národa, ve vysokém ocenění arijců, v označení židů za podlidí a konečně v rasové hygieně s jejím nordickým cílem chovu a sterilizačním zákonodárstvím.

Následuje zajímavý podrobný rozbor těchto jednotlivých oblastí. Autor především ukazuje, že nacionální socialismus nikdy neměl jasnou terminologii v základních pojmech (např. druh, rasa, národ). Pojmy se nejen navzájem zcela libovolně proplétají, ale — zejména v Hitlerových projevech — naprosto se liší od vědecky definovaných pojmů. Saller rozebírá velmi podrobně problematiku druhu, rasy a národa z hlediska antropologie, cituje řadu autorů a dokazuje, že nacismus vycházel ze statické stránky učení jednotlivých badatelů (typický je v tomto smyslu zejména Schemann, který byl po smrti oslavován jako typický německý učenec). Rozebírá rasovou teorii nejvýznamnějšího představitele učení E. Fischera a jeho definici rasy, dokazuje její nevědecký charakter a staví proti ní dynamické pojetí rasové otázky. Základní rozdíl mezi nimi tkví v tom, že dynamická definice vychází z určených rasových znaků objektivními, přírodou danými podmínkami. Tím je dána možnost, aby při charakteristice rasových rozdílů byly brány v úvahu jak stránky kvalitativní, tak kvantitativní. Tak se současně přihlíží k proměnám ras v souvislosti se změnami okolního světa a myšlením. V souvislosti s tím zkoumá také vztah rasy a okolního světa, znaky ras a vývoj ras v národy.

Při rozboru fašistické rasové propagandy poukazuje na to, že nacisté potřebovali k propagaci svého nordického cíle vytvořit nordicko-arijské rase „protirasu“, která by koncentrovala nejhorší vlastnosti a tím dokazovala svoji méněcennost. Tak špatní nebyli podle nacistů jen židé, ale téměř všechny evropské rasy, zejména slovanské. Pro-

to byli také jiné národy stavěny do protikladu k ideálnímu typu indogermánsko-arijskému, který dal světu kulturu a který jediný měl právo na světovládu (arijský, indogermánský, germánský, německý, nordický, nadčlověk, čistá rasa apod. byly pro nacionální socialismus synonymem pro stejný pojem).

Bylo úkolem německých badatelů, aby dokázali tuto jedinečnost a nadřazenost. Za tímto účelem byly pořádány již před r. 1933 soutěže a vypisovány ceny na „vědecké“ práce z tohoto oboru. Tak např. v roce 1927 byly v časopise Volk und Rase uveřejněny výsledky soutěže o nejlepší práce o germánské rase, které pak sloužily jako teoretický základ pro představy, jak má vypadat nadčlověk (tyto představy byly později základem pro výběr do SS).

Saller ukazuje základ takovýchto akcí a poznamenává, že jejich autoři vycházeli spíše z germánské mytologie než z vědy. Krok za krokem rozebírá jednotlivá tvrzení, která měla dokazovat čistotu německé rasy „od Adama“, tj. od osídlení Evropy, ukazuje na lingvistické a antropologické souvislosti, rozebírá antropologické a archeologické nálezy v jednotlivých částech Německa, poukazuje na rozmanitost forem pradávného člověka a ukazuje neudržitelnost základních pilířů nacistické rasové argumentace.

Smyslem této kapitoly je ukázat nevědeckost nacionálně socialistického učení o původu a jedinečnosti germánské rasy, která měla podle nacistického rasového učení osídlit severní Evropu již v době, kdy byla na prostě neobyvatelná, neboť byla pokryta leďdovcem. Je proto pravděpodobné, říká Saller, že původní člověk přišel z pevniny a podle Paudlera (který pravděpodobně zahynul v koncentračním táboře) nebylo vůbec osídlení severu záležitostí indogermánskou.

Saller ukazuje, že vznik německé rasy nebyl jedinečnou záležitostí, a že ani po usazení ras nelze hovořit o jejich neměnnosti, neboť evropské národy se neustále mísily. Proto nejsou Němci čistými Germány, Francouzi čistými Kelty nebo Galijci, Italové čistými Rimany. Všechny národy a rasy se během doby vyvíjely a vyvíjejí, mísily se a mísí, a to platí i pro židy. Židovská ortodoxie ztratila emancipační částečně svůj význam a přestává hrát významnou úlohu. Biologicky nelze boj proti židům odůvodnit a také boj nacionálního socialismu nebyl přirozeně biologickou nutností, jak tvrdili fašisté, ale jen jedním z momentů boje nacistické reakce o světovládu.

Zvláštní pozornost věnuje Saller rasové hygieně, a to jak jako teoretické disciplíně, tak jejímu praktickému uplatňování.

Zakladatelem eugeniky (rasové hygieny, Erbhygiene) byl Darwinův příbuzný Galton. Původní smysl Galtonovy definice eugeniky spočíval v tom, že je to věda, která se zabývá všemi vlivy, jež mohou zlepšit vrozené vlastnosti. Šlo tedy o péči o dědičné vlastnosti, o přenášení vrozených vlastností na další generace.

Některé části Galtonovy definice přejala

nacisté a předložili je německému národu ve smyslu nordického cíle chovu (Zuchtziel), tj. pěstování zvláštního německého člověka. Židé byli označeni za podlidi a měli být vymýceni jak studenou cestou sterilizace, tak vyvražděním. Vyvraždění židovského obyvatelstva bylo první etapou na cestě znordičtění německého národa, oddíly SS byly především a vzorem znordičtění. Rasovou hygienu propagoval především Lenz, který vycházel z nutnosti vést germánskou rasu k nejzářivějšímu rozkvětu a výši, jakých ještě nikdy nebylo dosaženo. Tvrdil, že německý národ je poslední výspou germánské rasy, je dilem tisíciletí a tisíciletí by se se zánikem této rasy zhroutila.

Lenz to byl, který také vypracoval plasticitu typů pro nordické nacionálně socialistické spekulace (výšku těla, formu a velikost hlavy, barvu kůže, vlasů, očí apod.). Rozpracoval i duševní stavy ras a vytvářel vnitřní rasovou hierarchii podle stupně podílu nordické krve.

Saller rozebírá jednotlivé argumenty stoupenců rasové hygieny a připomíná, že v průběhu vývoje došlo k fyziologickým i psychickým změnám v obyvatelstvu. Zvětsila se výška těla, urychlilo se dospívání, oddálila se doba klimakteria apod., ale to není jen záležitostí nordické rasy, ale záležitostí lidí vůbec a souvisí úzce se společenskými skupinami, s jejich výživou a sociálními podmínkami. Rozvoj psychických vlastností a vloh není jen záležitostí dědičnosti, ale i prostředí, ve kterém člověk vyrůstá. Saller však poukazuje i na širší společenské souvislosti, které ovlivňují a vedou ke změně psychiky. Mezi ně počítá industrializaci, motorizaci, automatizaci, rozklad rodiny, vzrůst rozvodovosti, pokles výchovné péče rodičů, zaměstnanost matek, předčasně dospívání, delší a obtížnější cvyk k povolání, komunikační prostředky apod. To vše vtiskuje plastické dispozice lidské psychice. Změnou kulturně sociálních podmínek se mění vývoj buď ve smyslu negativním či pozitivním. Jako fyzická vyspělost záleží na výživě, tak záleží vyspělost duševní na výchově, která povzbuzuje či tlumí, kompenzuje a přizpůsobuje vrozené vlohy a sklony.

Saller pak dále vyvrací Lenzovy argumenty (nutnost sterilizace, nutnost rozmnožení nordické krve), polemizuje s autory, kteří jej za války napadali, a s předními ideology německého fašismu. Vedle Hitlera, Goebbelse, Himmlera aj. se zabývá zejména názory Darrého, rozbořem jeho konkrétních návrhů na vytvoření „nové šlechty“ z „krve a půdy“. Walter Darré, který se proslavil jako teoretik knihou *Praxe jako kritérium nordických národů a Semitů* proslul také jako „specialista“ na ženskou otázku. Rozdělil ženy do dvou skupin: v první jsou dívky, od nichž si národ přeje potomstvo, druhé jsou takové ženy, u nichž je potomstvo nežádoucí (buď ze zdravotních nebo z dědičných důvodů). Tyto dvě skupiny podléhají dalšímu dělení a každá z nich má své speciální úkoly.

Darré s Himmlerem plánovali také nové manželské právo, podle něhož by bylo každé

manželství, které by bylo pět let bezdětné, státem povinně rozvedeno. Důležitou součástí tohoto nového manželského práva je instituce „vysokých paní“ (Hohe Frauen) představujících ideál německé ženy, o kterých se Himmler vyjádřil takto: musí to být plavovlasé a modrooké ženy, které získají vysoce kvalifikovaný výcvik: historické vzdělání, znalost více řečí, plavání, jízda na koni, řízení automobilu, střelení pistolí, zvlášť dobré znalosti vaření a vedení domácnosti. Po složení zkoušek obdrží titul Hohe Frau. Vůdcové strany budou mít možnost dát se s nynějšími ženami rozvést, musí si však z řad „vysokých paní“ vyhledat vhodnou ženu pro svůj vysoký úřad. Takové manželství musí pak být vedeno jako vzorné národně socialistické manželství.

Darré prohlašoval, že lidské důstojnosti naprosto neodporuje, je-li lidský chov srovnáván s chovem dobytka.

Sallerova kniha obsahuje množství dalších citátů a jejich rozborů, citaci úředních dokumentů rasových zákonů“ aj. Ve svém seřazení a nakupení jsou otřesným dokumentem brutality, otevřeného násilí, nenávisti a hlouposti zároveň. Pročist si dnes Himmlerovy krvelavé zásady pro oddíl SS či zmatené výroky např. o Bulharech, kteří nejsou Slovany a o Čechách, na kterých, když si nechají narůst vousy, je vidět mongolský původ, je dodnes poučné. Poučné právě proto, že toto blábolení bylo po řadu let oficiální ideologií, která byla bez výhrad přijímána značnou částí příslušníků jednoho z nejvyšších národů světa.

Zde je na místě se znovu zamyslet nad smyslem knihy. Je něčím víc než historickým dokumentem, „vědeckou pamětí“ přímého účastníka. Je výstražným voláním člověka do boje za vědecké poznání, proti pověrám, bájím, mýtům, malosti a hlouposti, je voláním po vědeckém racionalismu a humanismu, který by již nikdy nedovolil opakování tohoto úseku světové historie.

Sallerova kniha má své nedostatky. Autor není marxista a rozhodně nelze přistoupit na některá jeho stanoviska. Tak nelze například souhlasit s výkladem vzniku fašistické rasové teorie pouze z potlačených komplexů národně socialistických vůdců, z toho, že nezralí, duševně zmrzačení a pokřivení lidé potřebovali zaměřit k něčemu svou agresivitu a odreagovat si své komplexy.

Sallerovi také téměř úplně chybí ekonomický pohled, nepostradatelný při analýze tohoto typu. Jen na jednom místě (které jsme téměř doslova citovali) se zmiňuje o spojení nacistických kruhů s německým imperialismem. Neodhaluje také příčiny vzniku fašismu, rovněž neoddelitelné od vzniku fašistické rasové teorie. Shrnuje však bohatý všestranný materiál antropologický a přírodovědecký o vzniku ras a jejich vývoji. Je představitelem moderního pojetí ras. Saller je evangelik a pacifista. Jeho kniha však nestaví na náboženských názorech a jen v závěrech poukazuje na vztah mezi náboženstvím a rasou v tom smyslu, že různé pro-

jevy náboženství mohou být rasově podmíněny.

Jaroslava Bauerová

Marxistická politická sociologie

Jerzy J. Wiatr z Filosoficko-sociologického ústavu Polské akademie věd napsal pro *Current Sociology* (sv. XIII, č. 2/1964, s. 57–93, Blackwell, Oxford 1965) pod názvem *Political Sociology in Eastern Europe* nástin soudobých tendencí projevujících se v politické sociologii socialistických zemí, a k studii připojil přehled literatury (378 prací s nejstručnější charakteristikou).

Autor sám v úvodu označuje práci jako protějšek k pojednání R. Bendixe a S. M. Lipseta o západní politické sociologii (C. S., sv. VI, č. 2/1957). Třebaže nazírá i na tuto vědu ve světovém měřítku jako na celek, plně si uvědomuje rozdíly mezi obojí sociologií; tyto rozdíly by však neměly být na překážku rozvoji mezinárodních srovnávacích studií a spolupráci sociologů různých společenských soustav. Přiznává ovšem, že teprve po r. 1957 politické změny umožnily pěstování sociologie pod tímto názvem také ve východní Evropě.

Podle západního i našeho pojetí se politická sociologie převážně zabývá sférou moci, včetně fungování institucí, jimiž se moc uplatňuje, a chování osob, jež bojují o moc anebo ji uplatňují. Jde tu spíše o pohled na různé společenské jevy z hlediska mocenských vztahů než o studium výšečí společenského života (venkova, města, rodiny, průmyslu), které tvoří předmět ostatních sociologických disciplín — tedy spíše o zorný úhel, zaměření nebo snad školu v rámci všeobecné sociologie. Poněvadž však studium politiky je v ohnisku zájmu historického materialismu představujícího teoretickou i metodologickou základnu politické sociologie, je marxistická sociologie především sociologií politických vztahů a je tudíž obtížné vtyčít u marxistů hranici mezi politickou sociologií a všeobecnou sociologií, která směřuje k teorii politiky, chápané Leninem jako soustředěný projev ekonomiky a jako hlavní mechanismus společenských změn.

Odtud někteří (J. Hochfeld, O. Stammer, M. Duverger) považují politickou sociologii za nejvšeobecnější, integrující politickou vědu. Jiní (Jean Meynaud) odlišují politickou sociologii od politické vědy a omezují její předmět na studium politického chování nebo byrokracie, anebo (Bendix, Lipset) se domnívají, že politická věda vychází od státu, zatímco politická sociologie vychází od společnosti. Naproti tomu marxistická koncepce vychází z třídní skladby, tj. sice od společnosti, ale v úzkém sepětí s mocenskými institucemi, na prvním místě se státem. Pojetí Bendix-Lipsetovo, převádějící sociologické a politické problémy na jejich východiska, jednou společnost, po druhé stát, prezentovaná v kategoriích individuálního chování, je v rozporu s marxistickou teorií, jež se

nicméně nezřídka behaviouristického přístupu, ale považuje jej toliko za podpůrný a oprávněný jen v míře, v níž se dá uvést v soulad s přístupem z institucionálního hlediska.

Působení marxismu na sociologii se projevuje v první řadě ve volbě základních hodnot, přijímaných badateli a ovlivňujících celou jejich práci. Wiatr neuznává neopozitivisty hlášený požadavek nehodnotící vědy (science free from valuations), neboť zkušenost sociologova mu není jen výsledkem vlastního života, ale spíše produktem jeho okolí a „ideologického klimatu“. Jako např. Bendix a Lipset přiznávají, že společným jmenovatelem jejich sociologie je vytříbená zájmová teorie politického chování a sepětí s hodnotami demokratických institucí, tak opět marxističtí sociologové nepopírají, že jejich společnost směřuje k zrovnoprávnění všech lidí. Klíčem k pochopení politických vztahů je tu třídní boj, prostředek k odstranění společenských rozdílů. Marxistská orientace tím vede k nové koncepci demokracie, při níž jde více o obsah moci než o její formu. Tato volba základních hodnot znamená souhlas s politickými institucemi sdruženými s diktaturou proletariátu. Na druhé straně však i západní sociologie přijímá politický systém, v němž působí a v němž se jinak hodnotí otázky voleb, hlasování, výběru aj.

I sepětí teorie s praxí vykazuje v marxistické soustavě svérázné rysy. Dialektické spojení teorie s politickou činností, jejíž složkou je i politická sociologie, znamená, že politické vědy tu hrají důležitou praktickou úlohu a že jejich výhledy jsou organicky spjaty s politickými výsledky, což vysvětluje, že marxismus i jako celek je teorií socialistické politiky. Proto je tak obtížné oddělit popisnou a analytickou vědu od postulujícího politického myšlení; obě bývají v marxistických dílech spojeno.

Konečně ovlivňuje marxistická teorie i metodologii. Klade důraz na zájem o širší společenské struktury, všímá si méně politického chování (členství v politických stranách, hlasování, četby politického tisku), byť Wiatr připouští, že k tomuto dnešnímu makrosociologickému přístupu k společenské realitě se patrně postupem doby bude přidávat i přístup mikrosociologický. Převaha historických a srovnávacích studií v marxistické vědě pravděpodobně ještě bude po nějakou dobu zachována, ale již nyní lze pozorovat vzrůstající zájem o statistickou metodu a o údaje získávané dotazníky a interviewy.

Z jednotlivých marxistickou politickou sociologií zkoumaných problémů autor uvádí: 1. společenské třídy a vrstvy (sem řadí i organizované zájmové skupiny St. Ehrlicha, rozporné zájmy různých vrstev či skupin nové společnosti, možnost všeobecné teorie skladby socialistické společnosti), 2. politické strany a hnutí (zejména dělnické, přízpůsobování sociální demokracie kapitalismu, země

s jedinou politickou stranou, studie o řídicí komunistické straně), 3. veřejnou správu, byrokracii a lidosprávu, 4. národnostní problémy, 5. moderní politické ideologie (např. sociálně demokratických stran na západě), 6. z ostatních problémy války a míru, veřejného mínění, parlamentních systémů, mezinárodních vztahů aj.

V závěrečném hodnocení Wiatr připomíná, že v marxistické sociologii sice dosud převažují tradiční problémy, že však k nim přibývají stále nové a nové. Kromě toho se revidují i některé pojmy a zpřesňují metody, zejména empirické, které arci musí být v souladu s teorií historického materialismu. Tento integrační proces, který tedy již započal, povede jistě k rozvoji a obohacení marxistické politické sociologie. Čeká nás však na tomto poli ještě mnoho práce.

I když Wiatrova studie nepřináší nějaké nové poznatky, jež by byly obohacením vědy, je svou přehledností a přesností zpracování jistě vhodným pendantem Bendixovy a Lipsetovy studie a je způsobilá objektivně informovat světovou sociologickou veřejnost. Práce však může i u nás působit podnětně v nejednom směru.

Pokud jde např. o poměr politické sociologie k ostatním odvětvím sociologie, bylo by vhodné přezkoumat věc i se zřetelem na společenskou skutečnost. Je politická činnost něčím, co zahrnuje celou společnost, či jenom její část? A jestliže pojímá politika celou společnost (poměrně i nejméně politicky činný občan se podílí alespoň na spoluvytváření veřejného mínění, jež je rovněž politickou silou, byť neorganizovanou a ne-institucionalizovanou — Wiatr si všímá především institucí), lze hovořit ještě o jiných podobných zorných úhlech všeobecné sociologie, např. o sociologii sexuální nebo o sociologii mravnosti?

Wiatr také poukazuje na neurčitost hranic mezi politickou sociologií a ostatními politickými vědami a mezi sociologií a praktickou činností (s. 61, 63). Tím konstatuje daný stav. Máme se však s ním smířovat? Je na prospěch věd? Je na prospěch politice?

Západní sociologové někdy správně nechápou sepětí vědy s politikou v socialistické společnosti. Wiatr se snaží poctivě tuto věc vysvětlit, a můžeme říci, že se mu to celkem daří, třebaže jeho výklady nejsou nové (např. kapitalistickou koncepci formální demokracie a socialistickou koncepci materiální demokracie u nás přesněji vyložil např. Zdeněk Neubauer), a také k vyložení požadavku neangažovanosti západní sociologie bylo lze podat ještě dokonalejší argumentaci (jakou podal např. Z. Bauman).

Přes tyto drobné poznámky lze říci, že je tato práce dokladem správného vývoje marxistické sociologie a její konsolidace jako vědy oprošťující se od dřívějšího dogmatismu a poručníkovaní jediné nebo několika málo metod.

František Potužil

Konference o vyučování sociologie na vysokých školách

Ve dnech 27.—28. června t. r. se v Lednici na jižní Moravě konala celostátní konference zástupců různých vysokých škol v ČSSR o problémech výuky sociologie. Účelem jednání byla výměna zkušeností a kritický pohled na základní aspekty studia sociologie na vysokých školách, zejména na filosofických fakultách, na nichž bylo v minulém roce obnoveno oborové studium sociologie a sociologických disciplín.

Poradu zahájil zástupce MŠK, doc. Mužík, který zdůraznil širší význam obnovy sociologického studia na vysokých školách i potřebu systematické pozornosti různým stránkám jejího vyučování.

O odborném profilu absolventa studia sociologie promluvil dr. Solař (UJEP Brno). Ve svém referátu se zabýval popisem současného stavu výuky sociologie na vysokých školách v ČSSR, problémem plánování přípravy odborně kvalifikovaných sociologů různého typu a některými otázkami jejich přípravy vysokými školami. Vzhledem k potřebám praktického uplatnění sociologů v různých oborech společenského života se sociologie se rozčlenila v a) dvouletý obecně teoretický základ, b) dvouletou sociologickou specializaci, c) jednoleté individuální speciální zaměření k potřebám aplikovaného oboru, ve kterém bude absolvent působit.

V současné době by však nemělo prospěšné prosazovat striktní uniformitu odborné přípravy (např. zavedením jednotných učebních plánů), níméně by bylo užitečné zavést určité základní standardy nároků, jimž by měla výuka vyhovět, aby bylo dosaženo u absolventů studia sociologie spolehlivého kvalifikačního minima. Tyto základní standardy by měly obsahovat následující požadavky:

1. Znalost sociologické teorie a metody na jejích dějinách.
2. Znalost sociologických technik a procedur výzkumu, včetně ovládnutí statistických a jiných početních technik.
3. Znalost dvou vybraných sociologických oborových specializací, z nichž aspoň v jedné prováděl absolvent výzkum.
4. Všeobecný přehled pomocných sociologických disciplín.
5. Dobrá znalost dvou světových jazyků.
6. Závěrečná obhajoba samostatné práce, založené buď na empirickém výzkumu nebo na teoreticko-historickém studiu zvoleného tématu.

Prof. Křofáč (VŠP Praha) promluvil

o sociologickém povolání. Profese sociologa může být buď funkcí přípravy pro povolání anebo funkcí v odborném systému praxe. Zkušenosti z řady západních zemí ukazují, že sociologové jsou zejména činní v přípravě dalších sociologů. Úkolem sociologů není čekat na hotové nabídky praxe, ale spíš iniciativně nabídnout společenské praxi použitelné a prospěšné činnosti.

Praktikové jsou příliš zaujati svými konkrétními problémy, ale neznají sociální systém v oblasti, ve které působí. Zde je místo pro sociologa. Praktikové však vytýkají sociologům nesrozumitelnost jejich analýz daného sociálního systému. Z toho hlediska se může uvažovat o transmissi formalizované sociologické „řeči“ do běžného jazyka. Je nutno u nás objasnit, co je sociologie jako povolání, a jaké je její praktické použití v různých sférách odborné praxe.

Ing. Snobl (Ministerstvo těžkého průmyslu) uvedl, že již v dřívějších dobách se sociologie považovala za *riskantní obor*, avšak praxe vždy znovu potvrdila, že bez účasti sociologie a sociologů nemohou být dělány závěry o tom, jak řídit společnost. „Řeč“ sociologů musí být učiněna srozumitelnou technikům a ekonomům, jinak nelze od nich čekat sociální objednávku sociologických povolání. Plán potřeby absolventů sociologického studia nelze sestavit podle různých cifer udávaných resorty. Nicméně společenská potřeba odborně vzdělaných sociologů je podle jeho mínění nesporná a značná.

Doc. Machonin (Ústav marxismu-leninismu) vyjádřil mínění, že dozrává doba, kdy musí přijít iniciativa od sociologie k praxi, dříve než opožděním vzniknou škody. V odborné přípravě sociologů je dále nutno mít na zřeteli děbu práce mezi vysokými školami různého typu, přičemž filosofické fakulty budou spíše připravovat pracovníky základního výzkumu a učitele, ostatní fakulty pak pracovníky speciálního výzkumu pro resorty.

Doc. Kohout (VŠE Praha) promluvil o koncepcích výuky na různých typech vysokoškolských pracovišť a zabýval se speciálně otázkami přípravy pracovníků pro obor *sociologie průmyslu*, práce a podniku.

Prof. Tlustý (UK Praha) se vyjádřil rezervovaně k současnému stavu vysokoškolské sociologické přípravy, zejména pokud jde o veliký rozpor mezi nároky na přípravu poměrně velkého množství absolventů na straně jedné, a vybavenosti pracovišť sociologie specializovanými odborníky a výzkumným aparátem na straně druhé. Je

nutné věnovat těmto otázkám velkou pozornost a vyučovat sociologii jen tam, kde budou pracoviště vybavená jak kvalifikovaným sborem učitelů, tak výzkumnými laboratořemi. Prof. Tlustý dále referoval o obsahu a organizaci sociologických výzkumů, zvl. ve vztahu k vysokoškolskému studiu sociologie. Uvedl, že naše dosavadní sociologické výzkumy trpí především těmito nedostatky:

1. Jsou živelné a týkají se irelevantních fakt.
2. Jsou příliš krátkodobé.
3. Jsou obvykle jednoduché a zjednodušující.
4. Neobyčejně se časově protahují a málokdy se jasně uzavírají.
5. Existuje chybné rozdělení na přívržence teorie a přívržence empirického výzkumu.

Celkem lze naše výzkumy charakterizovat jako odtržené od teorie i od praxe. Úkolem vysokoškolského studia sociologie je pomoci tyto nedostatky studentům odhalit, aby se jich ve svém povolání již nedopouštěli.

Na konferenci dále promluvila o zkušenostech bratislavské katedry sociologie dr. Majdová (KU Bratislava). Uvedla mj., že posluchači přicházejí studovat sociologii bez elementárních znalostí základních pojmů, s nimiž musí již první rok pracovat. Nároky na posluchače jsou velmi značné (matematika, jazyky, pomocné obory, praxe a exkurze atd.), takže vzniká otázka, zda jsou reálné. Charakter výuky není určen osnovami, ale osobností a znalostmi učitelů. Dr. Ovesný (UJEP Brno) předložil na konferenci schéma učebního perspektivního plánu sociologického studia, vycházející z komplexního kritéria sjednocujícího požadavky teorie a praxe tak, jak se tyto požadavky jeví při analýze současného stavu naší společnosti.

Jednání konference podalo výrazný obraz soudobého stavu obnoveného studia sociologie v ČSSR. Ukázalo se, zejména v četných diskusích, že prostředky a péče věnované soustavné přípravě sociologických odborníků pro praxi jsou dosud nepřiměřeně malé a ve srovnání s jinými obory společenských věd nepatrné. Zkušenosti prvního roku výuky sociologie na našich vysokých školách potvrdily, že zavedení vysokoškolského studia představuje velmi důležitý krok k *institucionalizaci sociologie* v životě naší společnosti, a tím i k jejímu širšímu praktickému využití.

Závěrem schválila konference rezoluci, ve které se mj. schvaluje základní standard absolventa sociologického studia, požaduje se stanovení relativních proporcí základních typů připravovaných specialistů, doporučuje se sestavení seriózní analýzy jejich společenské potřeby a požaduje se urychlené a účinné využití prostředků k rozvoji peda-

gogické a vědecko-výzkumné činnosti na vybraných základních sociologických pracovištích v ČSSR.

Josef Solař

Sociologie v Rakousku

V naší veřejnosti je rozšířena představa, že ve všech vyspělých kapitalistických zemích je sociologie značně rozvinuta. Avšak v jednotlivých zemích kapitalistického systému je sociologie svým zaměřením a rozsahem značně diferencovaná. Zajímavý je z tohoto hlediska pohled na sociologii v Rakousku, sousední kapitalistické zemi, s níž má naše republika živé styky hospodářské, kulturní a turistické.¹ Všeobecně je možno konstatovat, že Rakousko patří mezi země, v nichž se sociologie začíná rychleji rozvíjet až v posledních deseti letech.² Má to řadu historických příčin, značně odlišných od těch, které v minulých desetiletích zavinily také v naší zemi pokles zájmu o sociologické bádání. Z nich je třeba uvést:

1. Slabší historické tradice rakouské sociologie již z dob předválečných;

2. přerušení vědecké a pedagogické práce v sociologii za nacistické okupace;

3. zvláštnost a složitost politického, hospodářského a společenského vývoje v Rakousku po druhé světové válce do uzavření státní smlouvy v roce 1955.

Rakouská sociologie tak prozatím představuje spíše okrajovou sféru evropské sociologie ve srovnání s takovými zeměmi, jako je Francie, Anglie nebo i Německá spolková republika, v níž sice některé z uvedených příčin také způsobily přerыв ve vývoji sociologie, ale která se na svých dřívějších bohatých filosofických a sociologických tradicích a s důrazně prosazovaným požadavkem recepce všeho nejlepšího, co přináší americká sociologie a některé směry západoevropské sociologie, rozvinula nepochybně rychleji. Je to patrné jak v dosud nevelkém rozsahu domácí rakouské sociologické produkce a v daleko menším překladatelském ruchu, než je zaznamenáván například v západním Německu, tak v početnosti vědeckých představitelů rakouské sociologie i ve stupni její institucionální. Z nejznámějších představitelů současné rakouské sociologie je nutno jmenovat především Leopolda Rosenmayra, vedoucího Ústavu sociologie na vídeňské univerzitě, Jana Mokre, který založil Ústav empirické sociologie a statistiky na univerzitě ve Štýrském Hradci, a Jana Schaschinga z University v Innsbrucku. Další sociologové pracují v několika

¹ Jistý přehled o rakouské sociologii se podařilo autorům získat během krátké studijní cesty v prosinci 1964

² Rakouský sociolog prof. dr. Leopold Rosenmayr napsal o stavu sociologie na vídeňské univerzitě,

že se zde o sociologii počalo diskutovat a počala být na vysoké škole vykládána s půlstoletým zpožděním ve srovnání s Anglií a Francií (*Ergebnisse, Aufgaben und Ziele der Soziologie an der Wiener Universität*, Oesterreichische Hochschulzeitung, č. 9 z 1. května 1963).

soukromých ústavech, ve Vídeňské dělnické komoře aj., jako například Karel Blecha, Ernst Gehmacher, Hertha Firnbergová, Robert Reichardt a další. Paleta filosofického a metodologického zaměření těchto sociologů je rozmanitá. Uvnitř sociologie převládá empiricko-teoretický směr ve smyslu sociologické teorie budované na empirických datech a „oproštěné“ od filosofie (v západní sociologii se často odlišuje „sociologická teorie“ od „teorie společnosti“), avšak ani sociologie vycházející z křesťanské ideologie není bez zastánců (například nedávno zemřelý August Maria Knoll, profesor University ve Vídni). V pracích představitelů empiricko-teoretického přístupu nalezneme mnohé, co může oplodnit naši vlastní sociologii a dovoluje navázat spolupráci s rakouskými sociology (s níž bylo konec konců již započato). Díla křesťansko-sociálně a pravověrně socialisticky orientovaných sociologů pak zaslouží studia proto, abychom poznali, jak sociologie přispívá k tvorbě ideologických hodnot podílejících se na utváření kapitalistického systému v této zemi.

Váhu jednotlivých podmínek, z nichž vyplývá opožděnost současné rakouské sociologie, je nesnadné určit. Mnoho napovídá zejména historie této sociologie od jejích počátků až do dnešní doby. Analýzu však ztěžuje ta okolnost, že v dosavadních pokusech o dějiny rakouské sociologie povětšinou chybí preciznější vystižení vztahů ekonomické, společenské a politické struktury rakouské společnosti v její dynamice a stavu sociologické práce v jednotlivých vývojových etapách této společnosti.³ Nicméně člověku obeznámenému s historií Rakousko-Uherska a pozdější samostatné Rakouské republiky leccos naznačuje již periodizace vývoje rakouské sociologie, obsažená v Rosenmayrově práci *Austrian Sociology-Past and Present*. Autor hovoří o těchto vývojových etapách rakouské sociologie: 1. Prehistorie sociologie v Rakousku, 2. rané systematické popisy rakouské a vídeňské společnosti, 3. počáteční rozkvět sociologie v Rakousku okolo r. 1900, 4. základ sociologie v první polovině 20. století, 5. počátky empirického výzkumu okolo r. 1930, 6. institucionalizace sociologického výzkumu v Rakousku v 50. letech.

Za představitele prvního období Rosenmayr pokládá Ph. W. V. Hoernigka, který se ve svém díle *Oesterreich über alles, wenn es nur will* (první vydání r. 1750) zabývá

vztahem státním řízené a kontrolované ekonomiky a potřebou zlepšování výchovy a vzdělání pracovní síly, formuluje svoji sociální filosofii a program, avšak nepodává ještě vědecký pohled na společenské záležitosti. V druhém období přinášeli sociologické pohledy na rakouskou skutečnost právníci, sociálně kritičtí spisovatelé a statistikové, z posledních zejména sociálně statistická škola, vystupující pod označením „topografové“ a shromažďující data o demografických, ekonomických a sociálně strukturálních problémech v různých částech Rakouska. Podle Rosenmayrova názoru zasluhují ocenění především dva autoři tohoto období — profesor práva a světových dějin na Olomoucké universitě J. Beidtal, který v knize *Geschichte der oesterreichischen Staatsverwaltung* rozebírá vliv administrativního a politického systému rakousko-uherské monarchie na společenský život, a Karl Postl, autor díla *Austria as It Is or Sketches of Continental Courts by an Eye Witness*, vydaného r. 1828 v Londýně. Karl Postl, jenž opustil Rakousko, psal tuto knihu pod jménem Charles Hoalsfield. Je to pokus o sociálně strukturální analýzu s přihlédnutím k problémům migrace. Do třetího období náleží nejenom známí sociologové Ludwig Gumplowitz a Gustav Ratzenhofer (Rosenmayr polemizuje s polskými sociology, kteří Gumplowitz řadí k Polákům), ale spadá sem i založení Sociologické společnosti ve Vídni v r. 1907, o něž se zasloužil Rudolf Goldscheider. Mezi představitele rakouské sociologie tohoto období je počítán také Wilhelm Jerusalem, profesor filosofie na vídeňské universitě, zabývající se v duchu novokantovství společenskými determinacemi myšlení v díle *Soziologie der Erkenntnis* z r. 1909.

Jak bylo řečeno, dnešní rakouská sociologie se převážně napojuje na proud empiricko-teoretické sociologie ve smyslu, který je tomuto pojmu přisuzován v současné západní sociologii. Z hlediska domácích kořenů empirické sociologie, pro níž je zejména od konce druhé světové války hledán v USA a dalších kapitalistických zemích nutný teoretický rámec, má význam především čtvrté a páté období historického vývoje rakouské sociologie. Za počáteční empiricko-sociologické práce je možno pokládat výzkumy bytových poměrů, zpracované vedoucím městské statistické kanceláře Stefanem Sedlaczkem (*Die Wohnver-*

³ V uvedeném článku se L. Rosenmayr zmiňuje o tom, že cílem jeho ústavu je napomoci vytváření sociologických teorií na bázi empirických výzkumů a ukázat právě na vlastním materiálu, jak je možno se dopracovat k zobrazení, modelům a teoriím. V jiné práci (L. Rosenmayr: *Der neue Unterrichtsgegenstand Sozialkunde*, Wien 1965, str. 7) výslovně žádá: „Die Grundlage für die Theoriebildung in der Soziologie ist die Beobachtung und Messung sozialer Verhaltensweisen“. Vedle sociologických teorií tohoto typu existují ovšem i v Rakousku směry, rozvíjející teoretické úvahy o společnosti na filosofické bázi.

⁴ Přehledný nárys dějin rakouské sociologie až k dnešku zpracoval L. Rosenmayr pod názvem *Austrian Sociology — Past and Present (Notes on Some Historical Trends and Present Research Activities)*, Social Sciences Information. Informations sur les Sciences Sociales, březen 1965, Paříž. Některé historické poznámky obsahuje také článek téhož autora — *Ergebnisse, Aufgaben und Ziele der Soziologie an der Wiener Universität*, *Oesterreichische Hochschulzeitung* č. 9, květen 1965. V knize J. S. Roučka *Contemporary Sociology*, vyd. r. 1958 v New Yorku, jsou dva příspěvky k této problematice: Ferdinanda A. Westphalena *Sociology in Austria* a Augusta M. Knolla *Sociology in Austria*.

hältnisse in Wien, 1893) a profesorem ekonomie na universitě ve Vídni Eugenem Philippovichem (*Wohnungsverhältnisse in oesterreichischen Städten* 1900). Nyňější v Rakousku poměrně rozšířenou empirickou orientaci sociologie nábožensství a katolické církve anticipuje Heinrich Svoboda dotazníkovým průzkumem podmínek náboženského života v některých evropských městech z r. 1909. Moderní pracovní metody popsal a prosazoval soukromý docent statistiky na vídeňské universitě Franz Zizek, autor knihy *Soziologie und Statistik* (1912).

Předpoklady rozvoje a současné příčiny přerývu rakouské empiricko-teoretické sociologie souvisejí s činností P. E. Lazarsfelda a skupiny jeho spolupracovníků ve 20. a počátkem 30. let. P. F. Lazarsfeld je spojován většinou s americkou sociologií a na jeho rakouský původ, na počátky jeho vědecké dráhy na domácí půdě a na jeho význam pro rakouskou sociologii se zapomíná. Do určité míry je to přirozené, protože dílo P. F. Lazarsfelda se stalo organickou součástí americké sociologie, ba dokonce je považováno vedle díla Talcotta Parsonse za jeden z nosných pilířů soudobé americké sociologie. S. M. Lipset a N. Smelser napsali, že pokroky ve snaze budovat vědu o společnosti jsou v USA spojeny se jmény Parsons a Lazarsfeld. Přitom je Lazarsfeld mužem technického, ale také metodického rážení, společenského výzkumu plného fantazie, a Parsons mužem teorie, mužem systematických úvah (*Change and Controversy in Recent American Sociology*).

P. F. Lazarsfeld získával první metodické zkušenosti, které později — obohacen o znalosti další — shrnul v díle *The Language of Social Research* (vyd. r. 1955 spolu s M. Rosenbergem), při rozsáhlém empirickém výzkumu životních a společenských podmínek rodin nezaměstnaných, který byl v době světové hospodářské krize prováděn na vídeňském předměstí Marienthal. V čele výzkumu byl pracovní tým Marie Jahodové, Hans Zeisela a Paul L. Lazarsfeld, z jehož spolupráce pak vyšla i publikace *Die Arbeitslosen von Marienthal* (1933 Vídeň, 1960 Allensbach a Bonn). Při tomto výzkumu byla použita řada metod, jako jsou „životní historie“ (life-histories), studium domácích rozpočtů (budget studies), dotazníky, analýzy chování atd. Výzkumníci shromáždili a vyhodnotili množství údajů demografických i statistických dat o členství obyvatel Marienthalu v politických stranách, místních spolicích apod.

Vývoj americké sociologie byl v Rakousku ještě ve 30. letech přerušen. Podle L. Rosenmayra byl základní příčinou nedostatek peněz. P. F. Lazarsfeld pak odešel do USA, kde založil na Columbia University v New Yorku Bureau of Applied Social Research. Vedl výzkum posluchačů rozhlasu, který plánoval již v Rakousku, ale pro něj doma nenalezl finanční prostředky. Rakouská empirická sociologická škola silně ovlivnila orientaci a metodiku americké sociologie.

Lazarsfeld sám se věnoval nejen výzkumu prostředků masové komunikace, ale také studiu politických představ a postojů. Pracoval na jednom z nejpřednějších amerických sociálně vědeckých projektů *Voting* i na gigantickém výzkumu *The American Soldier* (hlavní vedoucí S. A. Stouffer). Kontinuální vývoj rakouské sociologie byl přerušen také odchodem do zámoří dalších sociologů, jako Hanse Zeisela, Marie Jahodové a Paula Neuratha.

Pro zmíněná období ovšem nejsou charakteristické jen počátky rakouské empirické sociologie. L. Rosenmayer zahrnuje do vývojové linie rakouské sociologie také teoretickou činnost vůdců rakouské sociální demokracie — Karla Kautského, Maxe Adlera a Karla Rennera. Vazba pravicově socialistických teoretických koncepcí a některých směrů současné západní sociologie je patrná například z toho, že západoněmecký sociolog Ralf Dahrendorf čerpal pro svou teorii třídní a sociální struktury podněty právě z prací Karla Rennera. Výslovně prohlašuje, že Renner teoreticky rozvinul teorii moderní třídní struktury a že objasnil vztahy mezi dělnickou třídou a „byrokracií, řídicí průmysl“.

Také katoličtí sociologové — Ernst Karl Winter a August Maria Knoll — tehdy publikovali svá díla (například E. K. Winter: *Sozialmetaphysik der Scholastik*, 1929). Idealistickou sociální filosofii (Ganzheitsphilosophie) prosazoval Othmar Spann v díle *Gesellschaftslehre*, vydaném ve Vídni r. 1933.

Další ránu zasadil rakouské sociologii nacismus. Po anšlusu nemohlo být ani řeči o pokračování v sociologické práci sociálně reformisticky anebo liberalisticky zaměřené. Autoři publikace *Soziologie* (vedoucí René König, vyd. r. 1958 nakl. Fischer Bücherei, Frankfurt nad Mohanem) uvádějí po informacích o rozvoji empirické sociologie v Německu na přelomu 20. a 30 let, že „tento metodicky slibný vývoj byl pak náhle přerušen nacionálním socialismem“, a že „brzy byla kontinuita přerývána také v Rakousku“ (str. 188).

Ani bezprostřední poválečná situace v Rakousku nebyla příznivá sociologické a zejména konkrétní společenskovo-výzkumné práci (mj. zde chyběla „společenská objednávka“). Podle L. Rosenmayra se po roce 1945 i z materiálního hlediska prosazovaly na rakouských vysokých školách především zavedené obory. A mezi nimi sociologie chyběla. Pouze na právnické fakultě university ve Vídni bylo v roce 1946 zřízeno místo profesora-asistenta sociologie, které bylo v roce 1950 přeměněno na místo řádného profesora. Zaujímal je až do své smrti (1963) A. M. Knoll. Z jeho podnětu bylo na vídeňské universitě založeno až v r. 1954 středisko pro společenskovědní výzkum (Sozialwissenschaftliche Forschungsstelle), kterému byla v r. 1961 přičtena další řádná profesura (L. Rosenmayr). Toto středisko je nyní součástí Ústavu sociologie na vídeňské universitě a je institucionálně přičleněno k právnické fakultě.

V současné době se rozvoj rakouské sociologie soustřeďuje převážně na vysoké školy. Studium společenských věd na technikách, na lékařských fakultách apod. ovšem prakticky neexistuje.⁵ Pokud jde o studium sociologie v humanitních oborech, je silně ovlivněno tradičním systémem vysokoškolského studia, rozsáhlou autonomií jednotlivých škol, složitými vztahy mezi školami a ministerstvem vyučování i komplikovaným školským zákonodárstvím. O studiu sociologie jakožto předmětu (částečně jako specializace) se dá mluvit na filosofických, popř. právnických fakultách ve Vídni, Štýrském Hradci, Innsbrucku. Ve výstavbě je moderní sociálně ekonomická vysoká škola v Linci, na níž se počítá s výukou sociologie. Vcelku nejsou pozice sociologie v tradičním systému vysokého školství (včetně humanitních fakult) příliš silné. Určité naděje se vkládají do připravované reformy vysokého školství, při níž se počítá i s rozsáhlejším zavedením sociologických specializací a vůbec s promyšlenou relativně jednotnou reformou společenskovědního studia.

Nejrozvinutější je výuka sociologie na vídeňské universitě. Zde pracoviště vedené profesorem Rosenmayrem vychovává cca 180 studentů, z toho 70 v prvním ročníku. Asi 80 % z nich jsou posluchači filosofické fakulty (ti studují sociologii v kombinaci s některým dalším oborem, jako je etnologie, psychologie, sociální dějiny, nejnovější dějiny apod.), 20 % posluchači právnické fakulty (zpravidla v kombinaci s některým oborem ekonomickým). Povinné studium trvá osm semestrů. Výuka se skládá z přednášek a seminářů. Nejdůležitější přednášky a semináře jsou věnovány úvodu do sociologie a hlavním oborům sociologie (sociologie rodiny, sexuality, plodnosti, postavení a úlohy ženy, stáří, velkoměsta, průmyslu a podniku, mládeže, výchovy a vzdělání, malé skupiny, masových komunikačních prostředků, sociální stratifikace, vývojových zemí, politiky, náboženství, práva, vědění). Studijní cíle jsou stanoveny zhruba takto: získání potřebných metodologických znalostí, přehledu o výsledcích jednotlivých výzkumných oborů, přehledu o vzniku a vývoji, vytváření teorií a „vědy o sociologické vědě“. Důraz se klade na metodologii, metodiky a techniky sociologických výzkumů. Studium je velmi přísné. Po absolvování každé přednášky se skládají kolokvia. Pro posluchače jsou vydávány podrobné seznamy povinné a doporučené literatury, přičemž se samozřejmě vyžaduje znalost angličtiny a studium literatury v tomto jazyce. Vzhledem k náročnosti studia trvá absolvování zakončené doktorátem prakticky 5½ až 6 let.

Pracoviště vedené prof. Rosenmayrem je současně základním pedagogickým i vědecko-výzkumným sociologickým pracovištěm vídeňské university. Vedle prof. Rosenmayra na něm pracují tři asistenti a šest dalších spolupracovníků z řad studentů před ukončením doktorátu nebo nedávných absolventů sociologického studia. Poměrně rozsáhlé empirické výzkumy (převážně technikou interviewu) podniká pracoviště za externí spolupráce studentů, kteří plní určené úkoly za nevelkou odměnu.

Hlavním okruhem zájmu pracoviště je sociologie mládeže. Pracuje se například na výzkumech vytváření skupin mezi mládeží, přístupu mládeže k vyššímu vzdělání, studijních výsledků a doby studia u vysokoškoláků, kulturní a jiné činnosti mládeže ve volném čase, spotřeby mládeže, očekávání a představ o cílech u děvčat, vztahu mladých lidí různého pohlaví, organizace mládeže (politické, náboženské), mládeže a demokracie. Kromě toho se Sozialwissenschaftliche Forschungsstelle zabývá sociologií rodinných vztahů a sociologií stáří. Rosenmayr, popř. jeho spolupracovníci publikovali mimo jiné rovněž v oboru sociologie velkoměsta, volného času, průmyslové a podnikové sociologie. Rosenmayr se ve svých publikacích zabývá velmi důkladně problémy výuky sociologie, a zejména dějinami sociologie rakouské i světové. Převážně empirické zaměření pracoviště i výrazné centrální postavení vedoucího vede tedy přes různorodost odstinů k relativně jednotnému vědeckovýzkumnému zaměření a k poměrně vysokému stupni týmové spolupráce. Nejdůležitější publikace a výzkumné práce zpracované na tomto pracovišti jsou tyto:

Statí a brožury:

Wohnverhältnisse und Nachbarschaftsbeziehungen, Eine soziologische Untersuchung städtischen Lebens, in: „Wir wohnen in Wien“, Der Aufbau, Monographie 8, Juli 1956, S. 37—91.

Austrian Sociology — Past and Present. Notes on Some Historical Trends and Present Research Activities, in: Social Sciences Information, Vol. IV, March 1965, p. 85—101.

Der neue Unterrichtsgegenstand Sozialkunde, herausgegeben vom Hauptverband Oesterreichischer Sparkassen, Wien 1965.

Ergebnisse, Aufgaben und Ziele der Soziologie an der Wiener Universität, in: Oesterreichische Hochschulzeitung, Nr. 9, 1. Mai 1965.

Knihy:

L. Rosenmayr: *Geschichte der Jugendforschung in Oesterreich 1914—1931*, hrsg. vom

⁵ Naproti tomu byla rakouskými školními zákony z roku 1962 zavedena povinná výuka předmětu „sociální věda“ do základních středních škol. Počítá se s tím, že vedle demografie, sociální psychologie, politické vědy, některých oblastí práva a etnografie se bude na obsahu tohoto předmětu podstatnou měrou podílet i sociologie. Zajímavé je, že přes podstatnou ideologickou různost se při

zavádění tohoto předmětu řeší některé problémy obdobné našim, např.: nedostatečná spolupráce vysokoškolských pedagogů na přípravě projektu výuky, vztah naučné a morálně výchovné stránky výuky, teoretický a historický charakter výuky, nedostatečná příprava učitelů atd. Podrobnější informace viz: L. Rosenmayr, *Der neue Unterrichtsgegenstand Sozialkunde*, Wien 1965.

Oesterreichischen Institut für Jugendkunde, Wien 1962.

L. Rosenmayr: *Familienbeziehungen und Freizeitgewohnheiten jugendlicher Arbeiter*, Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1963.

L. Rosenmayr und Eva Köckeis: *Umwelt und Familie alter Menschen*, in der Reihe „Soziologische Texte“ des Hermann Luchterhand-Verlags, Neuwied und Berlin 1966 (v tisku).

L. Rosenmayr: *Kulturelle Interessen Jugendlicher*, Gebr. Hollinek, Wien. Juventa-Verlag München 1966 (v tisku).

Vědeckovýzkumné zprávy:

Jugend in Wirtschaft und Gesellschaft, hrsg. vom Österreichischen Institut für Jugendkunde, mimeographiert

Eine Untersuchung an Lehrlingen und Mittelschülern in Österreich:

Band I., *Soziale Gegebenheiten, Ausbildungswege und kulturelles Verhalten* (2 Teile + Tabellenteil), Wien 1962.

Band II., *Lebensziele in der Pubertät*, Wien 1963.

Band III., *Konsum, Besitzstücke und Spargewohnheiten* (2 Teile), Wien 1963.

H. Kreutz: *Jugend: Gruppenbildung und Objektwahl* (2 Bände), Dissertation, Wien 1964.

Referování o obsahu a významu těchto prací, popř. jejich kritické zhodnocení je ovšem záležitostí především specialistů v oboru sociologie mládeže. Zde jen několik nejobecnějších poznámek. Pokud jde o pojetí celkové vědeckovýzkumné práce, je vedle už zmíněného přístupu k otázkám vztahu teorie a empirie příznačné pro toto pracoviště pojetí předmětu sociologie: „Sociologie znamená analýzu sociálního vzájemného působení uvnitř sociálních struktur, přičemž vycházíme z industrializované, popř. industrializující se společnosti.“⁶

V souladu s osvětleným obecným metodologickým přístupem je i zásadní zdůrazňování objektivit a neangažovanosti sociologie, jež ovšem neodmítá mimosociologické aplikace výsledků sociologického výzkumu. V této souvislosti je zajímavé, že Rosenmayr — podobně jako někteří jiní západní sociologové — považuje za nutné na základě empirických výzkumů podtrhnout sociální stratifikaci uvnitř rakouské mládeže a kritizovat mýtus o jednotné mládeži.

Podrobnější informace o výuce a výzkumu v oblasti sociologie na universitách mimo Vídeň se autorům během krátkého pobytu v Rakousku nepodařilo obstarat.

* * *

Nedobudovaný systém výuky a vědecké práce v oboru sociologie je v Rakousku do-

plňován činností některých dalších institucí. Rakousko, pravda, nemá organizaci typu naší akademie věd. Existují však bohaté a zčásti využívané možnosti založení soukromoprávních ústavů různého druhu: od seriózních institucí vytvářených ve spolupráci státu, vědeckých organizací, různých nadací apod., až po instituce založené doslova na „soukromé iniciativě“ a s odpovídající úrovní. Základním omezujícím činitelem jsou tu ovšem materiální prostředky.

Nesporně nejzajímavější a nejvýznamnější mimouniversitní institucí činnou v oboru sociologie je „Institut für Höhere Studien und Wissenschaftliche Forschung in Wien“, ředitel prof. O. Morgenstern, zastupující ředitel vyslanec Fritz Kolb. Tato instituce byla založena z iniciativy amerických vědců rakouského původu (Lazarsfeld, Morgenstern) ve spolupráci Fordovy nadace, rakouského státu a města Vídně. Má k dispozici výtečně adaptovanou a proto moderní budovu s internátem, dobře vybavenou knihovnou, čítárnou, malou strojně početní stanicí, společenskými místnostmi a velký dvůr parkového charakteru. Pod vedením deseti asistentů (zčásti ze zahraničí) a střídající se skupiny významných zahraničních hostujících profesorů je tu školeno padesát (zatím rakouských, později se počítá i se zahraničními) studentů, kteří sem přišli buď hned po absolvování university nebo po určité praxi. Studují tu po dva roky (první běh končí v r. 1966) národní hospodářství — s důrazem na ekonomické aspekty, sociologii — s důrazem na empirický výzkum, politickou vědu — s důrazem na sociologické empirické studium politiky a na spojení s některými aspekty teorie řízení. Učební program sociologie má např. tyto přednášky a semináře: úvod do sociologie, metody sociologického výzkumu, matematika s cvičeními, stratifikace, mobilita, malé skupiny, statistika s cvičeními, průmyslová a podniková sociologie, veřejné mínění, politické chování, modely, masové komunikace, sociologie deviantního chování. Ve všech oborech přednášených v institutu se kromě výuky v seminářích a přednáškách uskutečňuje současně vědeckovýzkumná práce jednotlivců a hlavně skupin na řadě projektů. V sociologii se např. pracuje vědecky v těchto směrech: masové komunikace, sociologie rodiny, sociologie náboženství, některé sociologické aplikace teorie her. Pokud jde o umístění absolventů, počítá se převážně s průmyslem a státními službami (ministerstva), kde mají doplňovat podstatné mezery, jež vznikají v důsledku zastaralé struktury vysokých škol. Ovšem pokud jde o sociology, jsou projevo- vány určité obavy, zda bude vzhledem k nezrůstatosti aplikované průmyslové sociologie dostatečná poptávka.

Celý institut je od začátku koncipován jako doplněk vysokoškolského systému, a to doplněk, jenž má zároveň kompenzovat ně-

⁶ Citováno z práce L. Rosenmayr: *Der neue Unterrichtsgegenstand Sozialkunde*, Wien 1965, str. 7. Přeložili autoři stati.

kteří jeho současné nedostatky. F. Kolb ve svém článku *Transacademia*, Forum XII/143, 1965, zdůrazňuje tyto specifické úkoly a rysy institutu: 1. Nebyrokratičnost, schopnost rychlého přizpůsobení nově vznikajícím potřebám. 2. Těsné spojení speciální výuky, vědeckého výzkumu a praxe. Vědecké studie, jež budou na institutu zpracovávány, mají být „blízké skutečnosti“. Institut má usnadnit rovněž přechod pracovníků z praxe do vědy, a naopak. 3. Řešení naléhavých konkrétních problémů národního společenského života. 4. Orientace na nové vědní obory zanedbávané universitami, zejména na obory založené na empirickém výzkumu toho, co jest, na rozdíl od universitních studií, jež jsou z velké části zaměřena na to, co byti má. 5. Operativní spojení s nejvýznamnějšími výsledky zahraniční vědy prostřednictvím pedagogů i literatury. 6. Těsné spojení téhož druhu s vědění evropského Východu. 7. Demokratické vztahy mezi učiteli a studenty, jakožto spolupracovníky. 8. Překonání strnulých hranic mezi vědními obory. Je neobyčejně zajímavé, jak přes závažné ideologické rozdílnosti se prosazuje v kapitalistických i socialistických zemích v určitém stadiu průmyslové vyspělosti velmi obdobná problematika v oblasti výchovy, vzdělání i vědeckovýzkumné práce.

Další mimoakademické instituce, s nimiž se měli autoři zprávy možnost seznámit, se zabývaly v té či oné podobě průmyslovou sociologií. Vcelku vzato je tato sociologická disciplína v Rakousku rozvinuta nepatrně. To platí jak pro průmyslovou sociologii jako vědní a pedagogický obor, tak i pro aplikovaný výzkum pro potřeby praxe.

Daleko nejzajímavější a velmi poučné v této oblasti bylo seznámení s Institut für empirische Sozialforschung, ředitel K. Blecha, vedoucí sociologický pracovník K. Gehmacher. Institut byl založen v roce 1963, nynější název nese od r. 1965. Je to soukromoprávní zařízení, založené společně odbory a Sozialwissenschaftliche Studiengesellschaft. Spolupracuje těsně s odbory, se zestátněným průmyslem a s komorami práce. V nepříliš početném pracovním kolektivu institutu jsou zastoupeni především psychologové a sociologové. Institut má asi 250 spolupracovníků v terénu, kteří pracují za úhradu. Vůbec je celý institut vybudován na komerčních principech v tom smyslu, že platí za práce, jež potřebuje od jiných, a na svou existenci a další činnost si musí vydělávat. Tato okolnost je vedle iniciativy a nadšení spolupracovníků jistě jedním z důležitých motivů neobyčejně všestranné a rozsáhlé činnosti.

Na objednávku odborů, vedení zestátněných i soukromých podniků, státních a komunálních orgánů ústav již provedl nebo provádí desítky empirických sociologických a sociálně psychologických výzkumů pro praktické potřeby. Jejich tematika je nesmírně různorodá a velmi konkrétně spjatá s požadavky praxe. Jmenujme aspoň namátkou některá témata výzkumu: *Rakouské sociální pojištění ve světle veřejného mínění, Vztah*

řidičů k různým značkám benzinu, Problém integrace bývalých horníků do ostatních podniků, Býtová práni mladých manželských párů, Spokojenost s prací a odborová organizovanost zaměstnanců v hotelech a pohostinstvích.

* * *

Z obsahu celé zprávy je zřejmé, že přes celkově nedostatečnou rozvinutost rakouské sociologie můžeme z činnosti jejích nejlepších pracovišť získat nejedno cenné poučení pro naši práci. Naskýtají se samozřejmě různé možnosti vzájemné spolupráce ve formě poznatků, srovnávacích výzkumů, vzájemných studijních a přednáškových pobytů pracovníků československých a rakouských institucí apod. Poměrně blízké kulturní prostředí obou zemí i snadná překonatelnost jazykových překážek vytváří dobré podmínky, bude-li tu také vzájemná ochota ke spolupráci. Zdá se, že v této oblasti je možné počítat s pomocí většiny výše uvedených institucí i institucí dalších, specializovaných typu Oesterreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, který navazuje na universitní tradice studií východní a jižní Evropy, jimiž prosluly v minulosti university ve Vídni a ve Štýrském Hradci. Tento ústav byl založen ministerstvem vyučování v roce 1958 pod názvem Arbeitsgemeinschaft Ost a pod nynějším označením pracuje od r. 1964. Záměřuje se na výzkumnou práci, publikační a dokumentační činnost, na výuku pro dobrovolné zájemce i na rozvíjení poměrně širokých mezinárodních kontaktů, mj. také se socialistickými zeměmi. Ačkoliv se ústav zabývá zejména problematikou geografickou, národohospodářskou, právní a kulturní, nevyhýbá se v mezinárodních stycích ani jiným oblastem, z nichž především historie, filosofie a sociologie mohou přinést nové poznatky, doplňující obraz o vývoji a životě studovaných zemí (z CSSR byli hosty ústavu dosud hlavně historici a kulturní pracovníci, J. Macek, M. Majerová aj.).

Příznivou okolností je i to, že Vídeň je současně i sídlem Evropského koordinačního centra pro výzkum a dokumentaci v sociálních vědách, s nímž už někteří naši sociologové a ekonomové spolupracují na různých výzkumech (např. *Časový budget a industrializace, Srovnávací studie o rurálním výzkumu v Evropě, Role a očekávání divčích mládeží v rodině a ve společnosti*). V jiných výzkumech by byla spolupráce československých sociologů žádoucí, např. v komparativním výzkumu městské typologie, ve výzkumu výuky studentů z rozvojových zemí atd.

Je jistě žádoucí, aby českoslovenští sociologové postupně „zmapovali“ stav sociologie nejen ve všech socialistických zemích a v hlavních státech kapitalistických, ale také v řadě menších evropských západních států, a vytvořili tak podmínky pro zhodnocení a využití všech poznatků, které mohou být na prospěch rozvoje sociologie marxistické.

Vladimír Cech — Pavel Machonin

Nejvýznamnější představitel československé psychologie, univ. prof. RNDr et PHDr Vladimír Tardý, vedoucí katedry psychologie filosofické fakulty University Karlovy v Praze, se dožil 18. září t. r. šedesáti let.

Prof. Tardý ovlivnil v mnoha směrech vývoj naší psychologie nejen jako dlouholetý vysokoškolský profesor svými obsahově bohatými a vždy aktuálně koncipovanými přednáškami, které se vyznačovaly a vyznačují fascinujícím rozsahem a hloubkou erudice, kritickou pronikavostí a systematickostí, ale i řadou významných publikací, mezi něž patří zvl. řada vysokoškolských skript vydávaných už od r. 1946, stať o osobnosti jako jednotě protikladů (původně přednáška na amsterodamském filosofickém kongresu, publikovaná u nás r. 1949 v 6. čísle brněnské Psychologie), stať o fyziologickém výkladu duševních jevů (in Čs. logopedie, sborník statí, Praha 1956), v níž se prof. Tardý postavil proti neplodnému fyziologismu, zdůraznil sociální podmíněnost lidské psychiky a hájil svéráznost předmětu psychologie. Jinou významnou prací prof. Tardýho jsou jeho skripta o dějinách empirické psychologie z r. 1956 (první díl o psychologii 19. stol.), doplněná v r. 1966 o *Dějiny psychologie do vzniku samostatné psychologie*, dále skripta o obecné psychologii (1957) a zvláště skripta o psychologii osobnosti z r. 1964, která také reprezentují hlavní profesionální zájmovou oblast prof. Tardýho. Z dalších Tardýho prací je nutno uvést zvl. jeho stať o Hegelově psychologii z r. 1961 (Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica) a stať o problémech struktury osobnosti (Studia psychologica 1/1965). Obsahově bohaté dílo prof. Tardýho, psané svérázným, pregnančním slohem s rigorózním smyslem pro fakta i filosofická hlediska, je výrazem neméně bohaté, široce a hluboce erudované osobnosti. Kromě svých profesionálních zájmů centrovanych zvl. v psychologii osobnosti, v teoretické psychologii a v dějinách psychologie je prof. Tardý také vzdělaným přírodovědcem, filosofem s hlubokým zájmem o noetiku, filosofii matematiky, moderní logiku, je však i hudebníkem, náročným čtenářem jemného vkusu, grafologem...

Tardýho vědecké dílo, neobyčejně podnětné a informativní, opírající se o hluboce a široce fundovanou konceptuální základnu, je reprezentativním přínosem vývoje československé psychologie a vzorem československým psychologům, kteří s obdivem a úctou vzhlíží k jeho nadějnému pokračování.

Milan Nakonečný

Prof. Dr. Inž. Jan Tauber šedesátníkem

Dr. inž. Jan Tauber, profesor sociologie venkova na Vysoké škole zemědělské v Praze,

ředitel Institutu sociologie venkova a historie zemědělství při VÚZE a předseda sekce sociologie venkova Čs. sociologické společnosti, se dne 7. července t. r. dožil 60 let.

Prof. Tauber je průkopníkem marxistické sociologie venkova a patří k předním znalcům československého zemědělského družstevnictví, sociální a kulturní politiky československé združstevněné vesnice a mezinárodního zemědělství. Jeho bohaté vědecké dílo tvoří řada významných knižních publikací a stovky vědeckých, vědecko-populárních a základních studií z oboru hospodářské geografie a sociální politiky zemědělství, a v posledních deseti letech zejména z oboru rozvíjející se marxistické sociologie venkova. Z oboru vědeckých prací třeba vyzdvihnout zejména *Zemědělskou abecedu*, odměněnou 1. cenou za nejlepší knihu v oboru zemědělství na r. 1947, *Mezinárodní zemědělské problémy*, *Podíl země míru na zemědělské výrobě* a *Vývojové směry v světovém zemědělství*.

Pro potřebu svých spolupracovníků a zájemců o marxistickou sociologii venkova napsal v r. 1957 první metodologickou pomůcku marxistické sociologie venkova pod názvem *Jak sledovat a zkoumat hospodářský a kulturní vývoj v zemědělství*. Další významné práce z tohoto úseku sociologie jsou: *Problémy, úkoly a metody studia sociálního vývoje vesnice a zemědělství*, *O pojmu a úkolech sociologie*, *Předmět a úkoly sociologie vesnice po XII. sjezdu KSČ, Polská sociologie venkova*, *Sociologie venkova — učebnice sociologie pro posluchače VŠZ*, s kol., *V čem může být sociologie nápomocna zemědělské ekonomice zejména v organizaci zemědělských závodů*. Je také autorem několika dramatických prací, vycházejí z přesvědčení, že složitou sociální skutečnost nelze poznat jen exaktními způsoby, ale také — a často především — uměním.

Jeho nejbližší vědecký, organizačský a literární program je velmi bohatý. Je zaměřen nejen na zintenzivnění práce v oblasti sociologie venkova a historie zemědělství u nás, ale také na širší mezinárodní spolupráci, bez níž není pokrok.

Přejeme prof. Tauberovi do dalších let pevné zdraví a mnoho pracovních úspěchů.

Josef Kolařík

Z činnosti Čs. sociologické společnosti

24. června 1966 se konala ustavující schůzka sekce pro výzkum veřejného mínění Čs. sociologické společnosti. Vedoucím této sekce je Vladimír Kalivoda ze Státní plánovací komise.

Sekce rodiny a mládeže pořádala 23. května t. r. přednášku Elišky Freiové CSc. na téma *Metodická příprava sociologického výzkumu vysokoškolského studentstva* a 20. června t. r. přednášku jugoslávského sociologa dr. Monolje Pročice na téma *Vztah*

jugoslávských studentů ke společensko-politickému systému.

6. května 1966 přednášel pro členy sekce sociologie politických a právních vztahů dr. J. Fibich CSc. o *Otázkách disfunkčního pojetí byrokracie a byrokratizmu*. V sekci byly dále uspořádány dvě přednášky zahraničních sociologů, a to: 27. května t. r. doc. dr. Adama Podgóreckého z filosofické fakulty Varšavské university na téma *Tři modely sociotechniky*, a amerického sociologa prof. Roberta E. Aggera — *Obecná problematika výzkumu politické struktury*. Na schůzce 17. června referoval P. Pithart na téma *Jugoslávské výzkumy veřejného mínění o Svazu komunistů Jugoslávie a o dalších otázkách společensko-politického systému*, a doc. dr. K. Bertelmann informoval o připravovaném projektu výzkumu ONV.

Prof. R. E. Agger 4. dubna 1966 přednášel také pro členy sekce kultury o *Použití přirozeného experimentu ve výzkumu mocenské struktury lokální komunity*. Na dalších schůzkách sekce dne 11. května hovořil dr. Vladimír Kadlec na téma *Sociokulturní tvářnost tance* a 21. června francouzský sociolog prof. Joffre Dumazedier o *Perspektivách kulturního vývoje v industriálních společnostech*.

26. dubna t. r. se konala schůzka sekce sociologie venkova. Na programu byla přednáška prof. J. Taubera na téma *Rozvoj sociologie venkova*.

Sekce sociologie průmyslu se sešla 10. června. Na programu této schůzky byl referát doc. J. Kohouta — *K pojetí předmětu sociologie práce, průmyslu, podniku a trhu* a koreferáty doc. B. Weinera a D. Slejšky CSc.

24. června se konala beseda sekce sociologie města na téma *Spolupráce sociologa s urbanisty v územním plánování*. Úvod do diskuse přednesl J. Musil CSc.

Ze zahraničních sociologů přednášeli 26.

dubna prof. T. W. Adorno z NSR na téma *Sociologie a empirický výzkum* a prof. G. Wurzbacher — *Stav a výsledky výzkumu mládeže a rodiny v NSR*.

6. a 7. června se konalo v Hradištku u Štěchovic dvoudenní soustředění postgraduálního kursu *Teorie a praxe sociologického výzkumu*, který pořádá Sociologická společnost ve spolupráci se Sociologickým ústavem ČSAV. Soustředění mělo charakter diskuse o prvních dvou fázích výzkumu. Kurs vede doc. V. Lamser.

Od 3. do 29. července 1966 se konal ve spolupráci s UNESCO v Pračově u Jičína IV. evropský seminář o aplikaci matematických metod ve společenských vědách. Ředitelem semináře byl prof. Paul Lazarsfeld z Kolumbijské university v New Yorku. Dále přednášeli: prof. W. Baumol — Princeton University — USA, V. Capocchi — Istituto di Statistica Università L. Bocconi — Itálie, N. Henry — Columbia University — USA, Prof. G. Kreweras — Faculté de Droit et des Sciences Economiques — Francie, doc. V. Lamser — Sociologický ústav ČSAV, prof. K. Rainio — Institute of Social Sciences — Helsinky University — Finsko. Frekventanti semináře byli sociologové z Anglie, Francie, Holandska, Itálie, Maďarska, Norska, Švýcarska a Československa.

Sociologická společnost plánuje pro nejbližší období výzkum osazenstva moderní pekárny, která zahájila provoz v r. 1966. Výzkum sleduje kromě praktických též teoretické cíle v souvislosti s problematikou 1. společenské změny, 2. porovnání společenské struktury pracovišť s nižší a vyšší technickou úrovní, 3. identifikačních procesů v novém prostředí. Byla připravena metodika, která byla prodiskutována 30. června 1966 na společné schůzce výzkumného týmu a dalších přízvaných členů sekce sociologie průmyslu.

A. Gabalová

Z domova . . .

O trestní činnosti mladistvých

uvedl poslední oficiální data generální prokurátor dr. Bartuška v plenární schůzi NS 30. června: V roce 1965 proti roku 1962 došlo k zvýšení počtu trestně stíhaných mladistvých, a to o 12,2 %. Trestní činnost mladistvých představuje zhruba 10 % všech stíhaných osob. Nejpočetnější část mladistvých byla stíhána poprvé. Počet odsouzených recidivistů v roce 1965 proti roku 1962 vzrostl o 13,8 %. Činí trvale dvě pětiny ze všech žalovaných a odsouzených osob. Recidivisté se nejvýrazněji podílejí na trestné činnosti proti veřejnému pořádku i na některých dalších závažných trestních činech. U výtržnictví, rvaček a pohlavního zneužití se podílejí na trestné činnosti až jednou polovinou.

K sociologickému průzkumu dnešní rodiny

přispěla základní data, jež o stoupající rozvodovosti uvedl předseda Nejvyššího soudu dr. J. Litera v červnovém zasedání NS: Počet 18 702 povolených rozvodů v roce 1965 znamená nejvyšší počet, jakého bylo u nás kdy dosaženo. Vedle toho bylo 772 návrhů na rozvod zamítnuto a 2 320 návrhů vzato zpět. V porovnání ke sňatkům u nás uzavíraným připadlo v roce 1965 na 100 sňatků 16 rozvodů. Přitom zhruba dvě třetiny rozvodů připadají na manželství s nezletilými dětmi.

O sociologickém výzkumu čtenářských a studijních zájmů důstojníků

referuje „A — revue“ (Lidová armáda, revue pro politiku, vojenství a vědecké řízení, 1966, 12). Deníkem důstojnického sboru je Rudé právo, ze 748 dotázaných pokládá 520 čtenářů tento časopis za nejlepší náš deník a 648 čtenářů jej pokládá za nejdůležitější pro svou práci. Druhé místo Mladé fronty zajišťují především mladí důstojníci, z nichž však pouze 116 ze 750 ji čte pravidelně. Na třetím místě je Československý sport — počet pravidelných, nepravidelných a příležitostných čtenářů je přibližně stejný jako u Mladé fronty.

Lidský vývin mládeže

je název pozoruhodné úvahy profesora Svätopluka Štúra ve slovenském kul-

turně politickém časopise Kultúrny život (1966, č. 12, 19, polemiky v č. 15 a 18), v níž se dožaduje větší kázně, počestnosti i citové hloubky v sexuálním životě mladých lidí. Stať bratislavského univerzitního profesora je nejen založena na znalosti dnešní mládeže, ale nadto je podložena i doklady ze sociologického lékařského průzkumu, které jednoznačně svědčí proti jakékoliv módní nevážnosti a frivolnosti. Ze sociologického výzkumu MUDr. E. Zajacové roku 1965 plyne, že mezi žadatelkami o legální potrat je vysoké procento svobodných žen, nezřídkastudujících, a to nejen posluchaček vysokých škol, ale i mladistvých žaček středních škol. Zarážející je přeceňování biologické podstaty pohlavního styku a nedoceňování citové stránky milostného vztahu. Značně volné jsou jejich názory na předmanželský pohlavní styk i s více muži. A jeden z důsledků této skutečnosti: „Nie málo prípadov pohlavnej chladnosti ženy a neporozumenia si s manželom má korene v predčasnej pohlavnej skúsenosti.“

Lékaři Barták — Mellan — Ponděličková po prozkoumání skupiny asi 1 300 mladých uzavírají, že třetina až polovina mládeže začíná sexuálně žít kolem 17—18 let. A opět: „Predčasný pohlavný styk pri celkovej ešte psychickej nevypelosti má spravidla nepriaznivý vplyv na ďalší vývin človeka i manželstvo, čo dnes už dokázali všetci poprední odborníci“.

Podle dr. Šípové základní příčinou sexuálních poruch u žen, a to právě v nejlepším věku od 19—39 let, jsou na prvním místě otřesné zážitky z dětství a dospívání, dále disharmonické vztahy mezi manželi, následky potratů atd. „To všetko má pre erotický život v manželstve neblahé následky, že totiž v 80 % sa nedostavuje orgasmus, najmä pri chýbajúcom porozumení medzi manželmi, a v 44 % sú to pocity vyslovene nepríjemne“. Podle zjištění dr. Mellana je u mladých mužů 21—23 letých, kteří nejčastěji udávají počátek sexuálního života 18 lety, už každý sedmý pacient narušený; jen 10 % jich uvedlo, že dosud sexuální nežíli, naproti tomu 70 % mělo sexuální styky s více než jednou ženou; každému třetímu však chyběl hlubší, trvalý citový vztah. To má pochopitelně pak zlé následky pro manželství — nejvážnější příčina, pro kterou se rozcházejí mladá manželství do 3 až 5 roků je nevěra. To ilustruje celkově nesprávný vývin v dospívání. Když v této době mladí žijí nevázaně, pokračují pak v takovém způsobu života i v manželství.

Úvahy prof. Štúra jsou vážnou a sociologickým výzkumem podloženou výzvou k odpovědnému traktování poruch, které v sexuální oblasti zasahují i naši mládež.

Za poznámku stojí i skutečnost, že Štúrova úvaha nenašla zaslouženého ohlasu v Čechách, zejména mezi pedagogy všech stupňů. Snad je to i dokladem, že jsme tu dosud nedospěli ani teoreticky, ani prakticky k určení výchovného cíle v této oblasti života naší mládeže, a z neschopnosti jasně formulovat morální zásady života dospívající mládeže v citové oblasti přenecháváme ve výchovné praxi vše živelnému vývoji.

Psychologicko-sociologická střediska v závodech

doporučuje M. Erml v úvaze *Lidé nejsou stroje*, olistěné v *Hospodářských novinách* (1966, 24). Jsme na počátku doby, praví autor, kdy se ukazuje nutnost takových středisk — v závodech, velkých obcích i jiných velkých organizacích lidí — v nichž by se kvalifikovaně zachycovaly a registrovaly zprávy o stavu sociálně psychických obtíží, v nichž by se tyto zprávy diagnostikovaly a podnikaly akce k jejich odstranění.

Pokud jde o problém sociologického výzkumu, jenž by zjišťoval obtíže tohoto druhu, autor soudí, že při vytváření obrazu o stavu určité skupiny není možno se spokojit s jednorázovým průzkumem, který dává jen momentní snímek. „Jestliže momentní snímky lze získat dosavadními výzkumnými metodami, kupř. sociometrickými, pak sledovat dynamiku sociálně psychických stavů se neobejde bez navázání stále k dispozici jsoucí »linky důvěry« mezi skupinou a sociálně psychologickým střediskem“.

i ze světa . . .

K sociologii sdělovacích prostředků a metodě průzkumů

Kariéra televize v dnešním světě (píše J. Rudzki v kvartálníku *Kultura i społeczeństwo*, 1966, 1), jejímž dokladem je mezi jiným 62 miliónů televizních přijímačů v USA, 12 miliónů ve Velké Británii a neobvykle rychlý a stále vzrůstající počet televizních aparátů i v jiných státech, vyvolává vzrůst trvalého zájmu sociologů, psychologů, společenských pracovníků, politiků i právníků o tento sdělovací prostředek. „Bibliografie prací (pokračuje Rudzki), které se zabývají společenskými důsledky, jež s sebou přináší televize, její podíl ve volném čase, vliv na rodinný život, na mládež a děti, obsahuje ve světě už sta titulů a neustále vzrůstá. Dosud totiž nebyl k dispozici takový nástroj, který by tak atraktivně, sugestivně a přesvědčivě současně informoval, poučoval i bavil, zabíraje často téměř každou volnou chvíli abonentů, dával rady a neopouštěl nás

ani v kavárně, u holiče nebo v čekárně biografu, jak je tomu často na Západě. Možnost využít televize při vytváření veřejného mínění, pro popularizaci osvěty, pro reklamu atd. otevírá ohromné perspektivy praktické, a tím se vysvětluje velký studijní zájem o percepci televizních programů.“

O jedné ze zmíněných mnoha prací, jako typické pro americkou sociologii sdělovacích prostředků, se pak autor zmiňuje podrobněji. Jde o práci Gary A. Steinera *The People Look at Television*, která vyšla v Novém Yorku r. 1963. Rudzki oceňuje, že Steinerova obsáhlá studie je zpracována na základě výsledků sociologického průzkumu, který u 2476 osob ve věku od 18 do 70 let prováděla formou interview dvě vědecká střediska, National Opinion Research Center při chicagské universitě a Elmo Roper and Associates v Novém Yorku; tak mohly být výsledky výzkumu porovnávány, což mohlo zvětšit validitu závěrů. Průzkum byl prováděn v roce 1960, tedy v době, kdy v USA počet televizorů dosahoval 50 miliónů, takže jimi bylo vybaveno 90 % domácností; dotazník obsahoval téměř sto podrobných otázek. Jaké jsou tedy hlavní výsledky tohoto průzkumu — i co jeho metodice Rudzki vytýká?

68 % dotázaných Američanů se domnívá, že v porovnání s jinými druhy masových prostředků je televize nejzajímavější, avšak 59,4 % účastníků výzkumu je toho názoru, že noviny, a nikoliv televize, přinášejí nejobsáhlejší a vyčerpávající informace; názor, že televize přináší dokonalé informace, sdílí jen 19 % odpovídatelů. 44 % odpovědí také zdůrazňuje, že denní tisk má největší společenský vliv, zatímco televizi připisuje tento účinek pouze 30 % odpovědí. V době voleb však vliv televize vzrůstá: 42 % dotázaných ji pokládá za hlavní nástroj politického zápolení, kdežto denní tisk takto hodnotí pouze 36 % dotázaných. Pro americké poměry je typická další odpověď na otázku, jaké místo zaujímá televize v pořadí vynálezů a příjemností naší doby: 57 % odpovídatelů stavi na první místo automobil, a teprve pak televizi, na poslední místo — biograf.

Podle Steinerových výzkumů existuje dále přímý vztah mezi vzdělaností úrovní posluchače a stupněm jeho adaptačních schopností. Čím nižší vzdělání, tím více je oceňována televize jako informační prostředek, inteligentní a nejdůležitější. Naopak lidé vyššího vzdělání obvykle více oceňují žurnalistiku, která v jejich prostředí hraje velmi významnou úlohu. Se vzrůstem vzdělání také roste počet odpovědí, které mají k televizi kritický poměr. Počet pozitivních ocenění televize roste dále s věkem posluchačů, což je lehce pochopitelné — pokročilemu stáří je obtížná návštěva koncertů, divadel atd. Steiner dále shromáždil velký materiál o vlivu televize na děti a na strukturu jejich volného času. Ukazuje, že televize zkracuje čas dříve připadající na četbu; ve střediscích s obyvatelstvem se základním vzděláním zmenšuje dobu poslouchání rozhlasu,

a zde se také dává přednost zábavnému programu před vědeckými informacemi.

V závěru Rudzki uvádí četné kritické poznámky i výhrady k metodě tohoto výzkumu, jež (podle našeho soudu) jsou oprávněné. V našich podmínkách nemůže být např. vzorem Steinerův dotazník, jehož ambicí je především maximalismus — chtěl ve své práci sebrat co nejvíce informací, které pak neumožnily přesné a jasné korelace zkoumaných kategorií; zjištěná fakta jsou cenná, ale nevyčerpávají celou otázku. Sociolog (pokračuje kritika) se obvykle ptá, jak často se příslušný názor či chování vyskytuje v různých společenských prostředích, a nikoliv u statistického občana. Vždyť americká společnost není stejnorodá, ani jednolitá, a proto lidé o stejném vzdělání, pohlaví či důchodu mají diametrálně různé pohledy, např. na severu či na jihu USA, nebo v různých národnostních skupinách. Dotazník je dále přeplněn příliš detailními otázkami, ba jejich rafinovaným odstíněním, takže nakonec ze spousty dat nelze zjistit, co vlastně Američané soudí o televizi — jak televize ovlivňuje unifikaci celé společnosti, jak formuje světový názor atd. „Jde o to (končí J. Rudzki), aby věda o společenské skutečnosti nám dávala analýzu funkce určitého jevu, pomohla objasnit zánik jistých forem a vyvstání nových, abychom mohli porozumět, jak se přetváří konkrétní středisko či skupina v důsledku působení takového nástroje, jakým je televize. Teprve tehdy porozumíme její roli, významu i důsledkům.“

Rozprava o konvergenci,

o „souběžnosti“ vývoje mezi SSSR a USA na základě společných znaků industriální společnosti, probíhá mezi francouzskými sociology na stránkách knih i časopisů. Raymond Aron např. v časopise *Preuves* otiskl sérii článků pod názvem *Průmyslová společnost, ideologie, filosofie*. Od konce druhé světové války (dovozuje francouzský sociolog) jsme byli svědky ohromného rozvoje průmyslu, vědy i techniky v zemích tak odlišných, jako je SSSR a USA. Prudký rozmach vědy, který má povšechný, objektivní charakter, doprovází rozvoj techniky i produkčních prostředků, jež mají rovněž všeobecný charakter, a jsou tedy neodvislé od politického systému. Technika řízení, organizace a administrativy stojí na podobných principech v Sovětském svazu i v USA. Existuje tedy model moderní průmyslové společnosti, který má všeobecně platný charakter, nadřazený různým strukturám politickým i ekonomickým; to je právě ona „industriální společnost“. R. Aron pak tuto průmyslovou společnost definuje: Charakteristickým znakem průmyslové společnosti je racionalizace, efektivnost, organizace kolektivní práce. Tento typ průmyslové společnosti by se mohl právě tak nazvat společností vědeckou, protože věda a technika umožňují existenci více než tři miliard lidí naší planety. Jakmile se hospodářství zprůmysluje, podléhá nevyhnutelně racionalizaci,

a společné rysy, které charakterizují organizaci a řízení průmyslu, se prohlubují.

Další z obhájců konvergence Maurice Duverger v knize *Introduction à la politique* dovozuje, že tyto hluboké přeměny pozvolna přibližují jeden systém k druhému, „jdou k socialismu liberalizací na Východě a znárodněním na Západě“.

Názory obou zmíněných sociologů odmítá Louis Navare zásadní kritikou pojmu a pojetí průmyslové společnosti v časopise *La Nouvelle critique* (1966, 172). Je bezesporným faktem, praví, že mohutný rozvoj vědy a techniky je jedním z charakteristických znaků naší doby a že z něho vyplývají různé podobnosti v oblasti techniky. Avšak materiální základ techniky a výroby nestačí k charakteristice tak odlišných politických systémů, jako je socialismus a kapitalismus. Je třeba brát zřetel i na jiné vztahy, např. na postavení člověka ve společnosti, na společenskou organizaci, na základní cíle celé společnosti. „To je příčinou, praví L. Navare, proč komunisté nemají důvěru v pojetí »průmyslové společnosti«, které bere zřetel pouze na materiální srovnávací kritéria.“ Současně L. Navare souhlasí, že materiální podobnost v obou systémech existuje a zvětšuje se. Na jedné i druhé straně se vytvářejí velké výrobní komplexy, které mají obdobné technické problémy, jež mohou být řešeny jen pomocí shodných nebo málo se lišících technických prostředků, jako je např. zásobování elektřinou, komunikace, stavba dělnických obydlí, kanalizace atd.

Francouzský časopis „Sociologie du Travail“

věnoval celé své zvláštní číslo (1966, 1) problémům sociologie průmyslu v Polsku. Informacemi o rozvoji a dnešním stavu sociologie průmyslu přispěli přední polští pracovníci v tomto oboru, Adam Sarapata, K. Lutyńska, W. Weselowski, A. Matejko, J. Kulpińska a jiní.

Sociologie stáří v Anglii a ve Francii

Gerontologie je směr sociologických výzkumů, které zejména ve Francii a v Anglii zjišťují materiální i společenské formy života starých lidí, převážně důchodců. Podle výzkumů anglického sociologa O. Townsenda se většina starých lidí vyslovila proti společnému soužití s rodinou (s dětmi), protože považuje takovou situaci za zátěž pro obě strany; neznamená to ovšem, že by neudržovali kontakty s rodinou a že by tyto kontakty nebyly pokládány za žádoucí. Podle francouzských sociologických výzkumů až 30 % starých lidí žilo samostatně, 35 % výlučně se stejným starým spolumanželem, 24 % s jedním či více dětmi, 9 % s jinými osobami, 2 % v útlucích pro staré lidi. Podle Townsenda však aktivnost starých lidí v domácnosti jejich dětí je ještě značná. Mluvit o zániku tzv. „rozšířené rodiny“ je proto předčasné.

Václav Osvald

Dobrowolski K.: Uwagi o badaniach nad wspolczesna rzeczywistoscia spoleczna

in: Robotnicy na wczasach w pierwszych latach Polski ludowej (red. D. Dobrowolski). Wrocław—Warszawa—Kraków. 1963.

V přehledu sociologických pramenů předvídá autor v podmínkách plánovitého působení velkou budoucnost zejména pramenům experimentálního typu. Snaží se vyznačit obsah závěrů vyvozených analýzou nevelkých uskupení. Vysvětlení zkoumané skutečnosti požaduje pochopení plnosti života a tedy integrální přístup, což znamená shromáždění pramenů všech kategorií, využití všech metod a technik, odhalení všech podmínek zkoumané skutečnosti, integrální poznání sil vyvolávajících její dynamiku atd. Služba vědy socialistické přestavbě si žádá selekci otázek dle kritéria potřeb života. Z tohoto hlediska se do popředí pozornosti polských sociologů právem dostávají otázky utváření dělnické třídy a její kultury, společenských přeměn na vesnici, otázky práce, rodiny a mladé generace. Je nutno přispět k vypracování jasného výchovného vzoru směřujícího k nové osobnosti člověka. Podnětné jsou v závěru úvahy o vztahu mezi historií a sociologií a o zvláštním důrazu na historismus výzkumů současné rychle a zásadně se měnící společenské skutečnosti. Studie je završena metodologickým úvodem ke sborníku prací analyzujících výsledky výzkumů dělnické rekreace.

D. S.

Ambrož J.: Pracovní aktivita starších věkových skupin obyvatelstva

Tiskové a propagační oddělení Státního úřadu sociálního zabezpečení, Praha 1964.

Uvedení globálních statistických údajů porovnávajících pracovní aktivitu různých věkových skupin československého obyvatelstva v různých vývojových obdobích a také s různými zeměmi ukazuje, že ač s rozvojem průmyslu roste početnost i další životaschopnost starších věkových skupin, v důsledku rozšiřování důchodového zabezpečení převládá tendence k snižování jejich pracovní aktivity; opačné snahy se začínají projevovat teprve v poslední době. Autor analyzuje obsah 7078 dotazníků, vyplněných osobami, které žádaly o starobní důchod. Po splnění podmínek nároku na něj se z nich rozhodlo setrvat v dosavadním zaměstnání 36 %, přičemž častěji šlo o odvětví nevyrobní než výrobní. O krátkodobé práce projevilo mimoto zájem 16 % mužů a 8 % žen.

Bez jakékoliv ekonomické činnosti zůstával téměř dvojnásobný počet dělníků než ostatních zaměstnanců. Velmi zajímavá je analýza pohnutek. Nejčastější pohnutkou rozhodování byl stupeň přiměřenosti práce vzhledem k pracovní schopnosti a zdravotnímu stavu (53 %, z toho ovšem pouze u 11 % jako pohnutka pro další pracovní činnost, u 42 % naopak proti), dále společenská potřeba, která se projevila v žádosti podniků o setrvání či v odmítnutí (26 %, z toho 19 % pro a 7 % proti), a výše důchodového zabezpečení (18 %, z toho 12 % pro v důsledku nedostačujícího a 6 % proti v důsledku dostačujícího zabezpečení). Mnoho cenných údajů obsahuje tabulka, v níž jsou pohnutky diferencovány podle profesijních skupin. Jak zájem o další ekonomickou činnost, tak i výskyt pohnutek jsou výrazně odstupňovány podle povolání.

D. S.

Valentinova N. G.: „Vlijanije kolektiva na povyšenie interesa k trudu

in: „Voprosy filosofii, 1964, č. 6.

Autorka zkoumala řadu pracovních skupin z průmyslových závodů. Při zpracování byly porovnávány jednotlivé skupiny podle utváření vztahů dělníků k práci, ke kolektivu a k předákovvi. Byly sledovány důsledky působení odlišných vnitřních (tj. neformálních) struktur na život a práci skupin se stejnými vnějšími (tj. formálními) strukturami. Použití sociometrických metod ukázalo, že v brigádě s intenzivními neformálními vztahy měly dělnice s nejvyššími výrobními výsledky také nejvyšší autoritu v mimopracovní době. Zvláště cenné bylo opakované sociometrické měření, které umožnilo vysledovat, jak přechod od individuálního ke kolektivnímu úkolu působí na skupinovou dynamiku. Index expanzivní skupiny vyrostl ze 4,8 na 7,6. Autorka vyjadřuje zjištěné vztahy pouze matičními tabulkami. Použití grafů by mohlo ukázat řadu dalších strukturálních změn ve formálně pospolitostních vztazích pracovních skupin.

D. S.

Szczepański J.: Z badań nad inteligencja polska XIX. wieku

in: „Kultura i społeczeństwo“, 1960, nr. 3.

Práce uvádí a zčásti i analyzuje výsledky výzkumu životopisných údajů o 860 čelných představitelích polské inteligence XIX. století. Postupovalo se s pomocí techniky srov-

natelných individuálních karet, kam se přenášely informace z encyklopedií a biografických slovníků. Zpracování se soustředilo hlavně na problém třídního původu, povolání, ideologického zaměření a účasti ve spiknutích a povstáních. Potvrdil se běžný odhad o převažujícím zemansko-šlechtickém původu tehdejší polské inteligence (60 %). Více než polovinu zastoupených povolání tvořili vědci, literáti a umělci, což hovoří o tom, že daná povolání byla při selekci biografických zdrojů považována za nejdůležitější. S malými výjimkami bylo zastoupeno pouze pravicově konzervativní a demokratické (resp. liberální) ideologické zaměření, obě téměř stejnou měrou; socialistické zaměření se vyskytlo pouze v zárodečně podobě. Výzkum je příkladem historické („ex post facto“) obsahově statistické analýzy publikovaných materiálů. Některé metodické obtíže technického i interpretačního rázu, velký počet nekategorizovatelných případů (u řady údajů kolem 30 %) atd. — to může být v další etapě studia překonáno podle autora samého pouze přechodem k čerpání z archivů.

D. S.

Szczepański J.: Materiały do ogólnej charakterystyki ludzi polskiego świata naukowego w XIX. i początkach XX. w

in: Kultura i społeczeństwo 1962, nr. 3.

Životopisné údaje o 1961 polských vědcích byly zpracovány stejnou metodou jako při výše anotovaném výzkumu širšího sociálního okruhu polské inteligence. Více než polovinu tvoří představitelé humanitních věd. Autor provádí kvantitativní analýzu představitelů jednotlivých oborů podle povolání, politické angažovanosti, represí, spojení zájmů o různé vědní obory atd. Např. u historiků byla zjištěna vysoká profesionální diferenciaci, vlastenecké vědomí vlastního národního poslání, které se projevilo společensko-politickou aktivitou i činy v období povstání. „Čistých“ sociologů bylo v daném období málo, zájem o sociologii krystalizoval postupně v rámci jiných humanitních oborů. 57,1 % zkoumaných mělo zemansko-šlechtický původ (nabízí se srovnání s podobně zpracovanými údaji o české inteligenci téže doby), ani jeden nepocházel z dělnické rodiny. Nejvyšší procento společensko-politických činitelů vykazují ekonomové, právníci a chemici, nejvyšší podíl účastníků ozbrojených bojů mají historikové, matematici a filosofové.

D. S.

Fritz R.: Die Ordnung des Betriebes in der Sicht der deutschen Gewerkschaften nach 1945

Köln und Opladen 1965.

Sociologická práce o vývoji postojů západoněmeckých odborů k otázkám sociální organizace podniku od druhé světové války. Užívá historickoprocedurálních postupů. Analýza problematiky spolurozhodování osazen-

stva (Mitbestimmung) vede autora k závěrum o zájmové pluralistickém zřízení závodů. Vcelku nekriticky interpretuje v odborářských kruzích často tradovanou formuli o zrovnoprávnění kapitálu a práce. Probírá hranice sociálních funkcí podniku. Účelový systém podniku v pojetí odborů zahrnuje obhajobu zaměstnance, ovšem dávno již ne ve smyslu odporu proti racionalizaci, ale zmírnění jejich škodlivých průvodních zjevů. I když autorovy koncepte o přechodu od mocenské k věcně nutné struktuře podniku mohou být předmětem kritiky, zasluhují pozornosti jeho úvahy o protikladu mezi zájmovým dualismem společenské struktury podniku a podmínkami podnikové kooperace. Tím, že odbory si monopolizovaly pracovní boj, přešel podle autora tento boj do mimopodnikové společenské sféry. Tím se snaží vysvětlit fakt snížení počtu i intenzity vnitropodnikových konfliktů v NSR.

D. S.

Soziologische und psychologische Erfahrungen aus Forschung und Praxis. Aufsatzsammlung. Zusammengestellt: Dipl.-oec. Gerhart Müller

Verlag Die Wirtschaft Berlin, 1965, stran 207.

Podnět k zintenzivnění sociologického výzkumu v NDR dalo usnesení politického byra ústředního výboru SED ze dne 15. září 1964. Toto usnesení orientovalo německé marxistické sociology na výzkum společenských a ideologických podmínek, faktorů a hnacích sil technické revoluce v období rozsáhlé výstavby socialismu.

V knize jsou obsaženy příspěvky různých autorů o některých sociologických a psychologických problémech, které jsou v daném okamžiku aktuální, a to nejen bezprostředně v NDR, ale i u nás.

Heinz Kallabis se zabývá otázkou předmětu a vztahu filosofie, sociologie a vědeckého komunismu. Připomíná, že ve společenské oblasti existují různé druhy zákonů, které se odlišují jak oblastí svého působení, tak stupněm své obecnosti. Na základě tohoto rozlišení pak vymezuje předmět historického materialismu, marxistické sociologie a jednotlivých sociálněvědních disciplín (jako je politická ekonomie, státní a právní věda, etika, estetika, psychologie atd.).

Značná pozornost je věnována sociologii práce, sociologii průmyslu a sociologii podniku, zejména pokud jde o analýzu problémů, kterým se tyto disciplíny mají věnovat. Není opomenuta ani sociologie organizace, která ovšem není samostatnou sociologickou disciplínou, ale pouze jedním aspektem sociologie; jako taková nemá význam pouze pro sociologii práce a sociologii průmyslu. Hlediska pro systematiku sociologické organizační analýzy předběžně zahrnují: 1. organizaci jako sociologický systém (neboli instituci), 2. sociální pozici a výkon funkcí, 3. rozhodování jako sociologický proces a 4. konflikt a konfliktní situaci v ne-

antagonistických společenských vztazích.

Další příspěvky se týkají motivace práce, podnikového klimatu, vztahu ženy k technické revoluci, výchovy a kvalifikace, mládeže, úkolů a cílů marxistické sociální psychologie, inženýrské psychologie v socialistické výrobě a dalších. Část těchto příspěvků jsou výsledky konkrétních výzkumů.

Za významné nutno považovat, že sociologie se pojímá jako věda o způsobech chování — především o způsobech chování typických pro skupinu — a jejich zákonitostech (prof. Kurt Braunreuther). Sociologický výzkum usiluje o odhalení komplexnosti společenského chování lidí, o odhalení vzájemného působení, dialektických vztahů mezi různými aspekty a faktory, mezi vnitřními a vnějšími podmínkami tohoto

chování, jakož i jeho imanentních tendencí a vývojových zákonitostí (Jochen Rittershaus—Horst Taubert).

Právě tak je nutno souhlasit se zdůrazněním interdisciplinárního přístupu, o kterém se rovněž zmiňuje prof. Kurt Braunreuther. Tato otázka vyžaduje ovšem širší a podrobnější teoretické propracování, které bohužel není podáno.

Ačkoliv kniha nepodává ucelenou marxistickou sociologii práce, přináší řadu postřehů, které uvítají všichni naši pracovníci v této speciální sociologické disciplíně. Je vhodným doplňkem ke knize o sociologii a psychologii v hospodářské praxi, kterou na začátku tohoto roku vydal Jaroslav Kohout s kolektivem.

J. L. P.

Lubomír Brokl—Zdeněk Šafář: Research of Students of Medicine at the Charles University in 1962—1963

The present paper summarizes the results obtained from the research of students studying in their first year at the Charles University, Faculty of Universal Medicine, Prague, in the school year 1962—1963. The aim of the research was to ascertain and differentiate among factors influencing the students' achievements in their first two terms.

Two large sets of factors were investigated:

a) Factors functioning before the student's admission to the university, e.g. family milieu, origin, his parents' education, their employment, the student's state of health, sex, age, type of family education, whether he (she) lived in town or in the country, his (her) secondary-school achievements, control of studies by parents, Faculty entrance interview etc. b) Factors operating during university studies such as: the student's material security, residence, participation in lectures and seminars, time devoted to study, subjects causing difficulties, attitudes to tuition, the student's interests, work not connected with study etc.

Origin appears to be one of the most significant factors. Students descending from the intelligentsia have better results at entrance examinations, study more successfully, fail less often, whereas students of working-class origin have worse results (for the most part they are not from Prague). Differences among the students, differentiated according to their origin, are manifest also in their attendance at lectures, in the time of preparation, in the evaluation of their accommodation in a college or elsewhere. Better results of studies are reached by students coming from Prague rather than from other places, by students from larger towns rather than from the country, by boys rather than by girls. Good secondary-school achievements represent a more significant factor that the Faculty entrance interview in its given form, the influence of practice is not evident. Another factor shows that students with a higher attendance at lectures study worse and fail in more cases than those who mention a lower attendance rate. The lowest attendance rate, however, correlates with worse achievements. Better students devote less time to their studies and have broader interests than weaker students. The less the students attend seminars, the worse are their achievements.

With regard to their effectiveness, positive, negative and neutral factors were distinguished. Positive factors are especially the following: the student's descent from the intelligentsia, secondary-school achievement: 1.0, examination in physics in the first term: 1, family status: single, the student comes from Prague, results of Faculty entrance interview in category A, higher attendance rate in seminars, less time devoted to study, practice outside the sphere of health service. The following factors have a negative function: the student comes from the working-class or agricultural milieu, mean secondary-school achievement: worse than 1.5, examination in physics: 3, family status: married, the student is not from Prague, Faculty entrance interview in category C, anatomy and chemistry cause difficulties, attendance at seminars less frequent, the burden of functions exceeds five hours per week, more time devoted to study. Neutral factors include the following: descent from another milieu than intelligentsia, working class or agriculture, secondary-school achievement: 1—1.5, examination in physics: 2, attendance at lectures, accommodation, Faculty entrance interview in category B, biology causes difficulties, material security, practice or without practice, burden of functions: less than five hours per week, sex, state of health.

The materials thus classified offer a basis for solving some of the problems, e.g. the problem of determining the decrease or increase in the number of failures in groups of students showing a larger or smaller number of positive or negative factors, or the problem of ascertaining what combination of factors results in the highest or the lowest number of failures. The factors under study can be classified in terms of failures in the second term: origin: 0.342, secondary-school achievement: 0.317, family status: 0.274, subjects causing difficulties: 0.299, residence (country-town) 0.237, travelling between home and Prague: 0.187, Faculty entrance interview: 0.179, time devoted to study: 0.178, etc.

The fundamental method of data collection was a questionnaire, the processing of data was done by hand (analysator cards, calculations). For the processing of research results obtained from older students an automatic computer was employed. The computer program was designed in the form of a brick-box permitting the insertion of new data. It would then be possible to study the profile of students during the

single years of their study, to set up prognoses of failures, to follow the quality of the students' secondary-school preparation, the effectiveness of practice, etc.

Vlasta Rybáčková: The Reading of Apprentices (Research Carried out in 1947 and in 1965)

In March 1947 the authoress carried out a research of apprentices' reading both in Prague and in the country — namely in continuation schools in Prague-Žižkov and in Tábor. Using the same method, she undertook a comparative research in the same places and with a sample of the same composition in October 1965.

The research was carried out by means of questionnaires containing twenty questions which were filled in by the pupils during their lessons in the presence of the authoress. Both in 1947 and in 1965 100 apprentices were examined, 50 % of whom were girls and 50 % boys, 50 % in Prague and 50 % in Tábor. They were 15–20 years of age, the majority of them was 17 years old (56 %). As to their occupations, there were 12 % motor mechanics, 11 % electricians, 11 % dressmakers, 9 % female cooks, 8 % male and female upholsterers, 7 % joiners, 6 % floor makers, 6 % tailors, 6 % hairdressers, 5 % male and female glaziers, 3 % male and female lacquerers, 3 % masons, 2 % waiters, 2 % saddlers, 1 % butchers, 1 % shoemakers, 1 % female book-binders and 1 % female wood turners.

The aim of the research was to ascertain what kind of literature the apprentices read and how much, the way in which they get their literature, the attitude of their environment to their reading, the importance assigned to their reading among other interests and leisure activities, and finally, whether and what kind of change has taken place within the eighteen years that have elapsed between the two researches and what are its probable causes.

The limited extent of the research purpose as well as of the sample can be accounted for by given working conditions (the authoress carried out the research entirely by herself) which are not commensurable with the incomparably better opportunities offered by team-work in our days.

A certain shift in the content of the apprentices' leisure occurred during the mentioned eighteen years. In 1947 apprentices most often spent their time in reading (44 cases), practising sports (30), helping at home (21). In 1965 reading receded to the second place — apprentices mostly practised sports (55) and read (38). On the whole, with the exception of small deviations, the order of the apprentices' activities during leisure is — both in 1947 and in 1965 — in accordance with the order of their wishes concerning the manner of spending their leisure. In 1965 reading still occupies one of the foremost places among their activities (the second

place) and among their interests (the third place). In 1947, however, 97 % apprentices enjoyed reading, whereas in 1965 there were no more than 86 %. Also the number of books read within a month decreased: in 1947 40 % apprentices read more than three books per month, in 1965 there were only 21 %. Besides, there was a shift from more voluminous books to thinner ones. The preference for literary genres changed, too. In 1947 the order of the three most favoured literary genres was the following: 1. books on Czechoslovak history (48), 2. adventurous stories (37), 3. books concerning the last war (35). In 1965 the order was as follows: 1. detective stories (73), 2. adventurous stories (57), 3. love stories (33).

Periodicals were read by young people more often in 1965 than in 1947. The number of those who read dailies and weeklies rose from 40 % to 52 %. At the same time the number of those who do not read periodicals at all decreased from 14 % to 7 %. The preference for genres changed, too — in 1947 more young people read dailies, in 1965 weeklies.

On the whole, apprentices acquire their books in 1965 in very much the same way as in 1947: 1. by borrowing them from their friends, 2. by borrowing them in a public library, 3. by buying them. A relatively great number of apprentices have their own libraries (62 %). In 1947 40 % of the apprentices' parents had their own libraries, but in 1965 already 73 %.

The apprentices asked for advice about their reading more often in 1947 (33 %) than in 1965 (21 %). However, the number of those giving advice outside the primary group (family, friends) increased — in 1965 the apprentices also mentioned librarians, teachers and co-workers as their advisers. In 1965 apprentices less often discussed their reading with their friends and partners than in 1947. Also the attitude of the environment to reading changed — the positive evaluation on the part of friends sharply decreased (from 42 to 8), whereas the negative evaluation increased (from 0 to 5). In 1947 partners encouraged reading in 45 cases, in 1965 only in 20 cases. 34 apprentices in 1947 and 28 apprentices in 1965 alleged that reading influenced their lives.

From the above mentioned data it follows that within the eighteen years separating both the researches changes took place not only in our whole society but also in the apprentices themselves — with regard to the content of their leisure, their attitude to reading, the choice of literary genres, the preference for daily papers, and the social interaction related to reading.

Vladimír Matoušek: Contemporary Tendencies of the Even Distribution and Concentration of Settlements in Capitalist and Socialist Countries

The article on problems of the even distribution and concentration of settlements in

capitalist and socialist countries, published in two parts in Nos. 3 and 6, is introduced by the statement that the process under study has been going on within the last decades in all economically and culturally developed countries, with different degrees of complexity and with different results.

The paper then deals with the beginnings of a controlled development of settlements during the inter-war period. The examples of the USSR and Great Britain are made use of.

The main part of the paper is devoted to the solution of problems concerning the even distribution and concentration of settlements in six capitalist countries (Great Britain, the German Federal Republic, France, Holland, Denmark, Switzerland) and in five socialist countries (the USSR, Poland, the German Democratic Republic, Czechoslovakia). Broader attention is paid to Czechoslovakia both from the point of view of the development of its settlements until now, and with regard to the perspectives of its reconstruction.

In capitalist countries certain possibilities in solving the question of unemployment by procuring new jobs for underdeveloped territories represent an almost common motive in the attempt to control the development of settlements. After overcoming the fundamental discrepancies (e.g. the reduction of unemployment in less developed, especially in agrarian territories, and thus also the reduction of migration from these territories), endeavours appear to pass from district planning to a state-directed regulation of settlements. In doing so, most West European countries lay justified emphasis on the de-

velopment of the infrastructure in connection with the selection of central communities. In the meantime, the necessity of a general reconstruction of rural settlements does not come to the fore in the majority of western countries.

In the socialist states, the relatively heterogeneous development of settlements after the war was motivated by a different structure of settlements, by economic possibilities of the states gradually building up a socialist economy, by various problems of post-war reconstruction and also by different problems related to general conditions of internal economy. At a time when, in Czechoslovakia, there was a tendency to achieve an even industrialization of the State, combined with a strong decentralization of investments, a concentration of investments was taking place in almost all the socialist states — especially in Poland and in the German Democratic Republic. The first socialist state to work out complex bases for the reconstruction of the settlement network was Hungary, which was due to extreme conditions in the distribution of jobs and population in that country.

In recent years, theoretical principles for the reconstruction of the settlement network were prepared also in Czechoslovakia, and analytical arrangements for the future project of settlement reconstruction in the whole Republic took place.

The paper is supplemented by nine graphs characterizing the stage of work concerning problems of settlements in France, the German Federal Republic, Switzerland, the USSR, Poland, Hungary and Czechoslovakia.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkopy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230-819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Knihtisk, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 8,—, předplatné na celý rok Kčs 48,—, US \$ 6,60, £ 2,7,0. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v září 1966. Číslo vyšlo v prosinci 1966.

A—01*61244

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1966.